

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БАЙТАЛЮК ЗОРЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12:342.727–048.23 (477) (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА
НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ**

Подається для здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають

посилання на відповідне джерело _____ 3. В. Байталюк

Науковий керівник: **Гураленко Наталія Анатоліївна**

доктор юридичних наук, професор

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

Байталюк З. В. Європейські стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2025.

Узагальнений короткий виклад основного змісту дисертації.

У дисертаційному дослідженні на монографічному рівні здійснено комплексний аналіз правової природи, змісту та механізмів реалізації європейських стандартів забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів, а також впровадження цих стандартів у національну правову систему в напрямі формування вільного середовища для відкритих політичних дебатів і публічних дискурсів, посилення інституційної незалежності медіа та підтримки громадських ініціатив.

У першому розділі дисертації висвітлено аксіологічні засади, правову природу та межі реалізації свободи вираження політичних поглядів у демократичному суспільстві.

Свободу вираження політичних поглядів охарактеризовано як фундаментальну цінність, що становить аксіоматичну основу демократичного ладу суспільства. Констатовано, що її реалізація гарантує не лише право кожного на вільне самовираження, а й створює середовище для формування громадської думки як інструменту впливу на публічну владу. Забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів свідчить про політичну зрілість суспільства. Натомість ігнорування його призводить до деформації політичного плюралізму, цензури, зростання репресивних практик і формування правового нігілізму.

Проаналізовано правову природу та еволюцію підходів до свободи вираження політичних висловлювань у системі європейського та національного права, визначивши тенденції її інституалізації. У цьому ключі

зазначено, що еволюція права на свободу вираження політичних поглядів – результат тривалого історико-правового розвитку, від античних концепцій природного права до усталених норм сучасного міжнародного права.

У дисертаційному дослідженні право на свободу вираження політичних поглядів визначено як гарантовану державою юридичну можливість особи вільно формувати, висловлювати та поширювати свої політичні переконання у будь-якій формі без втручання держави або третіх осіб – включно з правом на доступ до інформації, участь у публічних дискусіях і протестах, що одночасно виконує функцію демократичного контролю за діяльністю влади за умови дотримання принципів пропорційності, правової визначеності та поваги до прав інших осіб.

У рукописі право на свободу вираження політичних поглядів представлено як динамічний правовий феномен із подвійною функцією: конструктивною – у контексті сприяння формуванню політичної культури громадян та розвитку демократичних інститутів, і запобіжною – як засобу недопущення узурпації влади, репресивних механізмів та правового нігілізму. Обґрунтовано тезу, що політична свобода самовираження є не лише критерієм демократичності держави, а й чинником забезпечення її стійкості до авторитарних загроз. Актуалізовано підхід до розуміння свободи вираження політичних поглядів як середовища, де формуються громадські переконання, що впливають на державну політику, та як індикатора політичної зрілості суспільства.

Розкрито антиномічну природу політичної свободи як складне онтологічне, гносеологічне й аксіологічне явище, що проявляється у суперечності між автономією особистості та необхідністю підтримання правового порядку. Обґрунтовано, що ефективне правове регулювання політичної свободи не може ґрунтуватися на абсолютизації одного з її полюсів (дозволу або обмеження), а має вибудовуватися на принципі динамічної рівноваги між ними. Запропоновано концептуальний підхід до визначення меж свободи вираження політичних поглядів як результату

поєднання універсальних правових засад (демократія, верховенство права, невідчужуваність прав людини) із контекстуально змінним соціокультурним змістом, що вимагає постійної інтерпретації в публічному дискурсі.

У другому розділі дисертації розкрито європейські стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів в окремих сферах діяльності.

Досліджено особливості забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у виборчому процесі під час передвиборної агітації та політичних дебатів, з урахуванням необхідності дотримання балансу між реалізацією свободи слова, вимогами політичного плюралізму і запобіганням маніпуляціям у публічному дискурсі. Оскільки виборчі перегони та політичні дебати повинні базуватися на принципах рівноправності, свободи думки та змагальності, акцентовано, що саме дотримання правових гарантій свободи слова й забезпечення рівного доступу до засобів масової інформації формують базис легітимного демократичного процесу та запобігають викривленню виборчої волі.

Зважаючи на те, що правове регулювання передвиборчої агітації та політичних дебатів визначає межі допустимої моделі поведінки, зроблено висновки, що надмірна формалізація трансформує такі процеси у латентну форму цензури. І, навпаки, позбавлена меж свобода вираження політичних поглядів також небезпечна. За таких обставин політична комунікація під час виборчих кампаній вразлива до маніпулятивного впливу, підміняючи предметну, засновану на фактах дискусію про суспільно значущі питання популістськими висловами, звинуваченнями, шаблонними кліше та образами. Поєднуючи наявні в європейській практиці ліберальний та обмежувальний підходи, виокремлено стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері організації виборчих кампаній.

У дослідженні проаналізовано характерні особливості забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері масових комунікацій та журналістської діяльності, з акцентом на дотриманні балансу

між реалізацією свободи слова, вимогами неупередженого подання об'єктивної достовірної інформації і запобіганням проявам політичної цензури. Зважаючи на те, що в умовах цифровізації інформаційного простору традиційних підходів до захисту свободи слова недостатньо, на думку авторки, такі процеси актуалізують необхідність розробки сучасних правових моделей, здатних протидіяти викликам дезінформації, мовній агресії та маніпуляціям. Ефективне забезпечення свободи політичних висловлювань потребує комплексного перегляду національного нормативного поля з урахуванням технологічних трансформацій, суспільного інтересу та принципу відповідальності за поширений контент. Інтеграція інклюзивного та регулятивного підходів, характерних для європейської практики, дозволила виділити стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері мас-медіа та журналістської діяльності.

Акцентовано, що громадські слухання є важливим демократичним механізмом, у межах якого свобода вираження політичних поглядів – не тільки формальне право, а й критерій легітимності прийнятих політичних рішень і проведених політичних процедур. Ефективність громадських слухань ґрунтується на подвійному підході: інституційній відкритості організаторів і фактичній спроможності кожного учасника проведених заходів реалізувати своє право на політичне висловлювання. Забезпечення плюралізму думок, інклюзивного та рівного в можливостях інформаційного середовища для представлення політичних поглядів під час організації громадських слухань є умовою конструктивної комунікації й формування прозорого і довірливого діалогу. На основі синтезу ліберальних й обмежувальних підходів, що сформувалися у правовій практиці європейських держав, виокремлено засадничі стандарти реалізації права на свободу вираження політичних поглядів у сфері проведення громадських слухань.

У *третьому розділі дисертації* проаналізовано обмеження права на свободу вираження політичних поглядів крізь призму прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

У дисертаційному дослідженні встановлено, що ефективна реалізація та захист права на свободу вираження політичних поглядів у демократичному суспільстві можлива лише за умови чіткого дотримання критеріїв правомірності його обмеження, що сформульовані у практиці Європейського суду з прав людини та закріплені в положеннях ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зазначені критерії – законність, легітимна мета та пропорційність (необхідність у демократичному суспільстві) – утворюють цілісну концептуальну модель, покликану забезпечити баланс між інтересами особи та суспільства.

З'ясовано, що одним із ключових критеріїв обмеження прав у сфері свободи вираження політичних поглядів за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, з якого завжди розпочинається аналіз правомірності такого відступу держави від зобов'язань, є критерій законності. Він полягає не тільки у формальній наявності правової норми у рамках національного законодавства, але стосується також її якісних характеристик – доступності, чіткості та передбачуваності.

Обґрунтовано доцільність правомірного обмеження права на свободу вираження політичних поглядів відповідно до критерію законності та визначено стандарти легітимності таких обмежень у демократичному суспільстві з урахуванням європейської правозахисної практики. З урахуванням практики Європейського суду з прав людини та відповідно національної судової практики, зауважено, що найбільше проблем виникає з такою якісною вимогою до законів, як чіткість (або правова визначеність). Порушення принципів правової визначеності законів не тільки створює загрозу свавільного втручання і зловживання зі сторони держави, а й може призвести до нівелювання правозахисної функції закону в цілому.

Доведено функціональність правомірного обмеження права на свободу

вираження політичних поглядів відповідно до критерію обґрунтованої мети та визначено стандарти легітимності таких обмежень у демократичному суспільстві з урахуванням європейської правозахисної практики. Зроблено висновок, що стандарт легітимної мети має бути імplementований у національне законодавство як обов'язковий орієнтир для обґрунтування обмеження права на свободу вираження політичних поглядів, зокрема шляхом законодавчого закріплення вичерпного переліку допустимих підстав для втручання.

Аргументовано релевантність правомірного обмеження права на свободу вираження політичних поглядів відповідно до критерію пропорційності та визначено стандарти легітимності таких обмежень у демократичному суспільстві з урахуванням європейської правозахисної практики. Наголошено на доцільності впровадження в українське законодавство моделі національного тесту пропорційності як інструменту оцінки правомірності втручання у забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів, що передбачає п'ять ключових критеріїв: (1) *характер висловлювання (факт або оцінка)*; (2) *ступінь суспільної значущості теми*; (3) *публічний статус осіб, яких воно стосується*; (4) *форма вираження (журналістське розслідування, художній засіб, сатира тощо)*; (5) *наявність менш обмежувальних альтернатив, що дозволяють досягти мети без порушення прав*. У межах цього підходу обґрунтовано необхідність нормативної фіксації стандарту демократичної необхідності, який передбачатиме обов'язкову оцінку втручання у свободу вираження політичних поглядів з огляду на відповідність вимогам пропорційності, адекватності та виправданості.

У дисертації обґрунтовано доцільність нормативного закріплення системи правових стандартів оцінки правомірності обмеження права на свободу вираження політичних поглядів, яка поєднує універсальні критерії, закріплені у ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з додатковими спеціалізованими параметрами, що відображають

специфіку політичного дискурсу як об'єкта правової охорони, зокрема: *стандарт нормативної визначеності (законності)* (вимагає правової чіткості правових норм, що обмежують свободу політичних висловлювань); *стандарт легітимної мети* (передбачає обмеження свободи вираження політичних поглядів лише з підстав, визначених у національному законодавстві та міжнародно-правових актах); *стандарт пропорційності (демократичної необхідності)* (оцінює відповідність втручання нагальній суспільній потребі та його співмірність із поставленою метою); *стандарт підвищеної терпимості публічних осіб до критики* (визнає необхідність підвищеного рівня толерантності до критики з боку суб'єктів, які беруть участь у публічному політичному дискурсі); *стандарт балансу між свободою слова та захистом репутації* (передбачає обов'язкову оцінку суспільної важливості теми та характеру висловлювань); *стандарт інституційного захисту журналістики і громадських діячів* (підкреслює необхідність особливих гарантій для журналістів, активістів, ЗМІ та інших суб'єктів, які здійснюють демократичний контроль над владою).

Доведено, що зазначені стандарти мають становити системну основу, на яку повинен орієнтуватися національний законодавець та правозастосовна практика при вирішенні питань, пов'язаних із допустимістю обмежень права на свободу вираження політичних поглядів в умовах демократичного суспільства та сучасних безпекових викликів.

Ключові слова: свобода вираження політичних поглядів, демократія, європейські стандарти, права людини, обмеження прав людини, свобода слова, передвиборча кампанія, цифрові права, інформація, інформаційна безпека, медіа, громадянське суспільство, глобалізація, громадські слухання.

ABSTRACT

Baitalyuk Z. European standards for safeguarding the right to freedom of political expression. – Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the field knowledge 08 Law, specialty 081 Law. – Yuriy Fedkovych Chernivtsi

National University, Chernivtsi, 2025.

Generalized summary of the main content of the thesis.

The dissertation presents a comprehensive monographic analysis of the legal nature, content, and implementation mechanisms of European standards for safeguarding freedom of political expression, as well as the integration of these standards into the national legal system in the direction of fostering an open environment for public discourse and political debate, strengthening the institutional independence of the media, and supporting civic initiatives.

Chapter one of the dissertation explores the axiological foundations, legal nature, and limitations of exercising freedom of political expression in a democratic society. Freedom of political expression is conceptualized as a fundamental value and an axiomatic foundation of democratic governance. It is argued that its realization ensures not only the individual's right to free self-expression but also creates the necessary environment for the formation of public opinion as a mechanism of influence over public authority. The guarantee of freedom of political expression is thus indicative of a politically mature society, whereas its neglect leads to the distortion of political pluralism, the emergence of censorship, the proliferation of repressive practices, and the rise of legal nihilism.

The legal nature and evolution of approaches to freedom of political speech within both European and national legal frameworks are analyzed, with an emphasis on the trends toward its institutionalization. In this regard, the study demonstrates that the development of the right to freedom of political expression is the outcome of a long process of historical and legal transformation – from classical natural law doctrines to the codified norms of contemporary international law.

The dissertation defines the right to freedom of political expression as a state-guaranteed legal entitlement of an individual to freely form, articulate, and disseminate political beliefs in any form without interference from the state or third parties – including the right to access information, participate in public discussions and protests – while simultaneously serving as a means of democratic oversight of

state authority in accordance with the principles of proportionality, legal certainty, and respect for the rights of others.

Freedom of political expression is presented in the dissertation as a dynamic legal phenomenon with a dual function: constructive – in the context of fostering political culture and the development of democratic institutions, and preventive – as a safeguard against power usurpation, repressive mechanisms, and legal nihilism. The study substantiates the argument that political freedom of expression is not only a benchmark of democratic governance but also a stabilizing factor in countering authoritarian threats. The research highlights an updated conceptual approach that views freedom of political expression as a space for the formation of civic convictions that influence public policy, as well as an indicator of a society's political maturity.

The dissertation reveals the antinomic nature of political freedom as a complex ontological, epistemological, and axiological phenomenon, manifesting in the tension between individual autonomy and the necessity of maintaining legal order. It is argued that the effective legal regulation of political freedom must not rely on the absolutization of either pole – permission or restriction – but instead must be based on the principle of dynamic equilibrium. A conceptual approach is proposed for defining the boundaries of freedom of political expression as a synthesis of universal legal principles (democracy, rule of law, inalienability of human rights) and the contextually variable socio-cultural content, which requires continuous interpretation within the framework of public discourse.

Chapter two of the dissertation explores the European standards for ensuring freedom of political expression across specific domains of public activity.

The legal framework governing the exercise of political expression during election campaigns – particularly in the context of pre-election campaigning and political debates – is analyzed with particular attention to the need for balancing freedom of speech, the principles of political pluralism, and the prevention of manipulative practices in public discourse. Given that elections and political debates must be based on the principles of equality, freedom of opinion, and

genuine political competition, the study emphasizes that compliance with legal guarantees of freedom of speech and equal access to mass media forms the foundation of a legitimate democratic process and protects against distortion of the electoral will.

Recognizing that legal regulation of pre-election campaigning and political debates defines the boundaries of permissible public conduct, it is concluded that excessive formalization of these processes can evolve into latent forms of censorship. Conversely, an entirely unregulated environment for political expression may also be dangerous. In such a context, political communication during election campaigns becomes vulnerable to manipulation, replacing fact-based discussions of socially significant issues with populist slogans, accusations, clichés, and offensive rhetoric. By synthesizing the liberal and restrictive approaches prevalent in European legal practice, the study identifies key standards for safeguarding freedom of political expression in the context of electoral campaign organization.

The research also analyzes the specific characteristics of the legal protection of freedom of political expression in the sphere of mass communication and journalism, emphasizing the importance of maintaining a balance between exercising free speech, ensuring impartial and truthful reporting, and preventing political censorship. In light of the digitalization of the information space, the author argues that traditional approaches to protecting freedom of speech are no longer sufficient. These transformations highlight the need to develop contemporary legal frameworks capable of counteracting disinformation, hate speech, and manipulative content. Effective protection of political speech requires a comprehensive reassessment of national legislation, taking into account technological change, public interest, and the principle of accountability for disseminated content. The integration of inclusive and regulatory approaches, characteristic of European practice, made it possible to identify essential standards for the protection of political expression within mass media and journalism.

The study further underscores that public hearings constitute a vital

democratic mechanism in which freedom of political expression functions not only as a formal right but also as a criterion for the legitimacy of political decisions and procedures. The effectiveness of public hearings is grounded in a dual approach: institutional openness on the part of organizers and the actual capacity of each participant to exercise their right to political expression. Ensuring the pluralism of opinions, inclusiveness, and equality in access to informational platforms during the organization of public hearings is essential for fostering constructive communication and a transparent, trust-based dialogue. Based on a synthesis of liberal and restrictive approaches developed in the legal practice of European states, the dissertation outlines foundational standards for the implementation of freedom of political expression in the context of public hearings.

Chapter three of the dissertation is devoted to analyzing the restrictions on the right to freedom of political expression through the lens of the case law of the European Court of Human Rights.

The research establishes that the effective realization and protection of the right to freedom of political expression in a democratic society is possible only if the criteria for the lawfulness of its restriction – formulated in the case law of the European Court of Human Rights and enshrined in Article 10 of the European Convention on Human Rights – are strictly observed. These criteria – legality, legitimate aim, and proportionality (necessity in a democratic society) – constitute a coherent conceptual model designed to balance the interests of the individual and society.

It is revealed that one of the key criteria for restricting rights in the area of political expression under the Convention – and one that always initiates the legality assessment of state interference – is the criterion of legality. This criterion goes beyond the mere formal presence of a legal norm within the national legal framework and encompasses its qualitative characteristics, such as accessibility, clarity, and foreseeability.

The dissertation substantiates the legitimacy of restricting freedom of political expression in accordance with the legality criterion and identifies the standards for

such restrictions in a democratic society, taking into account European human rights jurisprudence. It is noted, in line with the jurisprudence of the European Court of Human Rights and Ukrainian court practice, that the most problematic requirement is the clarity (or legal certainty) of laws. Violations of legal certainty not only pose a threat of arbitrary interference or abuse by the state but may also undermine the law's function as a human rights safeguard.

The dissertation demonstrates the functional role of restricting freedom of political expression under the legitimate aim criterion and formulates standards for assessing the legitimacy of such restrictions in a democratic society. It concludes that the standard of a legitimate aim must be implemented into national legislation as a mandatory benchmark for justifying any restriction on political speech, including through the legislative establishment of an exhaustive list of permissible grounds for interference.

The relevance of lawful restrictions on freedom of political expression is further substantiated in light of the proportionality criterion. Standards of legitimacy for such restrictions in a democratic society are defined with reference to European human rights jurisprudence. The study emphasizes the importance of introducing a national proportionality test into Ukrainian legislation as a tool for assessing the legality of interference with freedom of political expression. This test should include five key elements: *(1) the nature of the expression (fact or value judgment); (2) the degree of public importance of the topic; (3) the public status of the individuals concerned; (4) the form of expression (e.g., investigative journalism, artistic means, satire); and (5) the existence of less restrictive alternatives for achieving the intended aim without violating rights.* Within this framework, the dissertation justifies the need for a normative standard of democratic necessity, which requires any interference with political expression to be evaluated for proportionality, adequacy, and justification.

The study argues for the normative codification of a system of legal standards for assessing the lawfulness of restrictions on freedom of political expression. This system should combine the universal criteria set forth in Article 10 of the European

Convention on Human Rights with additional specialized parameters that reflect the unique character of political discourse as a subject of enhanced legal protection. These include: the standard of legal certainty (legality), which requires clarity and foreseeability of laws that restrict political expression; the standard of a legitimate aim, which permits restrictions only on the grounds established by national law and binding international instruments; the standard of proportionality (democratic necessity), which ensures that restrictions correspond to a pressing social need and are proportionate to the legitimate aim pursued; the standard of heightened tolerance of public figures to criticism, recognizing that individuals engaged in public discourse must demonstrate a higher threshold for tolerating criticism; the standard of balancing freedom of expression with the protection of reputation, which mandates a judicial assessment of the public importance of the topic and the nature of the expression; the standard of institutional protection for journalists and civic actors, which highlights the need for special safeguards for journalists, activists, and media outlets as mechanisms of democratic oversight.

It is demonstrated that these standards should form a systemic foundation to guide both national lawmakers and law enforcement authorities in determining the admissibility of restrictions on freedom of political expression under the conditions of a democratic society and contemporary security challenges.

Keywords: freedom of political expression, democracy, European standards, human rights, human rights restrictions, freedom of speech, election campaign, digital rights, information, information security, media, civil society, globalization, public hearings.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Наукові праці у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Baitalyuk Z. Role of freedom of expression of political views and beliefs in

- the functioning of a democratic political. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 10. С. 10–14.
2. Байталюк З. В. Право на свободу вираження політичних поглядів як фундаментальна основа демократичного суспільства. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 9. С. 5–11.
 3. Байталюк З. В. Антиномічна природа політичної свободи: деякі аспекти реалізації права на свободу вираження політичних поглядів та переконань. *Наукові записки*. Серія Право. 2024. Вип. 16. С. 286–291.
 4. Байталюк З. В. Право на свободу вираження політичних поглядів: проблемні аспекти визначення сутнісних характеристик та дефініції. *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 325–331.
 5. Baitalyuk Z. Restriction of freedom of expression of political views in martial law. *Ерліхівський журнал*. 2023. Вип. 7. С. 5–10.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Байталюк З. В. Держава і політичні партії в політичній системі суспільства. *Проблеми правотворчості очима науковців* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 9 лютого 2010 р.). Тернопіль: Юридична лінія, 2010. С. 32–33.
7. Байталюк З. В. Логічне та критичне мислення як гарантія неупередженого вираження політичних поглядів та переконань. *Евристично-правовий потенціал філософсько-освітніх ідей представників Львівсько-Варшавської школи (1895-1993 рр.) та Віденського гуртка (1922 р.)* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27 жовтня 2022 р.). Львів : БОНА, 2022. С. 146–149.
8. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів як демократична основа і підґрунтя існування та нормального розвитку правової держави в умовах глобальних викликів та загроз ХХІ століття. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття* : матеріали

- Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Гельветика, 2022. Т. 1. С. 41–43.
9. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів як важлива основа і опора демократії у сучасному світі. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6–7 квітня 2022 р.). Київ : КНУКіМ, 2022. С. 86–91.
 10. Байталюк З. В. Обмеження права на свободу вираження поглядів як умова демократії та розвинутого політичного суспільства. *Гідність – основа прав людини* : матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Чернівці, 8 грудня 2022 р. Чернівці, 2022. С. 75–80.
 11. Байталюк З. Свобода вираження політичних поглядів в інформаційну епоху: новітні виклики та загрози. *Міжнародне та національне право в епоху цифрових технологій: перспективи, виклики та загрози* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернівці, 16 березня 2023 р.). Чернівці, 2023. С. 30–40.
 12. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів: обмеження в умовах воєнного стану. *The 63th International scientific and practical conference «Humanity and Science»* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Warsaw, January 4-5, 2024). Warsaw : Myśl Naukowa, 2024. Р. 6–11.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Байталюк З. В. Основні етапи та особливості інституалізації політичних партій в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Правознавство*. Вип. 474. 2008. С. 56–60.
14. Байталюк З. В. Історія виникнення та розвитку політичних партій в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Правознавство*. Вип. 402. 2007. С. 56–60.

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ПРАВОВА ПРИРОДА ТА МЕЖІ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	29
1.1. Свобода вираження політичних поглядів як ціннісно-аксіоматична основа демократичного суспільства.....	29
1.2. Право на свободу вираження політичних поглядів: ретроспективний та теоретико-правовий аналіз базових концептів	42
1.3. Антиномічна природа політичної свободи в контексті співвідношення можливостей реалізації та правових обмежень	63
<i>Висновки до 1-го розділу</i>	<i>76</i>
РОЗДІЛ 2. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	79
2.1. Забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у період проведення передвиборної агітації та політичних дебатів.....	79
2.2. Забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері мас-медіа та журналістської діяльності.....	92
2.3. Забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у процесі організації громадських слухань.....	103
<i>Висновки до 2-го розділу</i>	<i>112</i>
РОЗДІЛ 3. ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ У ПРЕЦЕДЕНТНІЙ ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	117
3.1. Обмеження права на свободу вираження політичних поглядів на підставі критерію законності.....	120
3.2. Обмеження права на свободу вираження політичних поглядів в контексті реалізації законної мети.....	140

3.3. Обмеження права на свободу вираження політичних поглядів крізь призму критерію пропорційності.....	161
<i>Висновки до 3-го розділу</i>	<i>182</i>
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	198
ДОДАТКИ.....	226

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Сучасні конституції демократичних країн світу традиційно закріплюють інструменти захисту суспільства від загрози політичної одноманітності, серед яких – заборона цензури, недопущення монополізації засобів масової інформації та гарантування свободи діяльності громадських об'єднань і політичних партій.

Політично зріла демократія неможлива без активного громадянського суспільства, для якого свобода слова – не лише фундаментальна цінність, а й передумова ефективного суспільного контролю та протидії будь-яким проявам інформаційної маніпуляції та монополії. У середовищі, де обмежується свобода політичного вираження, придушується плюралізм думок і панує адміністративний тиск, неминучими стають політична стагнація, ідеологічна обмеженість та зростання авторитарних практик.

Репресивні механізми, спрямовані на обмеження громадянських ініціатив, легітимацію цензури та утиски незалежної і неупередженої журналістики, підривають основи демократичного правопорядку й призводять до системних порушень прав людини. У цьому контексті пріоритетним завданням вітчизняної державної політики в умовах європейської інтеграції є гармонізація національного законодавства з нормами європейського права, зокрема положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Такі норми становлять ціннісно-правовий фундамент демократичного ладу, функціонують як універсальні стандарти і потребують підвищеного рівня правового захисту.

Стан наукового дослідження. Окремі аспекти, пов'язані з питаннями ретроспективи правового регулювання права на свободу вираження поглядів, балансу між свободою політичного висловлення і захистом суспільної моралі, забезпечення свободи політичної думки в умовах інформаційної безпеки, реалізації свободи вираження поглядів у виборчому процесі, правового регулювання політичного контенту у цифровому середовищі,

захисту політичної свободи в умовах воєнного стану розглядали А. А. Біла-Кисельова, Ю. В. Богдан, В. Ю. Горєлова, О. В. Гришук, Є. О. Ларін, Н. А. Полях, П. М. Рабінович, Т. М. Слінько, О. В. Щербанюк, Л. В. Ярмол та ін.

Попри наявність значного наукового напрацювання у сфері дослідження механізмів захисту прав людини, зокрема й права на свободу вираження політичних поглядів, системне та всебічне висвітлення обраної в дисертаційному дослідженні проблематики з урахуванням динаміки сучасних соціальних, правових та євроінтеграційних процесів в Україні досі не набуло належного ступеня розробленості.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана на кафедрі теорії права та прав людини юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича в рамках комплексної теми «Захист прав людини» / «Protection of human rights» (номер державної реєстрації: 0121U109357), що підтверджує її інтеграцію в планові наукові дослідження кафедри та університету.

Метою дисертаційного дослідження є комплексний аналіз правової природи, змісту та механізмів реалізації європейських стандартів забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів, а також впровадження цих стандартів у національну правову систему в напрямі формування середовища для відкритих політичних дебатів і публічних дискурсів, посилення інституційної незалежності медіа та підтримки громадських ініціатив.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі **завдання**:

- охарактеризувати свободу вираження політичних поглядів як фундаментальну цінність, що становить аксіоматичну основу демократичного ладу суспільства;
- проаналізувати правову природу та еволюцію підходів до свободи вираження політичних висловлювань у системі європейського й

національного права, визначивши тенденції її інституалізації;

- розкрити антиномічний зміст політичної свободи в контексті співвідношення можливостей реалізації та правових обмежень;
- дослідити особливості забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів під час проведення передвиборної агітації та політичних дебатів, з урахуванням необхідності дотримання балансу між реалізацією свободи слова, вимогами політичного плюралізму й запобігання маніпуляціям у публічному дискурсі;
- встановити особливості забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері масових комунікацій та журналістської діяльності, з акцентом на дотриманні балансу між реалізацією свободи слова, вимогами неупередженого подання об'єктивної достовірної інформації і запобігання проявам політичної цензури;
- проаналізувати специфіку забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів при організації громадських слухань з урахуванням доцільності дотримання балансу між реалізацією свободи слова, гарантіями недискримінаційного доступу до комунікаційного простору і вимогами запобігання деструктивній агітації та підриву легітимності демократичного публічного діалогу;
- обґрунтувати доцільність обмеження права на свободу вираження політичних поглядів відповідно до критерію законності та визначити стандарти легітимності таких обмежень у демократичному суспільстві з урахуванням європейської правозахисної практики;
- довести функціональність правомірного обмеження свободи вираження політичних поглядів відповідно до критерію обґрунтованої мети та визначити стандарти легітимності таких обмежень у демократичному суспільстві з урахуванням європейської правозахисної практики;
- аргументувати необхідність обмеження права на свободу вираження політичних поглядів релевантно до критерію пропорційності та визначити стандарти легітимності таких обмежень у демократичному

суспільстві з урахуванням європейської правозахисної практики.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації, гарантування та правового регулювання свободи вираження політичних поглядів у демократичному суспільстві в контексті впровадження європейських правових стандартів.

Предмет дослідження – європейські стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів.

Методи дослідження. Виходячи з того, що методологія будь-якого наукового дослідження має чотириступеневу структуру (філософсько-світоглядні підходи, загальнонаукові, спеціальні та конкретні методи), для досягнення поставленої в роботі мети використано відповідні методи.

Застосування функціонального підходу дало змогу інтерпретувати право свободу вираження політичних поглядів як складову механізму демократичного устрою суспільства, де кожна з функцій – конструктивна і запобіжна – виконує визначену роль у підтриманні політичного балансу.

За допомогою історико-правового методу досліджено еволюцію права на свободу вираження політичних поглядів – від античних концепцій природного права до усталених норм сучасного міжнародного права.

Діалектичний метод застосований для вияву антиномічної природи політичної свободи, що проявляється у внутрішній суперечності між автономією особистості та необхідністю підтримання правового порядку.

Системний метод у межах дослідження використано для всебічного виявлення зв'язків між правовими механізмами, що забезпечують реалізацію право на свободу вираження політичних поглядів у різних сферах діяльності (виборчому процесі, мас-медіа, громадських ініціатив). Зокрема, на основі цілісного аналізу ліберального та обмежувального підходів, апробованих у європейській правозастосовній практиці, здійснено концептуальну реконструкцію європейських правових стандартів забезпечення вільного політичного дискурсу.

Формально-правовий метод забезпечив аналіз цієї свободи крізь призму її нормативного закріплення, розкривши функціональне призначення відповідних конституційних і міжнародно-правових гарантій.

Прогностичний метод дозволив сформулювати умовиводи щодо можливих негативних наслідків нехтування свободою політичного самовираження, включаючи репресивні тенденції, цензуру, правовий нігілізм.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших у вітчизняній правовій доктрині монографічним дослідженням, в якому здійснено комплексний аналіз правової природи, змісту та механізмів реалізації європейських стандартів забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів, а також впровадження цих стандартів у національну правову систему в напрямі формування середовища для відкритих політичних дебатів і публічних дискурсів, посилення інституційної незалежності медіа та підтримки громадських ініціатив.

Найбільш вагомими з теоретико-практичних положень, рекомендацій, висновків і пропозицій, сформульованих у дисертації, такі:

у перше:

- Право на свободу вираження політичних поглядів представлено як складний динамічний феномен із подвійною функцією: конструктивною – у контексті сприяння формування політичної культури громадян та розвитку демократичних інститутів держави, і запобіжною – як засобу недопущення узурпації влади, репресивних механізмів та правового нігілізму;
- На основі системного узагальнення ліберального й обмежувального підходів, які застосовуються в європейській правовій практиці, обґрунтовано функціональні стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері передвиборчої агітації та політичних дебатів, а саме: *стандарт відкритого діалогу* (передбачає

інституційну протидію авторитарним режимам за допомогою легітимації плюралізму думок у виборчому процесі), *стандарт критичної толерантності* (розширює межі допустимої критики публічних осіб без ризиків переслідувань), *стандарт прозорості виборчого процесу* (гарантує кожному суб'єкту політичного дискурсу можливість вільно формулювати, поширювати та захищати власні погляди), *стандарт балансу суспільного інтересу* (визнає пріоритет права на політичну критику над приватним інтересом у питаннях, що мають суспільне значення);

- На основі інтегративного аналізу інклюзивного та регулятивного підходів, домінуючих у європейській юридичній практиці, запропоновано комплексну модель стандартизації права на свободу вираження політичних поглядів у сфері мас-медіа й журналістської діяльності, що включає систему демократичних орієнтирів, зокрема: *стандарт плюралізму* (гарантує рівний доступ до інформаційного простору представникам різних політичних позицій), *стандарт редакційної автономії* (встановлює обов'язковість дотримання вимог неупередженості, верифікації джерел інформації), *стандарт пропорційності* (спрямований на мінімізацію ризиків поширення мови ворожнечі, політичної маніпуляції та дискримінації), *стандарт захисту журналістів від кримінальних переслідувань за критику публічних осіб* (передбачає створення безпечного та вільного мас-медіа середовища, в якому журналісти можуть виконувати функцію нагляду без загрози репресій із боку держави або публічних осіб);
- На основі поєднання ліберальних та обмежувальних підходів, пануючих в європейській практиці, інтерпретовано зміст системи базових стандартів забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері громадських слухань, що конкретизується через такі елементи: *стандарт відкритого доступу та інклюзивної політичної участі всіх зацікавлених осіб* (гарантує нормативно та процедурно рівну

участь усіх зацікавлених суб'єктів у публічному обговоренні політично значущих питань), *стандарт забезпечення плюралізму позицій* (зобов'язує організаторів громадських слухань забезпечити збалансоване, без цензури, середовище з рівноцінною участю представників різних політичних сил);

- Обґрунтовано доцільність нормативного закріплення системи стандартів оцінки правомірності обмеження права на свободу вираження політичних поглядів, яка поєднує універсальні критерії, закріплені у ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з додатковими спеціалізованими параметрами, що відображають специфіку політичного дискурсу як об'єкта правової охорони, зокрема: *стандарт нормативної визначеності (законності)* (вимагає правової чіткості правових норм, що обмежують свободу політичних висловлювань); *стандарт легітимної мети* (передбачає обмеження свободи вираження політичних поглядів лише з підстав, визначених у національному законодавстві та міжнародно-правовими актами); *стандарт пропорційності (демократичної необхідності)* (оцінює відповідність втручання нагальній суспільній потребі та його співмірність із поставленою метою); *стандарт підвищеної терпимості публічних осіб до критики* (визнає необхідність підвищеного рівня толерантності до критики з боку суб'єктів, що беруть участь у публічному політичному дискурсі); *стандарт балансу між свободою слова та захистом репутації* (передбачає обов'язкову оцінку суспільної важливості теми та характеру висловлювань); *стандарт інституційного захисту журналістики і громадських діячів* (підкреслює необхідність особливих гарантій для журналістів, активістів, засобів масової інформації, які здійснюють демократичний контроль над владою).

удосконалено:

- концептуальне розуміння права на свободу вираження політичних поглядів як гарантованої державою юридичної можливості особи вільно

формувати, висловлювати та поширювати свої політичні переконання в будь-якій формі без втручання держави або третіх осіб – включно з правом на доступ до інформації, участь у публічних дискусіях і протестах, що одночасно виконує функцію демократичного контролю за діяльністю влади за умови дотримання принципів пропорційності, правової визначеності та поваги до прав інших осіб;

- теоретичне розуміння антиномічної природи політичної свободи як складного онтологічного, гносеологічного та аксіологічного явища, що проявляється у суперечності між автономією особистості та необхідністю підтримання правового порядку. Обґрунтовано, що ефективне правове регулювання політичної свободи не може ґрунтуватися на абсолютизації одного з її полюсів (дозволу або обмеження), а має вибудовуватися на принципі динамічної рівноваги між ними;
- концептуальне уявлення про свободу вираження політичних поглядів через її осмислення не лише як індивідуального права особи, а й як інституційного чинника, що сприяє забезпеченню політичної стабільності, легітимності публічної влади та ефективності демократичних процесів суспільства.

набули подальшого розвитку:

- положення, відповідно до якого політична свобода самовираження розглядається не лише як індикатор рівня демократичності держави, а й як системоутворюючий чинник забезпечення її стійкості до авторитарних викликів і загроз;
- розуміння права на свободу вираження політичних поглядів не тільки як основоположного конституційного права, а й професійного обов'язку мас-медіа діяти в межах стандартів достовірності, неупередженості та професійної відповідальності, що сприяє підвищенню якості демократичного публічного дискурсу;

- теоретико-правове бачення меж свободи політичного висловлювання в цифровому середовищі шляхом обґрунтування доцільності перегляду чинних підходів до її правового регулювання з урахуванням трансформацій комунікаційної небезпеки викликані поширенням фейкових новин, інформаційних маніпуляцій, впливом цифрових платформ з їх виміром анонімності;
- трактування громадських слухань як двокомпонентного правового інституту свободи вираження політичних поглядів, який виконує роль інституційної гарантії відкритого політичного діалогу та інклюзивного простору для безпечного обміну альтернативними позиціями без ризику репресій або дискримінаційного утиску.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані висновки й пропозиції можуть бути використані:

у правотворчій діяльності під час розробки та модернізації вітчизняних законодавчих актів, що регулюють свободу вираження політичних поглядів, із метою приведення їх у відповідність до європейських правових стандартів, зокрема у ключі ініціювання правових реформ, спрямованих на запобігання надмірному втручанню держави у сферу політичної комунікації та політичного контенту, посилення гарантування плюралізму думок і політичної свободи;

у правотворчій діяльності як методична основа та аналітичне підґрунтя для формування єдиної правозастосовної практики у справах, пов'язаних із захистом свободи вираження політичних поглядів відповідно до вимог ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

в освітньому процесі як базис при підготовці навчальних програм і розробці модулів з аналізу вітчизняного законодавства та європейської практики у сфері захисту прав людини, а також під час проведення занять і тренінгів для здобувачів вищої освіти з конституційного права, міжнародного права, порівняльного правознавства та теорії прав людини.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана самостійно, усі сформульовані положення та висновки є результатом особистих досліджень авторки.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана та обговорена на кафедрі теорії права та прав людини юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Основні положення та висновки оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських конференціях та засіданнях круглих столів, зокрема: *«Проблеми правотворчості очима науковців»* (м. Тернопіль, 9 лютого 2010 р.), *«Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин»* (м. Київ, 6–7 квітня, 2022 р.), *«Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття»* (м. Одеса, 17 червня 2022 р.), *«Евристично-правовий потенціал філософсько-освітніх ідей представників Львівсько-Варшавської школи (1895-1939 рр.) та Віденського гуртка (1922 р.)»* (м. Львів, 27 жовтня 2022 р.), *«Гідність – основа прав людини»* (м. Чернівці, 8 грудня 2022 р.), *«Міжнародне та національне право в епоху цифрових технологій: перспективи, виклики та загрози»* (м. Чернівці, 16 березня 2023 р.), *«The 63th International scientific and practical conference «Humanity and Science»* (Warsaw, January 4–5, 2024).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що поділені на дев'ять підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (268 найменувань на 29 сторінках), 1 додатку на 4 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 230 сторінок, із них 197 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ПРАВОВА ПРИРОДА ТА МЕЖІ РЕАЛІЗАЦІЇ

1.1. Свобода вираження політичних поглядів як ціннісно-аксіоматична основа демократичного суспільства

В умовах стрімкої динаміки і впровадження новітніх технологій, активно розширюються міжнародні зв'язки, що призводить до взаємозалежності між країнами. Нині нескладно дізнатись про рівень захисту прав та свобод людини і громадянина не тільки в сусідніх державах, але й у тих, які знаходяться на іншому континенті. Очевидно, що завдяки відкритості, поінформованості та обізнаності щодо актуального стану справ, суспільство кожної країни прагне досягти єдиних стандартів захисту прав та свобод людини, а рушійною силою при цьому виступають ті ж самі людські потреби та інтереси. З цього можна зробити висновок, що сучасні глобалізаційні процеси засновані на прагненні забезпечити дотримання прав людини та сприяти їх реалізації, при цьому зберігають традиційні цінності основою яких є утвердження верховенства права та забезпечення захисту прав і основоположних свобод людини. Водночас слід врахувати, що світова спільнота постійно стикається з новими викликами та загрозами, які перешкоджають поступальному процесу збереження таких цінностей. У цьому контексті пріоритетним завданнями України на шляху до інтеграції до Європейського Союзу є вдосконалення національного законодавства та його адаптація до міжнародних та європейських правових стандартів у сфері прав людини.

Основний Закон України був прийнятий з метою забезпечення прав і свобод людини, а протагорівське твердження «*міра всіх речей – людина*», за

справедливим зауваженням Т. М. Слінько, перетворилось на постулат *«людина – найвища цінність»* [185, с. 86] і лягло в основу ст. 3 Конституції України, яка визнає, що права й свободи людини, а також їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Разом із тим, незважаючи на це, знецінення важливості та значущості адаптації національного законодавства до міжнародних правових стандартів у сфері прав людини відбувається через недостатнє укорінення у суспільній свідомості розуміння та поваги до самого права як самостійного соціокультурного явища, вирішальне значення у формуванні й функціонуванні якого відіграє та ж людина як адресат такого права, його творець та орієнтир. Враховуючи сказане, вітчизняна правова доктрина має вирішити чимало завдань, а ключове серед них – критичний аналіз норм чинного законодавства, які регламентують природні, невідчужувані права людини, відповідність цих норм європейським стандартам та правовим позиціям Європейського суду з прав людини.

Останній факт цілком раціонально обґрунтовується також тим, що по-перше, набувши членства в Раді Європи, Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватись міжнародних стандартів у сфері прав людини та їх захисту, а по-друге, загальноновизнаним є те, що національне законодавство та юридична практика кожної європейської країни повинні відповідати таким нормам, які встановлюють і гарантують природні, невідчужувані, невід'ємні права людини. Ці норми слугують своєрідним стандартом або еталоном, тому їх застосування повинно бути постійним та невідворотним.

Разом із тим, реальне соціальне буття прогресивно-регресивне, а сучасна правова дійсність нестатична та змінна. У сучасному науковому дискурсі дедалі більше укорінюється уявлення про інтерпретацію як динамічний інструмент праворозуміння, що відіграє ключову роль у переосмисленні правових категорій, наповненні їх новим соціальним змістом і виробленні інтелектуальних орієнтирів для розв'язання складних правових ситуацій, які не мають однозначного нормативного регулювання. Центральним моментом

у такому процесі, на думку Н. Гураленко, стає гадамерівська концепція, згідно якої в умовах притаманної правовому регулюванню «еластичності» саме конкретна юридична ситуація нерідко виступає каталізатором оновлення нормативного масиву, фактично ініціюючи трансформацію чинних правових приписів, тоді як напруга між абстрактністю норми та конкретикою факту відкриває простір для творчої інтерпретації [57, с. 171]. В зв'язку із цим чималу кількість міжнародних органів уповноважено тлумачити й роз'яснювати положення міжнародних договорів, конвенцій та резолюцій у площині реалізації та захисту прав людини і основоположних свобод.

Питання оновлення сучасного законодавства, збагачення його правовими надбаннями, зокрема такими, як невідчужувані права людини, верховенство права, забезпечення рівності всіх громадян перед законом та захищеності їх основних свобод набуває особливої актуальності. Враховуючи те, що дотримання прав людини в державі загалом, і формування її правової та соціальної політики зокрема, часто залежать від політичного режиму такої держави, на сьогодні стрімко змінюються межі внутрішньої юрисдикції держав, які самостійно визначають, які питання будуть врегульовуватись відповідно до норм та стандартів європейського та міжнародного права, а які ні. При цьому, нерідко програми, плани та стратегії державного розвитку спрямовані на швидке реагування на безпосередні загрози й поточні виклики, а не на вирішення глибинних системних диспропорцій, що склались в суспільстві. Тобто питання дотримання та захисту прав людини розглядається переважно в політичній площині, адже часто залежні від наявного політичного режиму країни та рівня політичної зрілості суспільства. Враховуючи сказане та аналізуючи положення міжнародних договорів, рішень міжнародних організацій та практики міжнародних судових органів, П. Сухорольський вважає закономірним зростання інтересу з боку як наукової спільноти, так і практиків до проблематики державних обов'язків у сфері прав людини,

особливо з огляду на зростаюче значення концепції позитивних зобов'язань, що вимагають від держави не утримання, а активного сприяння реалізації та захисту основоположних прав і свобод шляхом здійснення конкретних дій [192, с. 148].

Демократичне політично зріле суспільство, що ґрунтується на кантівському принципі *право одного закінчується там, де воно починає порушувати права інших* не може існувати там, де наявні порушення основоположних прав і свобод та відсутній механізм їх ефективного поновлення [26, с. 227]. Численні випадки порушення прав людини тягнуть за собою невдоволення станом, у якому перебувають суспільство та держава, недовіру до влади, невизнання її авторитету через неможливість захистити людину [26, с. 227].

В суспільстві політично активних громадян, де держава усвідомлює свою відповідальність перед кожним, зміщення акцентів від суто декларативного закріплення чи систематизації прав у бік проблематики їх ефективного забезпечення, що зумовлює потребу у досягненні належної рівноваги між конкуруючими інтересами та правовому врегулюванні існуючих колізій [192]. В свою чергу досягнення певного рівня компромісу і балансу між інтересами держави й окремої особи – непросте завдання, для вирішення якого слід виробити концепцію механізму реалізації таких прав, який відповідав би сучасному періоду соціальних запитів і перетворень, враховував би їх кінцеву мету.

Ефективна реалізація проголошених найвищою соціальною цінністю прав та свобод можлива лише при створенні сприятливого правового середовища для їх розвитку, разом із формуванням прозорості, передбачуваної політичної бази й системи регулювання [185, с. 87]. Ставлення держави до вказаних прав і свобод стає зрозумілим, якщо вивчати систему гарантій, завдяки яким забезпечуються їх безперешкодна реалізація, охорона від можливих протиправних посягань і захист від незаконних порушень, адже за резонним зауваженням П. Д. Гуйвана, будь-яке декларування права не буде

мати реального змісту, якщо держава не забезпечить розроблення та практичного втілення юридичного механізму його реалізації та захисту [54, с. 63].

Беручи зазначене до уваги, вбачаємо за доцільне з позицій антропологічного контексту та методологічного плюралізму осмислити сутність означеного у рукописі предмету дисертаційного дослідження та окреслити стрижневі положення розуміння змісту самого поняття права на свободу вираження політичних поглядів, а відтак і механізмів його реалізації та захисту в межах загальноприйнятих правил та загальновизнаних європейських стандартів. При цьому за основу в подальшому дослідженні візьмемо класичне розуміння терміну «стандарт» як єдиної типової форми, мірила, зразка, якому повинно задовольняти що-небудь за своїми ознаками [33, с. 1187].

Свобода вираження політичних поглядів неодноразово отримувала правове закріплення як природне та беззаперечне право в найважливіших документах, що складають так званий стандарт у сфері захисту прав і свобод людини. Система документів, що в тій чи іншій мірі регламентують реалізацію такого права, надзвичайно різноманітна та еkleктична. Її зміст становлять:

по-перше, універсальні міжнародні документи, які складають стандарт у сфері забезпечення права на свободу вираження поглядів та переконань;

по-друге, регіональні міжнародні документи, що дублюють і частково розвивають положення міжнародного стандарту;

по-третє, допоміжні міжнародні документи, що інтерпретують положення міжнародного стандарту;

по-четверте, рекомендаційні міжнародні документи в галузі дотримання та обмеження права на свободу вираження поглядів;

по-п'яте, міжнародні документи, що містять норми, які встановлюють відповідальність за окремі правопорушення, пов'язані зі зловживанням права на свободу вираження поглядів.

При цьому слід констатувати, що в міжнародних правових нормах визначення правової моделі такої свободи в значній мірі залишається прерогативою національного законодавця, а всебічність та ефективність її охорони від можливих порушень та неправомірних посягань – обов'язком держави. З кристалізацією свободи вираження політичних поглядів міжнародними та національними інституціями вона залишається найважливішим і необхідним елементом функціонування громадянського суспільства та побудови правової держави.

В європейському правовому просторі концепція реалізації такої свободи послужила фундаментом суспільних змін, історичного розвитку політичних та соціальних інститутів громадського суспільства. Історичний шлях утвердження свободи слова, мислення та самовираження позначений численними як прогресивними, так і суперечливими прикладами, кожен з яких і донині виконує важливу функцію джерела нормативного та морального осмислення для сучасного суспільства. З усієї історії випливає однозначний висновок, що без вільної преси, без вільного поширення інформації та ідей, без права на отримання інформації, свободи створення інформаційних повідомлень, свободи використання доступних каналів зв'язку для передачі та поширення інформації – не може йти мова про існування демократії, розвинутого та стабільного політичного суспільства. Так, окреслюючи базові моменти науково-практичної дискусії відносно ефективних методів демократії, П. Сухорольський зазначає, що право на свободу вираження поглядів має глибоку історичну еволюцію, яка триває й нині під впливом динаміки суспільного розвитку, відображаючи засадничі цінності демократичного устрою, насамперед – право індивіда брати участь у формуванні публічної волі та здійснення впливу на ухвалення суспільно значущих рішень. У практичній ціннісно-смісловій площині свобода вираження поглядів у більшій мірі служить інтересам і «тих, хто говорить», і «тих, до кого говорять». При цьому, як відмічає вчений, останніми можуть бути не тільки індивідуальні суб'єкти, а суспільство в цілому [192, с. 148].

Рівень ефективної реалізації свободи політичного самовираження виступає своєрідним індикатором політичної зрілості суспільства, а також дозволяє оцінити ступінь демократичного розвитку держави, організаційну спроможність громадянського сектору та сформованість правової й політичної культури її населення. Спрямована за допомогою правових механізмів у позитивне русло, свобода вираження поглядів може служити ефективним засобом виховання молодого покоління в дусі поваги до особистості та думки іншого, справедливості та свободи, взаєморозуміння з метою розвитку концепції прав людини, рівності громадян, соціального, політичного та культурного прогресу.

Свобода вираження політичних поглядів, безсумнівно, є важливою умовою для функціонування демократичного політичного режиму. Вона є невід'ємним елементом держав з демократичним політичним режимом, де права і свободи громадян захищаються правовими механізмами, а репресивний вплив влади заборонений. Захист свободи вираження поглядів є важливим для функціонування рівноправного суспільства, а її порушення веде до позбавлення демократії, деформацій плюралістичного та толерантного суспільства.

Сутність органічного зв'язку між свободою вираження політичних поглядів та демократією уособлює теза про те, що свобода вираження політичних поглядів без демократії є ілюзорною, а демократія без вищезгаданої свободи — нездійсненною. Функціонування сучасної демократичної держави передбачає відкриту комунікацію між представниками різних політичних позицій та їх прибічниками, що знаходить свою юридичну легітимацію через гарантії свободи вираження політичних поглядів як ключового механізму забезпечення плюралізму та інклюзивності політичного процесу. Аналізуючи сформовані сучасною реальністю стандарти свободи вираження політичних поглядів, сформульовані Європейським судом з прав людини та висвітлюючи питання захисту та обмеження цієї свободи О.І. Нагнічук констатує, що у низці своїх рішень

Європейський суд з прав людини підкреслював ключове значення свободи вираження як чинника формування інформованої громадської думки, наголошуючи, що саме свобода преси забезпечує суспільству найефективніший інструмент для ознайомлення з позиціями політичних діячів та критичної оцінки їх діяльності. Водночас політична комунікація виконує важливу функцію відображення суспільних очікувань і настроїв, стимулюючи відкритий політичний діалог, без якого демократичний устрій втрачає свою актуальність [121, с. 65].

Право на свободу вираження політичних поглядів відносять до природних прав людини. У демократичній державі людину не можуть позбавити його, адже право на свободу вираження своїх думок є однією із засад демократії як суспільного ладу. Саме завдяки цьому праву сучасні демократичні держави через плюралізм знаходять найбільш оптимальні рішення для розв'язання суспільно-політичних та правових викликів, які виникають у процесі їх функціонування [26, с. 225].

Демократичні режими, розвиваючи політичний плюралізм, визнають за громадянами право вибору між різними поглядами, політичними позиціями й ідеологіями. В них забезпечена можливість відкритого обговорення суспільно-політичних важливих питань, що неприйнятно для авторитарних та тоталітарних держав через страх переслідування та утисків інакодумців. В останніх така свобода обмежується цензурою, репресіями та контролем інформаційного простору. Констатуючи важливе значення згаданої свободи для стабільної демократії, В. О. Панкратова пише: реальна участь громадян у прийнятті рішень на державному та локальному рівнях можлива при наявності доступу до правдивої та точної інформації з широкого спектру тем [128, с. 83]. Водночас, авторитарні уряди придушують критику та позбавляють громадян права приймати обґрунтовані рішення або вживати заходів щодо важливих соціальних питань» [128, с. 83]. Такі режими розглядають свободу вираження політичних поглядів як загрозу своєму

існуванню, оскільки незалежні думки та критика можуть похитнути монополію влади на суспільну свідомість.

Отже, право на свободу вираження поглядів невід'ємне від демократичного суспільства. За висловом Е. Тітко, таке право є «дієвим елементом демократичного народовладдя», охоплює сукупність основоположних свобод, що включають необмежену можливість збирати, отримувати, зберігати, опрацьовувати та передавати інформацію й ідеї у будь-якій формі та через будь-які канали комунікації, незалежно від державних кордонів і без втручання з боку публічної влади [195, с. 396].

Свобода вираження політичних поглядів належить до загальнолюдських цінностей першорядного значення та є фундаментом функціонування різних інструментів демократії, таких як вибори, референдуми, мирні зібрання, громадські слухання, якими громадяни користуються, щоб впливати на прийняття важливих рішень [128, с. 83]. Демократія прагне через вільний обмін думками, формування громадської думки досягти визнання позицій більшості і надати їм силу демократично легітимованого законодавства. Акцентуючи увагу на тому, що закріплення права кожного на свободу думки і слова, свободу інформації у Конституції України підтверджує прихильність правовому демократичному шляху розвитку української держави, Т. М. Слінько зазначає, що не менше важливо, що за таких умов громадяни України починають не тільки сприймати невід'ємне право людини на свободу слова як вищу соціальну цінність, а й розуміють, що активна і усвідомлена участь громадян у політичному та суспільному житті можлива лише в умовах, коли право на вільне вираження думок і переконань гарантується законодавством. При цьому реальна свобода виступає не лише основою для формування демократичного громадянського суспільства, а й створює умови для його стабільності і подальшого зміцнення [185, с. 87].

Реалізація демократичних змін передбачає наявність у громадян реального простору для відкритого висловлення власних поглядів і критичного омилення діяльності органів державної влади [128, с. 82].

Демократія – це реальна можливість політичного самовизначення особи чи групи осіб, за рахунок їхньої активної участі в управлінні держави [195, с. 393]. Свобода вираження політичних поглядів – інструмент прямої участі громадян у публічному обговоренні дій органів влади та місцевого самоврядування. Вона є правовою матрицею та основою для реалізації інших важливих громадянських та політичних прав людини: права на свободу зборів та об'єднань, права на свободу слова, права на свободу думки, совісті та релігії. Неможливо бути обраним до органів влади, не маючи можливості висловлювати власну думку. Неможливо реалізувати право на об'єднання без публічного формулювання ідеології партії чи руху. Якщо відсутнє право відкрито висловлювати свої думки та позиції, то втрачається і сенс свободи зборів.

Тільки забезпечуючи реалізацію в громадському житті свободи вираження політичних поглядів через функціонуючі інститути держави та громадянського суспільства, можна досягти ефективного захисту інших прав та свобод людини. В протилежному випадку, в умовах неможливості її реалізації, інші громадянські та політичні права втрачають свою значущість.

Розвинене суспільство сильне завдяки різноманітності у своїх поглядах. Внаслідок інтеграції різних політичних поглядів, підходів та ідей формується громадська думка, а також переконання, що називаються політичною ідеологією. Зазвичай визначена як система юридичних та політичних ідей, поглядів, безпосередньо або опосередковано пов'язаних з практичною життєдіяльністю людей та її оцінкою, політична ідеологія спрямована на збереження або зміну суспільного, державного устрою тими чи іншими способами.

Свобода вираження політичних поглядів постає як невід'ємне втілення універсального права кожної особи, спільноти чи об'єднання на вільний розвиток власної політичної ідентичності, відстоювання ідеологічних переконань та їх легальне просування. Вона охоплює право на публічне обґрунтування власних ідей, участь у виробленні політичних рішень,

ініціювання законодавчих змін і вплив на державну політику через доступні правові механізми взаємодії з інститутами влади.

Суспільство, яке прагне до демократії, повинно захищати свободу вираження думки, що є не чим іншим, як необхідною передумовою цього процесу. Демократія – це наявність, втілення певного скептицизму в політичних питаннях. Вона не формується будь-якою думкою зовнішньо чи зверху в існуючому політичному порядку і, таким чином, перетворює такий порядок на об'єкт відкритого політичного процесу, в якому з перемінним успіхом можуть конкурувати різні думки. Вона передбачає залучення кожного, припускаючи, що мобілізація та залучення творчого потенціалу кожної людини – це найкраще, що може бути для суспільства в довгостроковій перспективі.

Право на свободу вираження політичних поглядів, в тому числі право на участь громадян у публічному обговоренні дій органів влади та місцевого самоврядування, поряд з позитивним ефектом можливого сприяння суспільному благу, має ще одну не менше важливу, блокуючу функцію: воно захищає від найгіршого результату, від некомпетентного, можливо, навіть деспотичного уряду та інших форм зловживання владою.

Отже, враховуючи вищесказане, можна констатувати, що свобода вираження політичних поглядів є однією з найважливіших свобод у демократичній державі, обов'язковою умовою стабільного політичного суспільства, гарантією функціонування представницької демократії. Свобода вираження політичних поглядів забезпечує реальне здійснення принципів багатопартійності та ідеологічного різноманіття, дозволяє громадянам, реалізуючи свої політичні права, такі як право обирати та бути обраним, опиратися на достовірну та повну інформацію і робити вибір, виходячи з власних переконань, з одного боку. А з іншого – така свобода захищає представників держави та суспільства від свавілля з боку державних органів та їх посадових осіб. Гласність та свобода в оцінці дій органів державної влади стимулюють їх діяти відповідно до інтересів населення.

Без належного доступу громадян до інформації й безперешкодного обміну нею успішне функціонування механізмів сучасного демократичного суспільства неможливо. На думку І. Коваленко, що повніше поінформовані учасники політичного процесу, то прозорішою стає політика й простіше забезпечити її змістом, який відповідає інтересам людини та суспільства [80, с. 26]. Маючи високу соціальну значущість, свобода вираження політичних поглядів може бути забезпечена в політиці та масовому інформуванні: без свободи вираження поглядів відкритий обмін думками з важливих питань стає неможливим. Такий обмін передбачає наявність різних точок зору, які можуть бути хибними або неприйнятними для певної частини суспільства. Однак незважаючи на це, певною мірою залучають людину до участі в політичній діяльності, сприяють розвитку механізмів соціального саморегулювання й еволюційному поступу суспільства. В одній з основних справ за ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Хендисайд проти Великобританії» Європейський суд з прав людини в своєму рішенні зробив висновок, що свобода вираження поглядів є основою демократичного суспільства, до складу якого входить свобода вираження думок не тільки тих, які хочуть чути, але й тих, які можуть викликати обурення і громадський резонанс.

Свобода вираження поглядів є одним з фундаментальних принципів побудови демократичного суспільства, вільного від цензури та державного контролю за самовираженням особистості. Можливість висловлювати свої думки та переконання, оспорювати протилежні політичні погляди, критикувати опонентів, не боячись при цьому переслідувань та заходів помсти, свідчить про відмінності між життям в демократичній країні та життям в авторитарній державі.

Існування сучасної представницької демократії, яка в багатьох аспектах є продуктом вільного вираження думок та публічного обговорення різних ідей, безпосередньо залежить від забезпечення та захисту цієї свободи. Практика демократичних держав свідчить, що свобода вираження поглядів

критично важлива для інновацій, соціального прогресу та формування громадянського суспільства, чого тоталітарні системи не здатні забезпечити. Безконтрольне та масове порушення цієї свободи веде до деградації суспільства та всієї системи державної влади, перешкоджаючи розвитку та самовираженню кожної людини як особистості.

Беручи за основу вищесказане, слід констатувати, що свобода вираження поглядів підлягає захисту як в інтересах демократичних процесів у державі, для яких вона – визначальний фундамент, так і в інтересах індивідуального розвитку особистості, з яким вона тісно пов'язана. Про подвійне значення розуміння такої свободи свідчить й аналіз ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно нормативних положень якої свобода вираження поглядів є по-перше, надбанням суспільства, що забезпечує вільні публічні дебати й відповідно вважається основним елементом розвитку демократії, а, по-друге, особистим правом, яке включає можливість висловлювати власні думки та ідеї. За висловом В. О. Панкратової така подвійна природа цього права означає, що його порушення стосується не тільки інтересів суспільства у цілому, але й окремої особи зокрема [128, с. 83].

Свобода вільного вираження своїх поглядів передбачає можливість кожної особи самостійно визначати для себе систему моральних, духовних та інших цінностей та вільно без будь-якого ідеологічного контролю їх виявляти назовні [54, с. 63]. Серед численних людських прагнень потреба виразити себе є однією з найважливіших. Людина – істота соціальна, саме тому комунікативна за своєю природою, потребує спілкування, осмислення та вираження власних думок, переконань та ідей. Самовираження в своїй індивідуальній, автономній формі, з урахуванням своєї спрямованості на інших через комунікативні символи та зв'язки, є природною складовою того, що для індивіда означає бути людиною. Сьогодні отримання визнання з боку інших вже не можна досягти шляхом примусу, і лише в рідкісних випадках – за допомогою звички або звичаїв, а в основному – через розуміння та

обґрунтовані аргументи. Нав'язані норми не можуть претендувати на легітимність, оскільки вона не ґрунтуються на згоді суб'єктів. Цей аргумент, який вводить новий імпульс у дискусію про свободу вираження поглядів є особливо важливим для розуміння ключових нормативних та політичних питань. Він конкретизує, що нормативний та політичний прогрес без участі критично мислячих, оцінюючих суб'єктів неможливий. Таким чином, соціальна цінність свободи вираження поглядів полягає в можливості встановлення нормативних та політичних істин з питань, що цікавлять суспільство, а також у потребі самореалізації кожної людини шляхом вільного вираження ідей, переконань та власних думок.

1.2. Право на свободу вираження політичних поглядів: ретроспективний та теоретико-правовий аналіз базових концептів

Право на свободу вираження політичних поглядів є невід'ємною складовою демократичного суспільства. Однак його утвердження як універсальної цінності та праволюдного стандарту пройшло довгий та складний шлях, що тривав від античних часів до сучасності.

Формування ідей свободи та свободи вираження думок, в тому числі і політичних, як невіддільної частини цього поняття, бере свій початок у європейській, зокрема еллінській, цивілізації. Перші філософські концепції щодо утвердження демократії, свободи особи та громадянських прав виникли у Стародавній Греції ще у V ст. до н. е., де зародилася демократія як форма правління. Саме в Афінах, які вважаються колыскою європейської демократії, було сформовано поняття свободи як ключової цінності суспільства, заснованого на участі громадян у політичному житті та відкритому висловленні думок [32, с. 419–420]. Однак така свобода мала обмежений характер. Античне суспільство залишалося вкрай нерівним: право на вираження політичних поглядів мали лише вільні громадяни-чоловіки.

Натомість жінки, раби та чужоземці цього права були позбавлені [53, с. 50–51].

Античний філософ Демокріт розглядав свободу як важливу моральну цінність та вважав її першоосновою всього, наголошуючи, що свобода навіть у бідності вища за багатство в умовах рабства. Його погляди стали раннім проявом філософії свободи, яка з часом трансформувалася у правову ідеологію та основу прав людини, включаючи право на свободу вираження поглядів. Інший мислитель епохи Сократ, вчення, якого дійшли до нашого часу завдяки розповідям його учнів, насамперед, Платону та Ксенофону, прямо не аналізував право на свободу вираження поглядів. Підкреслюючи, що будь-яка свобода обмежується законами природи, учений наголошував на важливості унікальності особистості й права на самовираження [90, с. 129].

Учень Сократа – Платон – розвинув ідеї свого вчителя та наголошував на важливості верховенства закону як гаранта свободи, і над громадянами, і над державою. У своїх працях він стверджував, що держава, де закон не діє, близька до загибелі, і, навпаки, там, де закон панує, держава стоїть міцно (Закони, 715 d). У цьому контексті платонівської концепції виявляється взаємозв'язок між законом і політичною свободою, тобто закон – єдиний істинний вираз волі. У наукових джерелах слушно зазначається, що вчення Платона характеризується розглядом двох крайнощів політичного устрою: абсолютної монархії як прояву необмеженої свободи держави та абсолютної демократії як абсолютизації свободи індивідів. Мислитель, ставлячи питання про баланс між свободою індивіда та держави, підкреслював, що гармонійне існування держави та громадян можливе лише за умов взаємного обмеження їхніх свобод. У протилежному випадку ні держава, ні особистість не відповідають своїй сутності, адже свобода – фундаментальна властивість обох [79, с. 18]. Такий підхід Платона до держави, як вважають окремі дослідники, є підсумком його політичної мудрості [108, с. 89].

Після падіння античних демократій в Європі настала епоха феодалізму, яка принесла жорстке обмеження прав. У Середньовіччі монархи володіли

абсолютною владою, і будь-яка критика правителя розцінювалася як злочин і була заборонена [128, с. 82]. Визначене право на висловлення власних поглядів фактично у зазначений період було фактично нівельоване, а свобода слова – позбавлена належних юридичних та соціальних гарантій.

Важливим поворотним моментом стало ухвалення перших правових документів, що обмежували абсолютну владу монарха та проголошували засадничі свободи вільних громадян. Одним із перших кроків на шляху до формування правової сонови політичної свободи стала Велика хартія вольностей, підписана в Англії у 1215 році. Хоча цей документ ще не містив безпосередніх положень про свободу вираження політичних поглядів, він започаткував традицію обмеження абсолютизму та заклав підґрунтя для становлення правової системи, у межах якої індивід здобував можливість правового захисту своїх фундаментальних прав [76, с. 31].

Якщо на початку XIII ст. положення Великої хартії вольностей стосувалися переважно питань судочинства, то вже у XVII ст., під час Англійської буржуазної революції, вони набули ширшого значення, ставши основою важливих актів англійської історії, що обмежували владу монарха і закріплювали права та свободи підданих. Напередодні революції положення Хартії активно використовувалися для обґрунтування вимог демократичних прав і свобод, а також боротьби проти королівської тиранії (до прикладу у Петиції про права 1626 р.). Згодом окремі положення Великої хартії вольностей отримали подальший розвиток у Habeas Corpus Act 1679 року, який зміцнив принципи особистої недоторканості та правової захищеності. Цей правовий ідеологічний феномен вийшов за межі Англії, ставши джерелом натхнення для політичної думки у колоніях та країнах континентальної Європи [81, с. 48]. Він став інструментом, з якого в різних історичних умовах політики, юристи й історики використовували його положення як концептуальні орієнтири для обґрунтування ідей щодо обмеження свавілля з боку органів державної влади та утвердження правових свобод.

Із настанням Нового часу правові основи свободи вираження поглядів почали формуватися в рамках філософії Просвітництва у працях Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо [58; 102; 179]. Доктринальні ідеї трактування свободи вираження поглядів як невідемного природного права людини, що виступає ключовою засадою для функціонування та розвитку політичних інститутів, знайшли нормативне закріплення в англійському Біллі про права 1689 року [216]. Саме це нормативний акт уперше визнав на офіційному рівні за підданими право відкрито висловлювати свої переконання без страху переслідувань з боку державної влади.

Видатний мислитель епохи Просвітництва Ш.-Л. Монтеск'є у своїй фундаментальній праці «Про дух законів» підкреслював, що свобода вираження думок становить необхідну передумову існування політичної свободи. На його переконання, така свобода можлива лише в суспільстві, де правові норми ефективно захищають права громадян і забезпечують реальне функціонування механізмів вільного висловлювання поглядів та переконань [256]. Ще одним відомим вченим, у філософських поглядах якого питання свободи поглядів і думок посідали важливе місце був Т. Пейн. Обґрунтовуючи концепцію свободи вираження політичних поглядів крізь призму демократичних революцій, Т. Пейн одним із перших підкреслював, що свобода думки та слова – базові права кожного громадянина демократичного суспільства. Він рішуче критикував монархічний устрій, обґрунтовуючи необхідність створення демократичних республік, де права і свободи громадян отримували б належний захист [129].

Ухвалення Декларації прав людини і громадянина під час Великої французької революції 1789 року стало нормативним втіленням ідей мислителів епохи Просвітництва щодо свободи поглядів, закріпивши її як основоположне природне право та засадничий принцип демократичного суспільного устрою [220]. У цьому документі свобода слова та вираження політичних поглядів була проголошена фундаментальним правом людини (ст.ст. 4, 10, 11).

Стаття 11 Декларації, яка проголошує недопустимість переслідування особи за її переконання за умови поваги до громадського порядку, стала концептуальним підґрунтям формування сучасної доктрини свободи вираження поглядів. Цей принцип з часом отримав універсальне визнання та був імplementований у більшості національних і міжнародних правозахисних актів, утвердивши свободу слова як одну з ключових засад демократичного суспільства [220]. Як вважав Вольтер, хід історії формується думками людей, ідеї, висловлені видатними особистостями, поступово стають надбанням широких верств суспільства, впливаючи на його розвиток і таким чином такі ідеї можуть як сприяти загальному добробуту, якщо вони істинні, так і шкодити, породжуючи обмеження та забобони, якщо вони хибні [130, с. 341].

Утвердження свободи вираження політичних поглядів продовжилося протягом XIX-XX століть, коли більшість європейських країн почали закріплювати це право у своїх національних правових системах. Наразі практично усі демократичні держави на рівні основних законів закріпили це право. У статті 34 Конституції України це право сформульовано наступним чином: *«Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань»* [88]. Аналогічні формулювання закріплені і в текстах конституцій інших зарубіжних країн, зокрема, США, Франції, Італії, ФРН, Польщі, Нідерландів, Швеції, Швейцарії, Болгарії, Румунії тощо.

Попри те, що право на свободу вираження поглядів було закріплене у національних конституціях багатьох країн, його міжнародно-правове визнання відбулося лише після Другої світової війни, коли питання захисту прав людини стало одним із пріоритетів світової спільноти. Загальна декларація прав людини, ухвалена ООН у 1948 році [68], вперше на глобальному рівні проголосила право кожної людини на вільне вираження своїх переконань, незалежно від кордонів. У статті 19 цього документа зазначено, що кожна людина має право на свободу переконань та їхнє вільне

вираження, а також на пошук і поширення інформації будь-якими засобами. Пізніше це право було підтверджене у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року [113], який детально визначив складові свободи вираження: свободу дотримуватись своїх переконань, отримувати інформацію та поширювати її незалежно від кордонів. Аналогічні положення були сприйняті і у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (п. 1 ст. 10) [149]. Ці документи заклали фундамент сучасного міжнародного правового порядку в сфері захисту прав людини.

Проте на цьому історичний процес утвердження свободи вираження поглядів, у тому числі й політичних, не зупинився. Упродовж XX століття ця свобода зазнала подальшої еволюції, набувши нових змістовних форм у контексті глобальних рухів за права національних меншин, утвердження свободи преси та необхідності гарантування безпеки й незалежності журналістів як ключових суб'єктів публічного дискурсу. Важливим етапом у розвитку концепції свободи вираження політичних поглядів стали так звані «чотири свободи» Ф. Рузвельта, проголошені у 1941 році [65, с. 59]. Серед фундаментальних прав і свобод свобода вираження політичних поглядів була виокремлена як одна з першочергових і водночас як наріжний камінь побудови мирного, справедливого й відкритого суспільства. У цьому контексті президент Сполучених Штатів Америки наголошував, що жодна держава не може вважатися істинно демократичною, якщо вона не забезпечує своїм громадянам гарантій вільного і безперешкодного висловлення політичних переконань [257].

Сьогодні право на свободу вираження політичних поглядів залишається важливим індикатором демократичності держави [213, с. 181]. Рівень захисту цього права у суспільстві впливатиме завжди, з однієї сторони, на перебіг політичних процесів та рівень демократії у державі, а з іншої – на розвиток кожного індивіда як члена суспільства, як особистості [17, с. 31; 25, с. 277; 51, с. 7; 116, с. 100; 186]. Як слушно з цього приводу зауважує М. Н. Курко, «це ті права, які дозволяють людині розвиватись інтелектуально та духовно.

Якщо в людини забрати вищевказані права, то вона не зможе жити повноцінним життям та розвиватися, буде почуватись обмеженою, ув'язненою в побудованій кимось інформаційній в'язниці» [93, с. 5]. Держави, які обмежують це право, зазвичай, мають авторитарні режими. Разом із тим новітні загрози – такі як цензура в інтернеті, переслідування опозиційних політиків і журналістів – свідчать про те, що боротьба за це право триває.

Отже, еволюція права на свободу вираження політичних поглядів – результат тривалого історико-правового розвитку – від античних концепцій природного права до усталених норм сучасного міжнародного права. Ця свобода становить фундаментальну основу демократичного ладу, забезпечуючи ідеологічне розмаїття, сприяючи формуванню політичної культури громадян та виступаючи дієвим бар'єром проти узурпації влади. Право кожної особи на вільне вираження своїх переконань, зокрема політичних, є невід'ємним атрибутом її правового стану. Жоден суб'єкт не має легітимних підстав обмежувати цю свободу, оскільки вона є формою інтелектуальної самореалізації особистості, яка через мову та висловлювання матеріалізує особисті переконання про соціальну дійсність.

Незважаючи на загальновизнаний статус права на свободу вираження політичних поглядів та його широке закріплення в нормативних актах міжнародного і національного права, його природа, змістові характеристики та межі реалізації й надалі залишаються предметом активних наукових дискусій. Так, представники натуралістичної школи права стверджують, що право на свободу вираження політичних поглядів – *природне право*, яке випливає з самої природи людини як соціальної істоти. У цьому контексті заслуговують на увагу погляди Г. Гроція, одного з провідних представників природно-правової думки. Хоча вчений безпосередньо не досліджував питання свободи вираження поглядів, його концепція природного права формує основу для її осмислення. У фундаментальній праці «Про право війни і миру» мислитель стверджував, що всі люди наділені невід'ємними

природними правами, які витікають із розуму та природи, незалежно від волі державної влади чи чинного законодавства. Одним із таких прав є свобода дії, що не порушує засад природного права. У цьому ключі свободу вираження політичних поглядів можна інтерпретувати як складову природної свободи, адже у пошуку істини та морального порядку ключовою є роль розуму, що, в свою чергу, передбачає вільний обмін думками.

У політичному контексті, право людини висловлювати свої думки впливає з природного права на особисту автономію, необхідну для обговорення суспільних питань і забезпечення справедливості. Г. Гроцій стверджував, що закони повинні відповідати природному праву, а тому обмеження свободи вираження політичних поглядів може бути виправданим лише у випадку, якщо воно спрямоване на збереження загального блага і порядку [71, с. 17; 263, р. 22].

Інший представник цієї школи, Дж. Локк стверджував, що людина має невідчужуване право на свободу слова, оскільки вона народжується вільною і здатною до раціонального мислення. Політичні погляди, як обґрунтовував мислитель у своїй праці «Два трактати про правління» [102], невід’ємна частина людської свідомості, а вільні висловлення сприяють досягненню істини та реалізації ідеї суспільного договору. Для Локка природний стан людини виявляється у стані повної свободи [58, с. 35], а будь-які обмеження цього права – порушення природного права, що підриває легітимність держави.

Юридичний позитивізм розглядає право на свободу вираження політичних поглядів як таке, що існує лише в межах встановлених законом норм. На думку Г. Кельзена, право на свободу вираження поглядів є юридичним інструментом, який забезпечує функціонування правопорядку. При цьому держава створює правові рамки, які визначають межі цього права, аби уникнути загроз громадському порядку та стабільності. Г. Кельзен вважав, що право не абсолютне, і свобода вираження поглядів може бути обмежена законом для захисту суспільних інтересів. Проте, на його думку,

будь-яке обмеження цього права повинно бути чітко обґрунтоване та відповідати принципу пропорційності [253]. Ці ідеї були розвинуті іншими представниками цього напрямку, такими як Дж. Остін і Г. Харт, і після Другої світової війни знайшли закріплення у конституціях різних країн та міжнародно-правових документах, що встановлюють стандарти прав людини.

Представники соціологічної школи права звертають увагу на соціальну функцію права на свободу вираження політичних поглядів. Так, Л. Дюгі наголошував, що це право є механізмом суспільної солідарності, що сприяє інтеграції суспільства. Свобода політичних поглядів дозволяє громадянам брати участь у процесі прийняття рішень і таким чином впливати на формування політичної волі держави. На думку Дюгі, обмеження цього права може призвести до соціальної дезінтеграції та політичного відчуження громадян [222, р. 60–65].

Представники інших правових шкіл акцентували увагу на різних аспектах права на свободу вираження політичних поглядів. Зокрема, неокантіанці розглядали це право як моральний імператив, що ґрунтується на принципі людської гідності. Р. Штаммлер, один із провідних представників неокантіанства, у своїй праці «Вчення про правильне право» розробив концепцію «правильного права». Він стверджував, що основою правопорядку має бути справедливість, яка забезпечує повагу до людської гідності та свободи мислення. Штаммлер наголошував, що свобода вираження поглядів є важливою передумовою демократичного суспільного устрою, оскільки лише за умов вільного обміну думками можна досягти суспільної згоди та забезпечити легітимність влади. Держава повинна гарантувати свободу слова як невід'ємний елемент правопорядку, але водночас обмежувати її у випадках, коли вона загрожує суспільному добробуту або сприяє підризу громадського порядку [221]. Інші представники цього напрямку, зокрема Е. Кассіерер розглядав свободу вираження як необхідну умову формування культурних та моральних цінностей суспільства, наголошуючи, що її

обмеження призводить до втрати моральних орієнтирів і соціальної деградації [217, р. 112]. Таким чином, представники неокантіанства акцентували увагу на тому, що право на свободу вираження поглядів має моральне та соціальне значення для забезпечення демократичного суспільства та визнавали можливість обмеження цього права за умови дотримання принципу пропорційності.

Окремо варто виділити теорію дискурсу, яку розробив Ю. Габермас. Він стверджував, що публічна сфера, де громадяни можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, є фундаментом демократії. За Габермасом право на свободу вираження політичних поглядів має особливе значення для формування легітимної публічної влади через комунікативну взаємодію між громадянами, а обмеження цього права є допустимим лише тоді, коли воно порушує принципи раціональної комунікації або перешкоджає формуванню вільної публічної думки [251, р. 45].

Доволі цікавим є підхід Р. Дворкіна, представника американського конституціоналізму, який розглядав право на свободу вираження політичних поглядів як право на повагу до людської гідності та моральної автономії. Він наголошував, що це право забезпечує громадянам можливість публічно критикувати владу та брати участь у політичних процесах. Крім цього, вчений наголошував на важливості принципу захисту інакомислення, згідно з яким свобода вираження має охоплювати навіть ті погляди, які є непопулярними чи суперечливими. Він вважав, що заборона критики влади є найбільшою загрозою демократії [224, р. 131].

Отже, представники правових течій та шкіл, аналізуючи правову природу права на свободу вираження політичних поглядів, акцентують увагу на різних гранях цього права: натуралісти підкреслюють його природний і невідчужуваний характер, позитивісти зосереджуються на необхідності його юридичної регламентації, а соціологи та неокантіанці наголошують на його соціальному та моральному значенні. Попри розбіжності у підходах, усі ці теорії сходяться на ключовому висновку: право на свободу вираження є

фундаментальною передумовою демократії та основним механізмом забезпечення участі громадян у політичному житті. При цьому обмеження цього права може бути допустимі лише за умови дотримання принципу пропорційності та з метою захисту інших прав і свобод людини. Також слід підкреслити і те, що практично представники усіх правничих шкіл солідарні у тому, що право на свободу вираження політичних поглядів не абсолютне і носить складний комплексний характер. Останій знаходять вираз через дуалістичну структуру, згідно змісту якої право на свободу вираження політичних поглядів є одночасно *суб'єктивним правом особи* та *об'єктивною правовою нормою*, яка регулює суспільні відносини у сфері політичної комунікації.

Як суб'єктивне право особи, право на свободу вираження поглядів надає кожному громадянину юридичну можливість формувати, висловлювати та поширювати свої політичні погляди без втручання держави чи інших осіб. Це право охоплює не лише можливість публічно висловлювати свої переконання, а й отримувати та поширювати політичну інформацію. Тобто фактично це внутрішнє/зовнішнє вираження індивідом свого відношення до минулих, нинішніх та майбутніх явищ, подій, фактів чи якихось процесів реальності або їх оцінка [212, с. 12], що не залежить від держави і носить загальносоціальний характер [213, с. 182].

Як об'єктивна правова норма, право на свободу вираження політичних поглядів є частиною правової системи держави і закріплюється в конституційних актах та інших нормативних документах. Воно встановлює обов'язок держави гарантувати та захищати це право, а також визначає межі його реалізації для захисту публічних інтересів. Правова природа права на свободу вираження політичних поглядів відображає його роль як елемента демократичного устрою та засобу забезпечення політичної участі громадян. Як вже було зауважено (*підрозділ 1.1.*) у демократичному суспільстві це право є механізмом підтримки політичного плюралізму, контролю за діяльністю влади та забезпечення політичної рівності. Окрім цього, право на

свободу вираження політичних поглядів виконує функцію боротьби за соціальну справедливість. У контексті якого воно постає інструментом для захисту інтересів меншості, боротьби з дискримінацією та протидії авторитаризму. Політичні висловлювання можуть ставати засобом висвітлення суспільних проблем, викликом для домінуючих ідеологій та механізмом перерозподілу влади в суспільстві.

Отже, аналізуючи вищесказане, можна констатувати, що правова природа права на свободу вираження політичних поглядів полягає у наступному:

По-перше, це право має складний комплексний характер (включає природні – *свободу мати, формувати політичні погляди* – і позитивні права – *свободу виражати у різних формах ці погляди*. При цьому перші (природні) є фундаментом для існування і реалізації других (позитивних): внутрішня свобода політичних поглядів, об'єктивуючись через різні форми, в кінцевому результаті формує спільну волю народу);

По-друге, це право постає основою демократичного суспільства (допомагає виявити політичний плюралізм у суспільстві, впливає на хід політичних процесів у державі, встановлює діалог між владою і громадянами, сприяє індивідуальному самовираженню людини, дозволяє уникати авторитарних тенденцій в державному управлінні);

По-третє, це право виступає одним із важливих засобів забезпечення справедливості й суспільного добробуту (впливає на укріплення формування довіри до державних інститутів та соціальної стабільності у державі, сприяє утвердженню верховенства права, зміцнення правової держави та розвитку громадянського суспільства).

Дослідження правової природи свободи вираження політичних поглядів становить концептуальну основу для глибшого осмислення її сутності та змістового наповнення. У цьому контексті надзвичайно важливо не лише визначити, чому ця свобода є ключовим елементом демократичного ладу та належного функціонування громадянського суспільства, але й здійснити

комплексний аналіз її структурних компонентів і правових механізмів реалізації на практиці.

Сутність права на свободу вираження політичних поглядів розкривається через комплекс його фундаментальних характеристик, які дають змогу усвідомити глибинне значення цього права для становлення і стабільного функціонування демократичного суспільства.

Передусім, слід звернути увагу на те, що це право володіє тими ж *загальними рисами*, що і інші основоположні права людини:

(1) універсальність – належність кожному незалежно від громадянства, соціального чи майнового статусу, расової, етнічної чи релігійної приналежності;

(2) невідчужуваність – це право не може бути відібране чи обмежене без законних підстав, навіть під час надзвичайного чи воєнного стану обмеження цього права можливе лише за умов, що відповідають принципу пропорційності та необхідності;

(3) непорушність – держава не може відмовитися від його гарантування навіть за надзвичайних умов;

(4) позитивне та негативне зобов'язання держави – держава має подвійний обов'язок щодо забезпечення права на свободу вираження: позитивне зобов'язання – створювати умови для реалізації цього права (наприклад, забезпечувати доступ до публічної інформації, підтримувати незалежні медіа тощо), негативне зобов'язання – утримуватися від обмеження свободи вираження, якщо це не передбачено законом та не обґрунтовано суспільними потребами, тобто ця характеристика підкреслює, що роль держави полягає не лише у створенні правових гарантій, а й у невтручанні у сферу свободи вираження [167];

(5) загальносоціальний характер – реалізація цього права сприяє формуванню громадської думки та впливає на функціонування публічної сфери. Свобода слова є основою для формування раціональної дискусії, що забезпечує легітимність демократичної влади. Таким чином, це право

виходить за межі особистих інтересів і набуває значення для всього суспільства [251, р. 45];

(6) загальнодемократичний характер – це право є невід’ємним елементом демократичного суспільного ладу, адже свобода вираження політичних поглядів гарантує можливість участі громадян у політичному житті, здійснення громадського контролю за діяльністю органів влади та формування публічної політики через публічні дискусії [162].

(7) індивідуальний та колективний характер – це право є проявом людської гідності та визнанням здатності кожної людини до раціонального мислення та моральної самовизначеності. Індивідуальний характер проявляється в тому, що кожна людина як автономна істота має природне право самостійно визначати для себе систему моральних, духовних, політичних та інших цінностей, формувати власні погляди та вільно їх висловлювати без будь-якого ідеологічного контролю [54, с. 63] (ст. 34 Конституції України) [88]. Водночас свобода вираження політичних поглядів не обмежується лише індивідуальним виміром. Людина живе в суспільстві, де політичні переконання формуються й висловлюються в контексті соціальної взаємодії. Колективний аспект цього права полягає у можливості громадян об’єднуватися для спільного вираження своїх політичних позицій через партії, громадські рухи, мітинги та інші форми участі в політичному житті (ст.ст. 36, 39 Конституції України) [88]. Відтак, це право постає важливим інструментом політичної участі, що зміцнює демократичний лад.

(8) публічний характер – реалізація цього права можлива через різні канали комунікації: засоби масової інформації, соціальні мережі, громадські виступи та дебати. У демократичному суспільстві обмін політичними ідеями – невід’ємний елемент політичного дискурсу, що дозволяє забезпечити плюралізм думок і запобігти монополізації влади [115, с. 45]. Політичні погляди, на відміну від внутрішніх переконань, набувають значення лише тоді, коли вони стають доступними для інших членів суспільства. Саме через публічне вираження думок громадяни можуть впливати на суспільні процеси,

комунікувати з владою та бути повноправними суб'єктами політичного управління і прийняття політичних рішень [63, с. 84]. Відповідно публічний характер права на свободу вираження політичних поглядів дозволяє забезпечити вільний обмін думками та сприяти ефективній політичній комунікації.

(9) інформаційний характер – це право нерозривно пов'язане з *правом на інформацію* як базовою умовою реалізації політичної свободи. Формувати обґрунтовані політичні погляди неможливо без доступу до об'єктивної та повної інформації. Інформаційний обмін – основа для формування політичної свідомості та громадянської активності [196]. Право на збір, зберігання та поширення інформації має політичний характер. У зв'язку із цим громадяни отримують можливість ознайомлюватися з різними політичними ідеями, оцінювати дії влади та брати участь у публічних дебатах. Інформаційний зміст права на свободу вираження політичних поглядів забезпечує прозорість політичних процесів і сприяє створенню умов для відповідального політичного вибору, без чого неможливе функціонування демократичної держави.

(10) плюралістичний характер – це право передбачає визнання різноманітності політичних позицій, навіть якщо вони суперечать домінуючій думці чи державній політиці. Ця риса гарантує право на вільне висловлення, не тільки популярних, а й менш поширених чи навіть критичних поглядів. Плюралізм у політичних поглядах дозволяє уникнути авторитаризму і забезпечити вільний обмін ідеями, а також виступає гарантією різноманітності думок у суспільному дискурсі й запобіжником від домінування однієї ідеології.

(11) інтерактивний характер цього права передбачає взаємодію і постійний обмін думками між громадянами та державними органами. У демократичному суспільстві політичний дискурс не односторонній – він передбачає діалог між владою та суспільством. Взаємодія та діалог влади і громадськості – невід'ємний атрибут суспільного буття [44, с. 20]. У свою

чергу інтерактивний характер права на свободу вираження політичних поглядів забезпечує механізм зворотного зв'язку, який важливий для підтримання довіри до державних інституцій та підвищення якості прийнятих рішень.

(12) обмежуваний характер цього права свідчить про необхідність і доцільність забезпечення балансу між індивідуальною свободою та суспільним благом. Свобода вираження політичних поглядів як природне право не може піддаватися впливу чи тиску, обмеженням, оскільки неможливо контролювати внутрішній світ людини. З іншої сторони – коли йдеться про реалізацію цього права як суб'єктивного права шляхом збору, використання та поширення інформації, в якій об'єктивуються думки, погляди, переконання та судження людини, то за умови нанесення такими діями шкоди правам інших осіб, громадському порядку, національній безпеці право на свободу вираження політичних поглядів має бути обмежене.

Аналіз характерних ознак права на свободу вираження політичних поглядів дає змогу визначити його роль у загальній системі прав людини. Це право відіграє ключову функцію у формуванні публічного простору для демократичного діалогу та політичної участі. Його вивчення дозволяє глибше осмислити механізми взаємодії між державою і громадянським суспільством. Крім того, через призму цього права розкривається змістова структура демократичних свобод. Таким чином, воно є складовою не лише конституційних гарантій, а й основою для легітимації політичного плюралізму.

Загалом у правовій доктрині науковці, аналізуючи природу та сутність права на свободу вираження політичних поглядів, роблять акцент на різних його змістовних складових. Одні дослідники зводять це право переважно до можливості висловлювати власні думки та переконання без жодних обмежень. Зокрема, Е. Тітко визначає свободу вираження поглядів як право індивіда висловлювати свої незалежні погляди та переконання в усній чи письмовій формі [195, с. 20]. Х. Воробець, у свою чергу, розглядає це право

як базову умову для розвитку та самореалізації особистості, наголошуючи, що воно виявляється через можливість вільно висловлювати, читати чи писати власні думки та погляди [40, с. 253].

Поряд із цим у правовій доктрині зустрічаються більш розгорнуті підходи, що враховують окрім вільного висловлення поглядів ще й публічне обстоювання власних переконань. Так, А. Строган у цьому ключі підкреслює, що свобода вираження поглядів включає можливість кожного захищати свою позицію та висловлювати ставлення до суспільно важливих подій [191, с. 92].

Інша група дослідників розглядає право на свободу вираження політичних поглядів як багаторівневу конструкцію, яка складається з кількох базових прав. Пропонуючи трактувати право на свободу вираження поглядів (думки) через три ключові компоненти: свободу думки, свободу слова та свободу преси, В. Гвоздєв визначає це право як гарантовану можливість вільного вияву в будь-якій формі, навіть безсловесній (символічне вираження) [42, с. 14]. Аналогічної думки дотримується й В. Павликівський, який додає до цих складових ще й свободу використання інформації. Вчений підкреслює, що право на свободу вираження поглядів охоплює можливість отримувати, зберігати та поширювати інформацію в будь-який спосіб [127, с. 404].

Поглиблений аналіз змісту права на свободу вираження поглядів можна знайти в аналітичному огляді «Свобода вираження поглядів. Міжнародні стандарти, практика Європейського суду з прав людини і національне законодавство України в умовах воєнного стану», підготовленому колективом авторів Т. Олексіюк, О. Дзюбою, С. Скрипником, І. Поповим, А. Загородським, де це право розкривається через ряд ключових компонентів: право мати власні переконання; право шукати, отримувати та поширювати будь-яку інформацію без втручання державних органів та незалежно від державних кордонів; а також право на власний розсуд обирати форму вираження своїх поглядів (усно, письмово, за допомогою жестів або художніх творів) [181, с. 5]. Водночас деякі дослідники, звертаючи увагу на

складний та багатогранний характер цього права, підкреслюють необхідність врахування похідних свобод. У цьому контексті В. Бенедек та М. Кетteman вважають, що до структури свободи вираження поглядів слід включати не лише свободу висловлювати думки, а й свободу інформації, свободу преси та свободу засобів масової інформації [18, с. 25].

У науковій доктрині існує ще низка підходів до трактування свободи вираження політичних поглядів, що відображають різні уявлення про її правову природу, соціальне значення та варіативність поглядів на складну структуру цього поняття. Так, О. Нестеренко вважає, що право на свободу вираження поглядів складається лише з двох компонентів: свободи інформації та права на доступ до інформації [123, с. 148]. З означеного питання має місце й альтернативний підхід трактування поняття свободи вираження політичних поглядів, який у своєму змістовому наповненні включає не лише можливість отримувати та передавати інформацію, а й право на її аналіз та тлумачення. Такої думки дотримується А. Мельник, який звертає увагу на важливість критичного осмислення інформації та формування власних висновків [110].

Отже, аналізуючи вищезазначене можна зробити висновок, що у правовій науці розуміння поняття свободи вираження політичних поглядів є не однозначним і залежним від застосування того чи іншого доктринального підходу. Варіативність тлумачення означеного поняття суттєво різниться – від вузьких трактувань, що зводяться до ідеї тісного зв'язку з автономією особистості та правом на критику влади, до комплексних підходів, які охоплюють ширший спектр проявів цього права – згідно якими підкреслюється його комунікативний аспект як передумова для існування політичного плюралізму, де власне сама свобода політичного висловлювання розглядається як інструмент політичного контролю та соціального балансу.

Центральні місце в контексті ефективної реалізації та правового захисту свободи вираження політичних поглядів займає питання її нормативного закріплення. Останнє зумовлено тим, що саме правові норми визначають не

лише зміст цієї свободи, а й окреслюють її допустимі межі, уникаючи зловживань і забезпечуючи баланс між свободою та іншими фундаментальними конституційними цінностями. Чітке законодавче закріплення – необхідна передумова для формування стабільної демократичної практики, в межах якої громадяни можуть вільно висловлювати політичні переконання. Крім того, наявність правових гарантій сприяє зниженню ризику політичної цензури, репресій або вибіркового правозастосування. Відповідно нормативна формалізація та конкретизація свободи політичних висловлювань виступає ключовим інструментом її функціонування у правовій державі та демократичному суспільстві.

Це право закріплене у низці нормативно-правових актів, зокрема в Конституції України, де зазначено, що кожен має право на вільне вираження своїх поглядів і переконань [88]. Конституція передбачає, що обмеження цього права можливе лише в певних випадках, коли йдеться про захист національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку або прав інших осіб.

Питання доступу до інформації як складової права на вираження поглядів регулюється спеціальними законами. Зокрема, Закон України «Про інформацію» [145] закріплює принципи вільного доступу до інформації, надає громадянам право збирати, зберігати та поширювати суспільно важливу інформацію. Важливим документом у цій сфері є Закон України «Про доступ до публічної інформації» [142], який конкретизує право громадян на доступ до офіційної інформації органів державної влади та встановлює процедури реалізації цього права.

Національне законодавство України підтверджує, що зміст права на свободу вираження політичних поглядів охоплює не лише право мати і вільно висловлювати свої переконання, але й право отримувати інформацію, яка є необхідною для формування політичних позицій і прийняття свідомих рішень у суспільно-політичному житті. Ці положення узгоджуються з міжнародними стандартами щодо свободи вираження поглядів (ст. 19

Загальної декларації прав людини [68], ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [113], ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [149]).

Проведений аналіз вітчизняного законодавства та міжнародно-правових документів засвідчує, що у найбільш загальному вигляді зміст права на свободу вираження політичних поглядів можна розкрити через систему юридичних можливостей особи *формувати, висловлювати та поширювати свої політичні переконання в різних формах*. Відповідно це право має комплексний характер і нормативно включає декілька базових складових, які і розкривають його зміст, зокрема:

По-перше, свобода формування політичних поглядів. Кожна особа має право самостійно обирати свої політичні погляди та переконання без зовнішнього впливу чи примусу. Ця складова має внутрішній характер і не підлягає жодному правовому регулюванню, оскільки думки та переконання людини виникають як результат її особистого досвіду, інтелектуальної діяльності та світогляду. Законодавчими чи іншими правовими засобами неможливо регулювати процес виникнення, зміни та зникнення думок у свідомості людини, неможливо законодавчо заборонити ту чи іншу думку людини чи вплинути на процес її виникнення, зміни або ж зникнення із людської свідомості [89, с. 184]. Мислення поза межами юридичного впливу. Припис стосується лише думки, яка вже була виражена через фізичну поведінку. Лише така думка може впливати на інтереси інших людей у суспільному житті. З цих причин визначати певні рамки щодо реалізації даного права можна тільки щодо об'єктивованих думок, поглядів та переконань у різних формах (засоби масової інформації, дебати, громадські слухання, соціальні мережі). Цей аспект включає такі можливості: формування власних поглядів щодо політичного устрою, державної політики та суспільного розвитку; зміну політичних переконань залежно від отриманої інформації чи життєвого досвіду; захист від примусу до прийняття певних політичних позицій. Свобода формування поглядів гарантує людині право на

власну політичну ідентичність та забезпечує автономію особистості в демократичному суспільстві.

По-друге, свобода вираження політичних поглядів. Важливим елементом є право особи публічно висловлювати свої переконання через різні форми комунікації. Ця складова включає: усне вираження поглядів (публічні виступи, дебати, дискусії); письмове вираження (публікації у засобах масової інформації, книги, статті, звернення до органів влади); інтернет-комунікацію (висловлювання в соціальних мережах, блогах тощо). Свобода вираження політичних поглядів дозволяє громадянам брати участь у публічному обговоренні суспільно важливих питань, формувати громадську думку та впливати на прийняття рішень органами державної влади. Це право забезпечує відкритість політичного процесу та сприяє формуванню політичної культури в суспільстві, і в такому розумінні слугує основою для зближення держави і людини та формування реального громадянського суспільства та правової держави [26, с. 227].

По-третє, право на отримання та поширення інформації. Зміст права на свободу вираження політичних поглядів охоплює не тільки право на отримання інформації, а і її поширення, що є основою для формування обґрунтованих переконань. Цей аспект включає: право на доступ до офіційних джерел інформації про діяльність державних органів, політичних партій та громадських організацій; право на збір інформації з відкритих джерел; право на поширення інформації у будь-якій формі та через будь-які засоби комунікації. Це право сприяє прозорості та підзвітності органів влади перед суспільством, а також забезпечує громадян необхідною інформацією для прийняття політично виважених рішень [140, с. 245].

По-четверте, право на участь у публічних акціях та протестах. Право на свободу вираження політичних поглядів включає також право на участь у публічних акціях, мітингах, протестах та демонстраціях як форму колективного вираження політичної позиції. Цей елемент змісту права дозволяє громадянам: публічно заявляти про свої політичні вимоги;

демонструвати незгоду з діями чи політикою органів влади; об'єднуватися для досягнення спільних політичних цілей. Право на участь у публічних акціях є важливим інструментом політичної мобілізації та боротьби за соціальну справедливість. Водночас таке право має реалізовуватися в межах законодавства, щоб уникнути порушення громадського порядку чи прав інших осіб.

З огляду на наведені доктринальні підходи, сутнісні риси та зміст права на свободу вираження політичних поглядів, можна запропонувати авторське визначення цього права: *право на свободу вираження політичних поглядів – це гарантована державою юридична можливість особи формувати, висловлювати та поширювати свої політичні переконання у будь-якій формі без втручання держави чи третіх осіб, що охоплює право на отримання інформації, участь у публічних дискусіях і протестах, а також забезпечує контроль громадянського суспільства над діяльністю влади з дотриманням принципів пропорційності та поваги до прав інших осіб.*

1.3. Антиномічна природа політичної свободи в контексті співвідношення можливостей реалізації та правових обмежень

Зміцнення інституцій державності, утвердження правового порядку в соціальній і політичній сферах, без яких немислимий розвиток громадянського суспільства, мають базуватися на стійкій ідеологічній та нормативній основі. Її сутність полягає у визнанні, з одного боку, формальної свободи політичного самовираження як інструменту особистісної ідентифікації, а з іншого – у забезпеченні фактичної можливості реалізувати цю свободу як важливу цінність, загальне благо, за які варто свідомо боротися. З огляду на вищезазначене, серед актуальних завдань сучасної правової доктрини визнається потреба у теоретико-правовому обґрунтуванні проблем правотворчості та практики реалізації права на свободу вираження політичних поглядів. Це включає розробку ефективного арсеналу правових

засобів і механізмів захисту цього права та його інституційних складових, що закріплені в національних та міжнародно-правових актах. Розв'язання цього завдання ускладнюється відсутністю єдності думок серед правників щодо форм й меж такої свободи, плюралізмом інтерпретацій щодо особливостей її реалізації у вітчизняній правовій системі. Як зауважує з цього приводу В. Лисик та А. Мельник, проблематика доцільності визначення меж свободи вираження поглядів охоплює широкий спектр позицій – від повної її абсолютизації до радикальних закликів щодо впровадження попередньої цензури в засобах масової інформації, книговидавничій діяльності та цифровому середовищі. У кожному з підходів можна спостерігати як сильні, так і слабкі сторони, що свідчить про складність і багатовимірність цього питання. Саме тому пошук «золотої середини» й обґрунтованого балансу між захистом свободи слова та інтересами суспільства залишається одним із пріоритетних завдань правової науки та державної політики [99, с. 181].

Постановка порушеної проблеми стає дедалі відчутною в контексті власне самої антиномічної природи політичної свободи, нехтування якою ускладнює можливість розрізнити її та прояви свавілля. Останнє іманентно містить у собі ризик культивування ідеї вседозволеності, бажання ігнорувати закони у сфері захисту політичних поглядів, що, у свою чергу, призводить до зловживань правом, вияву протиправної поведінки з боку окремих органів державної влади, порушень ними основоположних прав людини та фундаментальних свобод громадян.

Термін «антиномія» був введений у науковий обіг ще наприкінці XVIII ст. й досі традиційно розглядається у світоглядному та методологічному вимірах. У світоглядному контексті антиномія трактується як співіснування двох логічно суперечливих, взаємовиключних тверджень, що виникають у межах певної ідеї, концепції або правового положення. Варто зазначити, що вже в римському праві, зокрема в Кодексі Юстиніана, це поняття отримало практичне застосування – антиномія кваліфікувалася як колізія правових норм, при якій закон суперечить самому собі. У

методологічному аспекті поняття «антиномія» трактується дещо інакше – мова йде про контрадикторне протиріччя між двома судженнями, кожне з яких є логічно обґрунтованим або концептуально допустимим у межах певної теоретичної моделі або доктринальної парадигми. Така інтерпретація підкреслює не абсолютну хибність одного з тверджень, а наявність суперечності, що постає з внутрішньої логіки системи знань. З методологічної позиції основою законотворчого процесу, практики реалізації права процесу виступають антиномічні протилежності, які на певному етапі розв’язуються, «знімаються», а на наступних – виникають знову в нових формах, й зрештою ніколи не можуть бути вирішеними остаточно. Таке протиставлення зазвичай призводить: по-перше, до визнання за кожною з протилежних, але доповнюючих одна одну пропозицій особливої сфери правового застосування [66, с. 5]; а по-друге, слугує рушійною силою розвитку правового прогресу [56, 3–6]. Такий підхід у визначенні антиномій дозволяє виявити багатоманітність і складність сучасної правової дійсності, в рамках якої відбувається взаємодія і балансування елементів свободи і відповідальності, закону й справедливості, моральності та доцільності при прийнятті рішень. При цьому у порівняльному аналізі антиномічних властивостей правових та політичних явищ слід зважати на системну цілісність цих характеристик. Кожна антиномічна складова має дуалістичну природу, і його ізольоване вивчення може призвести до спотворених, необ’єктивних або недостатньо обґрунтованих висновків. Натомість дослідження таких елементів у контексті їх взаємодії з іншими політико-правовими явищами сприяє поглибленому розумінню їх функціональної ролі та дозволяє виявити потенційні переваги, властиві самій системі загалом.

Вищезазначене безпосередньо корелює з окресленою у даному підрозділі рукопису проблематикою антиномій політичної свободи, адже така свобода концентрує в собі антиномічні протиріччя між індивідуальною автономією та загальною потребою у правовому порядку. Застосування системного підходу до дослідження політико-правових явищ дозволяє

виявити, що свобода вираження політичних поглядів не є абсолютною, не може бути безмежною, а виражається через взаємодію права і відповідальності, дозволів та обмежень.

Отже, антиномії політичної свободи можна розглядати крізь відображення взаємозв'язку між свободою самовираження та її правовими межами, що формуються в контексті демократичного суспільства. Більше того, слід зауважити, що з позиції антиномічного прояву політична свобода детермінована суспільством, а тому відображає об'єктивні протиріччя, що існують в суспільному та державному житті в межах певного етапу історичного розвитку.

Вирішення антиномій політичної свободи неможливе за принципом вибору пріоритету однієї з наявних протилежностей. Такий підхід провокує деформацію суспільних і політичних процесів, крайнім проявом якої може стати утвердження авторитарно-тоталітарного режиму в державі. Натомість рольове значення розв'язання антиномій політичної свободи полягає в діалектичній єдності протилежностей, що передбачає їх взаємодоповнення на основі утвердження раціонального балансу між свободою та визначенням її меж. Водночас визначення меж свободи вираження політичних поглядів вимагає не механічного балансування, а правової артикуляції та усвідомленого визнання у публічному просторі цінностей демократії.

За своєю антиномічною природою політична свобода проявляється *онтологічно* як забезпечення вільного політичного висловлювання та вимоги відповідальності за його суспільні наслідки, системне осмислення позитивної та негативної свободи як сутнісної буттєвої основи політичної комунікації, *гносеологічно* – як практичний виклик для побудови правових механізмів, здатних забезпечити одночасно захист індивідуальних прав та стійкість публічного порядку, *аксіологічно* – як колізії зіткнення абсолютної цінності свободи вираження політичних поглядів із потребою її нормативного обмеження задля збереження суспільного та правового порядку.

Онтологічний рівень антиномічної природи політичної свободи виражає внутрішню суперечливість «свободи позитивної» та «свободи негативної». Позитивна свобода інтерпретується як здатність індивіда автономно приймати рішення щодо вчинення конкретних дій. Хоча таке розуміння політичної свободи не домінантне у рамках ліберальної парадигми, воно має значний потенціал для практичної реалізації. Прояв позитивної свободи в контексті участі в суспільному житті передбачає колективну взаємодію, що як правило здійснюється через демократичні представницькі інститути. Віддаючи свій голос на виборах, громадянин бере безпосередню участь в управлінні державою, так як сукупність індивідуальних волевиявлень формує політичний мандат, який і визначає результат виборчого процесу [131].

Негативна свобода інтерпретується як наявність гарантованого простору особистої автономії, в межах якого кожен захищений від зовнішнього втручання, зокрема з боку органів держави чи інших осіб. Такий простір охороняється правом, що встановлює зовнішні межі поведінки індивіда. Основними критеріями реалізованості негативної свободи є правові механізми, що унеможливають її порушення, а також наявність дозволів та доступних опцій для самореалізації індивіда. Отже, негативна свобода означає незалежність від свавільної поведінки іншого, що дозволяє кожному діяти в межах дозволеного та власного розсуду [207, с. 65].

У контексті реалізації свободи вираження політичних поглядів, така свобода постає простором правового невтручання з боку публічної влади або інших осіб, в межах якого особа самостійно визначає зміст, форму та момент політичного самовираження без побоювання застосування щодо неї репресивних або цензурних механізмів. Негативна свобода вираження політичних поглядів – інституційна гарантія недопущення будь-якого примусу або обмеження з боку органів державної влади чи посадових осіб щодо артикуляції політичних висловлювань та переконань особи. Така свобода встановлює обов'язок кожного утриматись від втручань, здатних

порушити право особи мовчати, говорити або обирати спосіб формулювання політичного дискурсу.

В суспільстві негативна свобода не може бути необмеженою. Вирішення антиномії позитивної та негативної свободи потребує інтегрованого підходу до розуміння основ політичної свободи, який полягає в синтезі обох позицій: позитивна свобода забезпечує існування й ефективну реалізацію негативної свободи. Водночас інструментом забезпечення існування негативної свободи виступає право, яке фіксує межі індивідуальної свободи як результат певного консенсусу в суспільстві, гарантує відсутність свавільного примусу з боку державних органів та їх посадових осіб.

Гносеологічний рівень антиномічної природи політичної свободи розкривається у площині суперечності між прагненням до необмеженого висловлення ідей як умови функціонування демократичного суспільства та необхідністю когнітивної рефлексії щодо меж допустимого, що зумовлює формування відповідального політичного відкритого діалогу та публічного дискурсу. Такий рівень відображає її відповідність об'єктивній реальності та виражає протиставлення свободи формальної та свободи реальної.

Антиномія реальної свободи і формальної свободи виражається через такі тези: свобода для вчинення певної дії – здатність вчинення певної дії. Відсутність можливостей, у тому числі й у сфері політичної свободи, не завжди потрібно абсолютизувати. Для прикладу, можна навести ситуацію, коли особа не має можливості скористатися своїм активним виборчим правом, яке є одним із елементів політичної свободи, оскільки перебуває в іншій країні. Формально, дана особа не позбавлена політичної свободи, на перший погляд, вона не може її реалізувати з причин, що залежать безпосередньо від неї. Однак, дискусійним залишається питання про наявність в неї реальної політичної свободи. З однієї сторони, прямої заборони на реалізацію політичної свободи немає, а з іншої – немає й фактичної можливості реалізувати таку свободу. Вирішення даної антиномії за принципом визначення пріоритетної тези видається неможливим. Виходом

із даного протиріччя є пошук певного збалансованого положення між антиномією формальної та реальної сторони свободи. У такому ключі формальна сторона свободи передбачає наявність забезпечення можливостей людини та свободи її дій, гарантовану відсутність перешкод щодо тієї чи іншої її діяльності; реальна ж – наявність у людини умов, ресурсів, що детермінують розвиток її свободи, можливостей [200].

Політична свобода повинна бути не лише декларативно та конституційно гарантованою, але й передбачати нормативний механізм реалізації – сукупність політико-правових інструментів втілення її в суспільне життя. Ці фактори виражають формальний аспект політичної свободи. Для практичного досягнення визначеного завдання необхідно, щоб механізм реалізації свободи був діючим, мав матеріальну основу та організаційне забезпечення. У цьому ключі заслуговують на увагу рекомендації К. І. Барнича. Аналізуючи конституційні підстави правомірного обмеження реалізації права на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України), вчений резонно констатує необхідність вироблення чітких умов та критеріїв для їх застосування [17, с. 11].

Повертаючись до прикладу наведеного вище, зазначимо, що для реалізації політичної свободи, громадянину потрібно надати реальну можливість участі в голосуванні, навіть якщо він перебуває за межами країни. Політична свобода, в даному аспекті, набуде реальності тільки при сприянні органів влади, які відповідальні за проведення волевиявлення.

Право на свободу вираження поглядів – це гарантована державою можливість вільно виражати, декларувати або, навпаки, утримуватись від публічного висловлювання власних переконань у будь-якій формі, що не суперечить встановленому законом порядку. Це не тільки основоположне право людини, а як вже було зауважено, ознака демократичного розвитку держави, яка гарантує, забезпечує його реалізацію. Водночас, слід повторно нагадати, що свобода вираження політичних поглядів не може бути

абсолютною. Беручи за взірець класичну тезу Т. Гоббса, сформульовану у трактаті «Левіафан» [43], згідно з якою абсолютна свобода невідворотна від «війни всіх проти всіх» і неминуче веде до суспільного хаосу і самознищення людства, резонно наголосити на ілюзорності повної свободи як нічим не обмеженої волі діяти. Перебуваючи у соціумі складно, а подекуди й неможливо бути повністю автономним, адже кожен учасник суспільних відносин об'єктивно взаємозалежний з іншими. Свобода, за таких умов, проявляється не через відсутність обмежень, а постає результатом узгодження особистих інтересів з нормами співбуття та співіснування. Вона можлива лише, якщо інтереси індивідів врівноважені та збалансовані з правовими і моральними регуляторами. Як висновок, цивілізоване суспільство неможливе без свідомого добровільного самообмеження як передумови спільного порядку та безпеки.

Актуалізуючи сучасні концепти тлумачення правомірності обмежень прав людини, К. Л. Карашук підкреслює беззаперечну необхідність їх нормативного закріплення в інтересах переважної більшості громадян. Такі обмеження повинні застосовуватись до осіб, чиї дії завдають шкоди суспільству або окремим його членам. При цьому важливо дотримуватись балансу між інтересами особи, суспільства та держави [75, с. 123]. Обмеження прав і свобод мають бути чіткими, пропорційними та обґрунтованими з огляду на цінності, проголошені міжнародними національними правовими актами.

Легітимне обмеження права на свободу вираження поглядів можливе за умови дотримання трьох істотних умов: по-перше, відповідності закону; по-друге, наявності легітимної мети; і, по-третє, необхідності у демократичному суспільстві, з врахуванням принципів відповідності та пропорційності. Наводячи перелік обставин, за яких допустиме обмеження цього права (гарантування публічного порядку, захист гідності та репутації інших осіб, захист національної безпеки, обмеження для запобігання зловживанням права на свободу слова, збереження громадської моралі), В. О. Панкратова,

зазначає, що «право на свободу слова не є абсолютним, воно може підлягати обмеженням, якщо останні матимуть правову основу» [128, с. 84]. При цьому, враховуючи як змістовність цього права, так і вимогу відповідальності, що покладається на тих, хто користується ним, за зауваженням авторки, обмеження мають бути комплементарні умовам пропорційності (не можуть бути більшими, ніж це необхідно для досягнення їх мети) та відповідності (застосовуються в інтересах ширшої громадськості з метою захисту прав і свобод інших) [128, с. 84].

Свобода вираження поглядів не повинна ототожнюватися з правом нав'язувати власні переконання та позиції іншим або вважатись виправданням для публічних висловлень, що підривають основи правового порядку та спотворюють саму сутність свободи як універсальної загальнолюдської фундаментальної цінності. Ключовим аргументом такого підходу стало те, що навіть найбільш вільна демократична країна повинна захищати себе від ідеології, що пропагує ненависть, різні форми дискримінації чи антисемітизм. З цією метою міжнародне співтовариство в інтересах збереження миру й безпеки виробило та визнало обмеження реалізації свободи вираження поглядів. Такі обмеження нормативно передбачені ст. 29 Загальної декларації прав людини, ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Реалізація права на свободу вираження політичних поглядів передбачає покладення відповідальності через супровід формальностей, умов, обмежень або санкцій, визначених законом, які є необхідними в демократичному суспільстві з огляду на потреби державної безпеки, територіальної цілісності або громадського спокою, з метою запобігання заворушенням і злочинам, охорони здоров'я і моралі, захисту репутації або прав інших осіб, недопущення розголошення конфіденційної інформації або забезпечення авторитету та неупередженості правосуддя [17, с. 14].

Регламентация обмежень права на свободу вираження поглядів, в тому числі й політичних, є важливою, оскільки завжди потрібне законодавче визначення меж використання такого права та зловживання ним [51, с. 13]. У зв'язку із цим ключовою проблемою, навколо якої концентрується більшість дискусійних аспектів, пов'язаних зі свободою вираження політичних поглядів, зокрема в ключі поширення інформації, її спростування чи обміну, постає питання про пропорційні межі дозволеного державного втручання у площину реалізації цього права, а також про ступінь свободи особи, яка висловлює власні погляди, переконання та ідеї. Складність полягає в тому, що обсяг права на вільне вираження поглядів та свободи слова перетинається зі сферами, які держава традиційно вважає виключною зоною свого впливу, зокрема щодо призначення та виконання покарань за порушення певних суспільних цінностей. Інакше кажучи, йдеться про визначену взаємодію між свободою вираження поглядів і обмежувальними законодавчими приписами, в межах якої проявляється складна динаміка між захистом демократичних свобод та необхідністю правового регулювання цих свобод задля охорони інших суспільно значущих цінностей. Закони держави формально, не забороняючи поглядів як таких і не спрямовуючи свою дію безпосередньо проти свободи думки, мають на меті захистити об'єкти правової охорони та суспільні цінності, що визнаються такими і, що мають більшу вагу порівняно з правом на свободу вираження поглядів.

Отже, обмеження, що накладаються на право вільного висловлення поглядів повинні відповідати легітимним цілям та бути обґрунтовано необхідними для їх досягнення. Виправданість такого обмеження має спиратися на засадничому принципі, згідно з яким не існує менш обтяжливого, але настільки ж ефективного способу реалізації поставлених цілей. Відтак, міра обмеження повинна відповідати критерію пропорційності, тобто бути співмірною очікуваному позитивному результату. Це співвідношення досягається через ретельне зважування та балансування конкуруючих правових і суспільних інтересів. Стандарт пропорційності

дозволеного державного втручання у площину реалізації права на свободу вираження поглядів має ґрунтуватися з врахуванням таких правил:

По-перше, свобода вираження поглядів повинна бути обмежена, якщо висловлювання посягають на гідність іншої особи. Так, Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово визнавав, що свобода вираження поглядів не є абсолютною і може бути обмежена, якщо висловлювання посягають на гідність, честь та репутацію інших осіб. Показовою у цьому ключі є справа «*A. v. Norway*», заява № 28070/06, рішення від 9 квітня 2009 р., Суд підкреслив: «право на свободу вираження поглядів не дає імунітету проти втручання держави, якщо публічні заяви становлять безпідставні, принизливі або образливі твердження, що можуть завдати шкоди гідності інших осіб. У такому разі втручання з боку держави може бути виправданим і пропорційним» [226].

По-друге, у випадках принизливих висловлювань, які набувають форми наклепу або образи, пріоритет надається захисту честі, гідності та доброго імені особи. Так, у справі «*Peruzzi v. Italy*», заява № 30294/09, рішення від 30 червня 2015 р., Суд, розглянувши скаргу адвоката, який був визнаний винним у наклепі на суддю за твердження про умисне ухвалення неправосудного рішення, наголосив: «хоча адвокати мають право на свободу вираження, особливо в рамках судового процесу, це право не є абсолютним. Воно передбачає обов'язок дотримання меж професійної етики та утримання від заяв, що підривають авторитет правосуддя без належних підстав» [168]. Це рішення може бути використане як аргумент для обґрунтування законності обмеження свободи слова у контексті, що навіть критика у межах судового процесу має бути конструктивною та не виходити за межі професійної критики.

Якщо жодне з вищевказаних правил не підлягає застосуванню, ступінь правового захисту висловлювань визначається характером предмета, якого вони стосуються: висловлювання, які стосуються суспільно значущих питань, підлягають більшій охороні, ніж ті, що виражають виключно

інтереси приватні. У першому випадку діє презумпція на користь свободи слова – гостра, перебільшена або провокаційна критика повинна бути допустимою в демократичному дискурсі, особливо в контексті політичної боротьби поглядів. За відсутності цього будь-яке інше ставлення створює ризик спотворення або звуження простору вільного формування думок.

З урахуванням викладеного, викликає дедалі більшої уваги проблематика обмеженості інформаційного простору та гарантування вільного обміну думками з різних суспільно-політичних питань. Будь-які трансформації у цій сфері мають базуватися на позитивному досвіді правових систем розвинених демократичних держав. Вітчизняна правова доктрина покликана вирішити низку важливих завдань, серед яких ключове місце займає ґрунтовний аналіз чинного законодавства щодо забезпечення свободи вираження політичних поглядів. Особливу увагу слід приділити відповідності національного нормативного правового регулювання європейським цінностям, міжнародним стандартам у галузі прав людини, а також правовим позиціям, сформульованим у рішеннях Європейського суду з прав людини. Зауважуючи, що реалізація цього права вимагає постійного аналізу та адаптації до нових викликів, у вітчизняній правовій доктрині побутує позиція, що свобода слова повинна залишатися дієвою в сучасному світі, де швидкі та глибокі зміни вимагають нових підходів до його захисту з врахуванням міжнародних стандартів, національного законодавства та постійного адаптування до сучасних реалій [99; 128, с. 84].

Водночас варто наголосити, що попри первинне закріплення свободи вираження поглядів у правових актах універсального та регіонального європейського характеру – її практична реалізація та ефективний захист на національному рівні стикаються з істотними труднощами. Зокрема, національні правові системи нерідко виявляються неспроможними забезпечити баланс між цією свободою та домінантними моральними нормами, сформованими в межах конкретного суспільства, одночасно

виступаючи у суперечність із загальновизнаними міжнародними стандартами прав людини.

Зміст моральних норм формується під впливом історичних, культурних, філософських і релігійних традицій, які істотно відрізняються в різних суспільствах. Як результат правові обмеження, що встановлюються з метою захисту моральності, не можуть ґрунтуватись виключно на засадах однієї культурної чи релігійної системи, адже це суперечить універсальним стандартам прав людини та принципу недискримінації. Будь-яке звуження моральності на користь окремої соціальної або конфесійної групи, яке намагається здобути статусу загальнообов'язкової норми, несе загрозу фрагментації суспільства, стимулює соціальні, міжетнічні конфлікти та може призвести до стагнації демократичних інститутів. Показовою дилема між свободою вираження поглядів та домінантними нормами постає у сучасному глобалізованому світі, де зростає міжполітичне та міжкультурне напруження. У цьому контексті яскравим прикладом є загострення конфліктів кінця 2010–початку 2020 років у зв'язку із публікацією карикатур на пророка Мухаммеда французьким сатиричним журналом *Charlie Hebdo* та данським виданням *Jyllands-Posten*, що спровокувало не тільки громадську критику, а й акти насильства, зокрема вбивства журналістів. Випадки масового поширення політичних поглядів та протестних закликів проти авторитарних режимів у країнах Лівії та Сирії ілюструють, що свобода вираження політичних поглядів, хоч і є фундаментальною цінністю суспільства, однак у певних умовах може провокувати глибокі соціальні трансформації, що потребують належного правового регулювання з урахуванням балансу між забезпеченням громадянських свобод і необхідністю підтримання суспільної безпеки, стабільності та порядку. Крім того, вищезгадані політичні події свідчать, що свобода вираження поглядів вступає у протиріччя з іншими основоположними правами – свободою віросповідання та правом на повагу до приватного життя. Такі протиріччя вимагають ефективного правового регулювання, встановлення чітких меж допустимості реалізації свободи

слова без посягання на моральні підвалини окремих соціальних груп, або суспільства загалом. При цьому держава має забезпечити належні гарантії, які б не тільки охороняли моральні засади, а й унеможливлювали їх використання як інструменту для необґрунтованого та свавільного обмеження свободи висловлювань.

Висновки до розділу 1.

Свобода вираження політичних поглядів становить визначальну основу демократичного ладу, без якого існування публічного дискурсу неможливе. Свобода вираження політичних поглядів – фундаментальна основа існування демократії, що забезпечує відкритість політичного діалогу без тиску, страху покарання чи дискримінації. Її реалізація гарантує не лише право кожного на вільне самовираження, а й створює середовище для формування громадської думки як інструменту впливу на публічну владу. Така свобода має як конструктивну, так і запобіжну функцію – вона не тільки сприяє розвитку демократичних інститутів, а й запобігає узурпації влади та авторитаризму. Забезпечення свободи вираження політичних поглядів свідчить про політичну зрілість суспільства. Натомість ігнорування її призводить до деформації політичного плюралізму, цензури, зростання репресивних практик та формування правового нігілізму.

Забезпечення свободи вираження політичних поглядів у межах громадянського суспільства формує політичний плюралізм, гласність громадських ініціатив, відповідальність держави перед громадянами. Право на вільне висловлювання політичних поглядів є визначальним критерієм легітимності органів державної влади й ключовою передумовою соціальної довіри до політичної системи.

У сучасному соціальному середовищі свобода вираження політичних поглядів трансформується у важливий засіб громадянської мобілізації та формування критичного мислення. Належний інституційний захист цього

права критично важливий для стратегічного демократичного розвитку політичної системи держави. Історичний досвід свідчить, що неправомірне обмеження свободи слова призводить до політичного тиску, стагнації, девальвації правових гарантій та поширення авторитарних тенденцій.

Еволюція права на свободу вираження політичних поглядів – результат тривалого історико-правового розвитку – від античних концепцій природного права до усталених норм сучасного міжнародного права. Право кожної людини на вільне вираження своїх поглядів, зокрема політичних, є невід’ємним атрибутом її правового стану. Жоден суб’єкт не може, не маючи легітимних і визначених законом підстав, обмежувати цю свободу, оскільки вона є формою інтелектуальної самореалізації особистості, яка через мову та висловлювання матеріалізує особисті переконання про соціальну дійсність.

Представники правових течій та шкіл, аналізуючи правову природу права на свободу вираження політичних поглядів, акцентують увагу на різних гранях цього права: натуралісти підкреслюють його природний і невідчужуваний характер, позитивісти зосереджуються на необхідності його юридичної регламентації, а соціологи наголошують на його соціальному значенні. Попри розбіжності у підходах, усі ці теорії сходяться на ключовому висновку: право на свободу вираження є фундаментальною передумовою демократії та основним механізмом забезпечення участі громадян у політичному житті. Представники більшості правничих шкіл солідарні у тому, що право на свободу вираження політичних поглядів не абсолютне і носить складний комплексний характер. Останій знаходить вираз через дуалістичну структуру: право на свободу вираження політичних поглядів є одночасно суб’єктивним правом особи та об’єктивною правовою нормою, яка регулює суспільні відносини у сфері політичної комунікації.

Право на свободу вираження політичних поглядів – це гарантована державою юридична можливість особи формувати, висловлювати та поширювати свої політичні переконання у будь-якій формі без втручання держави чи третіх осіб, що охоплює право на отримання інформації, участь у

публічних дискусіях і протестах, а також забезпечує контроль громадянського суспільства над діяльністю влади з дотриманням принципів пропорційності та поваги до прав інших осіб.

Протиріччя між автономією особистості та потребою правового порядку відображають антиномічну сутність політичної свободи. Правове регулювання останньої має базуватися на динамічному балансі між дозволами та обмеженнями, а не на абсолютизації одного з полюсів. Визначення меж свободи вираження політичних поглядів вимагає правової артикуляції, свідомого визнання та дотримання у публічному просторі цінностей демократії, принципу верховенства права, ідей невідчужуваності й непорушності прав людини.

За своєю антиномічною природою політична свобода проявляється онтологічно як забезпечення буттєвих умов самореалізації особистості та дієвих інституційних механізмів легітимації публічного порядку, гносеологічно – через дуалізм її пізнання як конституційної гарантії, процедури демократичного волевиявлення, зміст якої залежить від пізнавальних інтерпретаційних стратегій, аксіологічно – як колізії між абсолютною цінністю свободи вираження політичних поглядів та потребою її нормативного обмеження задля збереження суспільного та правового порядку. Право на свободу вираження політичних поглядів не є абсолютним – його реалізація має здійснюватися у площині відповідальності, де свобода не трансформується на інструмент нівелювання та підриву загального інтересу. Утвердження свободи політичного самовираження як цінності можливе тільки за умови балансування між виключенням як цензури, так і правової вседозволеності.

РОЗДІЛ 2

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у період проведення передвиборної агітації та політичних дебатів

Більшість сучасних конституцій згадують про механізми захисту суспільства від загрози небезпечної політичної одноманітності, серед яких – заборона цензури, недопустимість монополізації засобів масової інформації та друкованої преси, а також конституційні гарантії діяльності громадських об'єднань та політичних партій. Політично розвинена демократія передбачає існування активного громадянського суспільства, для якого право на вільне висловлювання думки та свобода слова – фундаментальна цінність, а участь у політичних дебатах – невід'ємний громадянський обов'язок. В умовах демократії цілком логічно, що держава не може виконувати роль цензора, який диктує, що писати, говорити, показувати, а тим більше – обмежувати способи та методи, за допомогою яких такі дії можна робити. У суспільстві, де відсутня свобода політичної думки, політичних висловлювань та переконань, а діють тільки обмежувальні заходи, що сприяють зловживанню владою, неможлива конкуренція ідей, що неминуче призводить до політичної стагнації. Політичний застій, відмова від реформ, відсутність динаміки та прогресу в політичному житті держави, придушення громадських ініціатив, заклики до поміркованої цензури, авторитарне обмеження політичних свобод зрештою руйнують політичний баланс у державі.

Ще на початку розвитку конституціоналізму його засновники – американські вчені Дж. Медісон та О. Гамільтон застерігали, що без гарантій свободи поглядів та захисту прав меншин демократичний лад може обернутись «тиранією більшості» [255]. Принцип більшості забезпечує

виборцям свободу вибору, надаючи можливість обирати між різними, а інколи й протилежними, політичними проєктами. При цьому рішення таких виборців знаходить відображення у конкурентній політичній моделі державного управління, що відповідає процедурній концепції демократії. Основою такої концептуальної та світоглядної позиції є принцип, що демократія ставиться до всіх політичних проєктів на рівних умовах та засадах, без жодних проявів зловживань та дискримінації. Безумовно, принцип більшості, що реалізується під час голосування за той чи інший політичний проєкт – важлива риса та необхідна умова функціонування демократії. Але за справедливим зауваженням М. Ларченко не є її єдиним здобутком [97, с. 20]. На думку вченої, коли йдеться не тільки про процедурну складову, скільки про матеріальну, важливо, щоб порядок вносив до своїх структур ціннісну передумову. Іншими словами, окрім правила більшості в демократії ключову роль відіграють ті цінності, які представляють, усвідомлюють та виборюють виборці. Центральними з них та без яких демократія неможлива є цінності свободи та рівності (матеріальна модель демократії). Легітимність рішень органів державної влади залежить більше від розуміння таких цінностей, ніж від дотримання процедурних правил у виборчому процесі.

Складнішою за сприйняттям є модель розуміння демократії як процесу полеміки, дискусійного обговорення та пошуку консенсусних політичних рішень (концентрична модель). Відповідно до такої моделі суспільство можна уявити як низку концентричних кіл, на периферії яких перебувають окремі громадяни, чия взаємна позиція та вільна думка повинні бути захищені на максимально можливому рівні. Натомість в центрі уваги знаходяться політичні партії, які розробляють законопроекти в парламенті. Дії партій мають ґрунтуватись на переконаннях громадян, для яких громадянське суспільство та партійні об'єднання виконують роль реформаційних змін. Тобто, вони трансформують політичні ідеї, думки та висловлювання в конкретні законодавчі ініціативи та пропозиції. Політичні

висловлювання повинні бути обґрунтованими, захищати демократичні ідеали, права людини та верховенство права, особливо коли їх носії наближаються до центру вже згаданого концентричного кола. У цьому контексті концентрична модель стає протилежною традиційній логіці, відповідно до якої свобода вираження поглядів парламентарів захищена більше, ніж у інших громадян. Перевага цієї моделі полягає в тому, що на периферії всі політичні переконання розглядаються на рівних умовах, що дозволяє відслідковувати всі політичні сигнали та проєкти, включаючи антидемократичні.

Таким чином, свобода вираження політичних поглядів надає захист усім політичним суб'єктам, які беруть участь не лише у передачі інформаційних повідомлень від їх автора до адресата, але й у комунікаційних відносинах загалом. У більшості своїх рішень Європейський суд з прав людини схилявся саме до концентричної моделі демократії, визнаючи ключову роль свободи вираження поглядів у підвищенні обізнаності громадськості. На думку Суду, політика дозволяє відображати і коментувати суспільні настрої, що, своєю чергою, дає кожному можливість брати участь у вільному політичному обговоренні, яке є необхідною умовою для існування демократичного суспільства [121, с. 65]. Такі процеси стають особливо актуальними під час передвиборчої агітації та в період проведення політичних дебатів.

У сучасній демократії конституційний захист виборчих кампаній передусім покликаний гарантувати свободу політичних дискусій з питань, що становлять суспільний інтерес та впливають на громадське життя. Зазвичай обговорення ключових питань громадськості відбувається під час виступів і дебатів у державних установах. Результати та підсумки таких дискусій одразу ж оприлюднюються в друкованих та електронних засобах масової інформації, відображаючи погляди представників публічної влади, опозиції та експертів зі зв'язків із громадськістю.

У межах дискусійного простору звіти зазвичай доповнюють оглядом матеріалів із проведених круглих столів за участі аналітиків, спеціалістів та

експертів, а також публікаціями та репортажами в засобах масової інформації. Водночас провідну та визначальну роль у цьому процесі відіграє свідомо та активна участь виборців.

Викликаючи інтерес та дискусії серед громадян дебати під час передвиборної агітації дають можливість політикам безпосередньо звернутися до аудиторії та довести свою перевагу перед опонентом. Оскільки публічні обговорення політичних питань проходять «наживо», такі заходи є чинником демократизації політичного життя, втілюючи плюралізм думок та поглядів, гласність та відкритість органів управління як базові принципи демократії [74]. В англomовному посібнику «Використання міжнародних виборчих стандартів», підготовленого в межах проєкту Рамкової програми співробітництва Ради Європи та Європейського Союзу «Реформування виборчого законодавства та практики, розвиток регіональної співпраці з виборчих питань» з цього приводу фахово зазначено: «передвиборча кампанія – ключовий, центральний фактор формування думки виборців. У зв'язку із цим під час проведення такої компанії ніхто не має права примушувати або залякувати виборців. Але, змагаючись за прихильність виборців, кандидати і партії повинні мати гарантоване право на єдині для всіх «правила гри» і право на свободу переконань та їх вираження» [265, р. 59].

Під час проведення передвиборної кампанії всі політичні сили і кандидати повинні мати можливість вільно брати участь у політичній агітації і вільно та в рівній мірі розповсюджувати свої програми серед електорату. Така вимога передбачає однакові часові рамки для проведення передвиборної кампанії і виконання державою своїх зобов'язань щодо рівного ставлення до всіх кандидатів, включаючи спеціальні потреби недостатньо представлених груп і надання основних свобод, не кажучи вже про обов'язок кандидатів вести свою кампанію чесно [265, р. 59].

Особливе значення під час проведення передвиборчої агітації мають основоположні права людини, зокрема, право на участь в об'єднаннях, на

свободу переконань та їх вираження, свободу зібрань, а також свободу пересування. Проте обмеження таких прав має відповідати принципу пропорційності і застосовуватися лише на законних підставах та в інтересах суспільства [83]. Правові норми, які регулюють проведення політичних кампаній, можуть містити ряд обмежень: від визначення дозволених методів і форм передвиборчої агітації до встановлення конкретних вимог щодо політичної реклами та способів її розміщення, включаючи обмежений доступ до друкованих та електронних медіа. Ці норми, що мають на меті забезпечення рівних умов для всіх учасників доповнюються правилами фінансування політичних партій та виборчих кампаній. Попри роль правового регулювання політичних інформаційних заходів, у нинішніх умовах вплив та ефективність таких обмежень стають дедалі менш помітними.

Сучасні виборчі кампанії відзначаються тим, що передвиборча агітація часто фокусується не стільки на створенні простору для громадського обговорення суспільних питань, скільки на популістських закликах та обіцянках політиків. Зміст дебатів набуває суперечливого характеру: під час організованих політичних обговорень активні учасники, зацікавлені у результаті, намагаються зосередити увагу не стільки на програмах партії, скільки на формуванні негативного іміджу опонента. Дискусійний простір заповнюється недостовірними висловлюваннями, а необґрунтована критика спотворює публічні обговорення суспільних питань. Актуалізуючи проблему політичного дискурсу та аналізуючи політичні дебати як засіб раціоналізації політичної взаємодії, Д. В. Яковлев описує сучасну політичну дійсність таким чином: у центрі комунікації перебуває кандидат, який взаємодіє як із журналістами (прес-конференції, заяви для преси, конструювання медіа-подій), так і з виборцями (мітинги, зустрічі, агітація «обличчям до обличчя»). У цьому випадку позитивний імідж кандидата формується за відсутності фактору змагальності у прямому діалозі з іншими кандидатами: від політика очікується виконання заздалегідь підготовленої ролі, а сам

кандидат перетворюється на актора, якого представляють аудиторії в межах великого політичного спектаклю. Реальні проблеми, що потребують вирішення, не стають центральними темами та гаслами агітаційної кампанії. Натомість у фокусі опиняються штучно створені питання, які цілком природно не знаходять свого вирішення і після виборів [211, с. 54]. Варто зауважити, що в такому процесі втрачається головне – відкритість та неупередженість обговорення суспільно важливих питань, що є передумовою раціональних політичних дебатів. Таке публічне обговорення політичних питань не створює сприятливих умов для політичного вибору громадян, як результат – в майбутньому не може бути основою для підвищення ефективності у системі публічного управління [211, с. 56].

Під час виборчих кампаній увага преси та громадськості зосереджується на діях або прорахунках уряду. Більш того, його домінуюча позиція вимагає виваженості та стриманості, особливо коли йдеться про ініціювання кримінального переслідування за критику. Це стає особливо важливим у ситуаціях, коли існують альтернативні способи реагування на необґрунтовані звинувачення з боку опонентів або представників засобів масової інформації. Безумовно, у компетентних органів державної влади, як гарантів громадського порядку, залишається відкритою можливість вжиття заходів, зокрема кримінально-правового характеру, спрямованих на адекватне реагування на безпідставні або недобросовісні звинувачення дискредитуючого характеру. Однак не все так однозначно. Коли мова йде про заборонені форми вираження, такі як підбурювання до насильства або розпалювання ворожнечі, у багатьох країнах існують певні правові обмеження права на свободу вираження політичних поглядів. Вони можуть бути виправдані як стримувальні заходи, проте водночас здатні сприяти зловживанню владою в країнах із недемократичним політичним режимом.

Теоретично такі обмеження мають запобігати різним зловживанням свободи слова, наприклад, захищати конституційний лад в країні або гарантувати доброчесність кандидатів та представників державної влади.

Однак на практиці вони можуть призвести до цензури критичних висловлювань на адресу уряду. Наприклад, в Малайзії ухвалили законопроекти, які дозволяють урядам країн відкривати кримінальні провадження щодо осіб, яких підозрюють у поширенні «фальшивої» інформації в Інтернеті [197]. Ще одним прикладом жорсткої цензури є закон про вибори в Білорусі, яким заборонено публікувати в передвиборчих агітаційних матеріалах образливі або наклепницькі висловлювання на адресу посадових осіб держави [95]. Крім того, на кандидатів покладено відповідальність за наклеп та образливі вислови, завдані їх прихильниками.

Правило, що зобов'язує особу, яка критикує дії посадових осіб, гарантувати достовірність своїх тверджень, при чому без чіткого визначення критеріїв та меж наклепницьких висловлювань, призводить до запровадження авторитарними державами цензури. Те, що законодавством передбачений судових захист достовірних висловлювань, покладаючи тягар доказування на відповідача, ще не свідчить про наявність права на свободу вираження політичних поглядів та запровадження демократичних заходів боротьби з неправдивими та хибними твердженнями під час виборчої агітації. За наявності такого правила кожен, навіть якщо він впевнений в правдивості та істинності своїх критичних висловлювань, може відмовитись від них, маючи сумніви щодо можливості їх доведення в суді та побоюючись витрат, пов'язаних з таким доказуванням.

Отже, законодавче закріплення таких правил стримує будь-яку критику представників державної влади та обмежує публічний дискурс під час передвиборчої агітації. Актуалізуючи питання обмеження форми політичної критики, слід зауважити про труднощі, які виникають в авторитарних суспільствах у зв'язку із залякуванням та застосуванням примусу щодо виборців. Примус може проявлятися у різних формах з боку посадових осіб та публічної адміністрації з метою завдання шкоди опозиційним партіям та кандидатам: відмова в організації публічних зборів, податкові перевірки, необґрунтовані кримінальні розслідування.

У сучасних країнах конституційної демократії цілі обмежень вільних висловлювань, що вводяться під час проведення виборчих кампаній, створюють атмосферу для публічних дискусій. У законах про вибори містяться окремі розділи, присвячені умовам передвиборної агітації, порядку проведення масових заходів, включаючи збори та зустрічі з виборцями, публічні дебати, мітинги, демонстрації. Така логіка ґрунтується на тому, що всі вищезгадані заходи дають можливість кандидатам обмінюватись думками з виборцями. Для суспільства свобода вираження політичних поглядів є ефективним інструментом інформування та поширення ідейних політичних позицій, а забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів – ефективним інструментом впливу на політичних лідерів та контролю за їх діяльністю.

Як вже було зауважено, під час виборчих кампаній преса та громадськість зосереджують увагу на діяльності уряду та його помилках. В зв'язку із цим в період передвиборчої агітації все важче провести межу між передвиборною агітацією та висловлюваннями уряду, оскільки в цей період публічні органи влади піддаються більш різкій критиці, ніж зазвичай. Безумовно, осуд діяльності уряду, зокрема його рішень, а також поведінки окремих політичних діячів – складова перебігу відкритих громадських обговорень у державах із представницькою демократією. Водночас звинувачення уряду в його діях або бездіяльності спонукають до самозахисту та надання обґрунтованих звітів щодо своєї діяльності. В такій ситуації свобода одних – представників уряду може вступати у конфлікт зі свободою інших – представниками громадськості, активної опозиції або журналістів. Як перші, так і другі можуть не погоджуватись із критикою, негативними оцінками та висловлюваннями. Такі суперечності непоодинокі між представниками політичної влади та журналістами.

Політична влада та її представники зобов'язані терпіти критику, яка часом набуває агресивних форм заради суспільного блага та впровадження в державі контрольної функції, яку виконують засоби масової інформації. У

контексті сказаного заслуговує на увагу позиція Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії» 1986 р., яка започаткувала низку рішень, згідно з якими в рамках політичних дебатів, що проводяться задля загального блага, з'ясування обставин особистого життя офіційних осіб, а також їх критика, подекуди гостра та неприйнятна щодо осіб, які не займають публічних посад, має витримуватись тими, кого критикують. При цьому в такому та подібних випадках використання засобів кримінального захисту – порушення свободи вираження політичних поглядів, а також права на інформацію [162].

У контексті обставин справи «Лінгенс проти Австрії» 1986 р., журналіст Лінгенс, який виступав заявником був визнаний винним у завданні шкоди репутації пана Крайського, котрий на той момент обіймав посаду федерального канцлера та очолював одну із провідних партій. Лінгенс опублікував у журналі «Profil» дві статті, в яких гостро критикував канцлера за його ставлення до політиків із нацистським минулим. У тестах використовувалися вислови про «політичний опортунізм найогиднішого типу», «безсоромність» та «відсутність честі». Національні суди заявника притягнули до відповідальності за вживання образливих висловлювань щодо політика. Натомість Європейський суд з прав людини став на бік журналіста та зазначив, що свобода вираження поглядів, захищена абз. 1 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є фундаментом демократичного суспільства, основою його розвитку, а також умовою самореалізації кожної людини [149]. Це положення стосується не лише тієї інформації та поглядів, які сприймаються прихильно, але й тих, що можуть ображати, дратувати або шокувати. Ці принципи набувають особливого значення у контексті діяльності преси.

Згідно з принципами, сформованими у практиці Європейського суду з прав людини, преса не лише зобов'язана поширювати інформацію, але й має право на її тлумачення. Свобода вираження політичних поглядів є ключовим інструментом, який дає суспільству можливість оцінювати ідеї та дії

політичних лідерів. Пропри те, що преса не має права виходити за встановлені межі, зокрема ті, що спрямовані на захист доброго імені чи ділової репутації, її завданням усе ж залишається поширення інформації про політичні теми, а також будь-яких інших питань, що становлять суспільний інтерес.

У вже згаданій справі «Лінгенс проти Австрії» 1986 р. стаття заявника стосувалась політичних дебатів, що становили суспільний інтерес, і спричинила дискусію щодо ставлення австрійців, а також пана Крайського, до участі націонал-соціалістів в управлінні країною. Крім того, вона була написана в умовах політичного протистояння, коли кожна сторона використовувала доступні їй засоби, що характерно для напруженого протистояння в політиці [162].

Попри те, що думка автора статті відображала його суб'єктивне ставлення до змісту висловлених тверджень, у ній чітко простежувалася певна позиція та оцінка. У контексті політичних дискусій така інтерпретації заяв щодо обставин справи може відігравати важливу роль у формуванні об'єктивного судження про конкретні історичні факти. Під захистом мають перебувати всі способи викладу та сприйняття інформації. Вираження думки не стає образою лише через свій зневажливий зміст. Таке висловлювання набуває ознак образи лише тоді, коли на перший план виходить дифамація особи, а не обговорення політичного питання [162].

Виходячи з наведених тверджень, Європейський суд з прав людини сформував таку позицію: оскільки кожне слово та дія політиків перебувають під пильним контролем як журналістів, так і громадськості, вони повинні виявляти вищий рівень толерантності до цього [29, с. 198]. Стаючи на бік журналіста, було зазначено: «Хоча преса не повинна виходити за межі, встановлені, зокрема «для захисту репутації інших осіб», водночас на неї покладено місію поширення інформації та ідей щодо політичних питань, а також інших проблем, що становлять суспільний інтерес. Якщо преса має завдання поширювати таку інформацію та ідеї, то громадськість, зі свого

боку, має право їх отримувати» [29, с. 200]. Крім того, Суд висловив позицію щодо способу подачі матеріалу, наголосивши на тому, що «журналістам має бути дозволена певна ступінь перебільшення або навіть провокаційності» [29, с. 202].

У політичній сфері захист права на свободу вираження поглядів поширюється на всі форми висловлювань – як м'які, так і толерантні, як поблажливі, так і різкі, гострі, навіть образливі чи жорсткі. Головне, що кожне висловлювання у контексті реалізації такої свободи підлягає захисту незалежно від того, чи є воно добре обґрунтованим чи безпідставним, емоційним чи раціональним, цінним чи не вартим уваги, з критикою чи без шкоди. Свобода політичного самовираження охоплює не лише інформацію або ідеї, які сприймаються прихильно або вважаються не образливими чи малозначимими, але й ті, які ображають, шокують або викликають роздратування.

Отже, суть згаданої свободи полягає у вираженні політичних думок не лише тих, які бажають чути, але тих, що можуть викликати обурення та суспільний резонанс. Це вимоги плюралізму, толерантності та лібералізму, без яких неможливо існування демократичного суспільства. Політичним фундаментом останнього є політична дискусія, яка реалізується через такий механізм: задача преси – поширювати інформацію, а інтерпретація такої інформації має бути здійснена читачами. Керуючись такою методологічною основою, позиція Європейського суду з прав людини є однозначною: по-перше, межі обґрунтованої критики щодо політиків ширші, ніж стосовно приватних осіб, й, по-друге, політики повинні змиритись з тим, що кожне їх слово та дія будуть детально проаналізовані журналістами та суспільством загалом.

Безумовно, ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дозволяє захищати репутацію кожного, зокрема політиків, навіть коли вони виступають не в особистому статусі. Однак у будь-якому випадку протидією такому захисту є інтерес суспільства до

відкритої дискусії з політичних питань [149]. Для повноцінного аналізу балансу між конфліктуючими суспільними та приватними інтересами слід встановити: по-перше, намір автора (тексту статті), по-друге, контекст висловлювання, і, по-третє, наявність реальної ймовірності завдати шкоду спірними висловлюваннями.

Баланс між конфліктуючими приватними та суспільними інтересами може проводитись по-різному залежно від конкретних обставин справи. Загалом, слід відзначити, що практика Європейського суду з прав людини є динамічною, і в умовах нових реалій помітний відхід від усталених концепцій. Використовуючи розширене тлумачення понять та термінів ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [149] можна конструювати зміст права на свободу вираження поглядів, що виходить за межі буквального змісту положень згаданої Конвенції. Так, яскравим прикладом відходу від раніше усталеної практики та наповнення положень Конвенції новим динамічним змістом є справа *Feret v. Belgium*, заява 15615/07, рішення від 16 липня 2009 р. [229]. Заявник – депутат парламенту та голова політичної партії під час передвиборної агітації у своїх листівках поширював заклики проти ісламізації його держави та політики інтеграції. Національний суд засудив такі дії як заклик до расової дискримінації та позбавив заявника можливості обіймати будь-які посади в парламенті протягом десяти років.

З огляду на практику Європейського суду з прав людини Фере є політичним діячем, а його виступи – політичні промови, які користуються підвищеним захистом відповідно до ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Незважаючи на це, Європейський суд з прав людини не вважав, що право заявника на свободу вираження поглядів було порушено, оскільки висловлювання викликали почуття упередженості, недовіри та ненависті до іноземців. Обмеження права заявника поширювати свої переконання та погляди мало на меті захист прав членів іммігрантської спільноти та попередити ймовірним заворушенням. Відтак, Європейському

суду з прав людини вдалося досягти значного рівня креативності у своїй правозастосовній практиці, а також розвинути положення Конвенції, надаючи їм нового змісту.

Отже, поєднуючи креативний та обмежувальний підходи наявні в європейській судовій практиці можна виокремити стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів під час проведення політичних дебатів та передвиборної агітації:

по-перше, стандарт, що визнає свободу вираження політичних поглядів фундаментальною основою відкритого діалогу під час політичних дебатів та передвиборної агітації. Така свобода сприяє формуванню плюралізму думок та позицій, що важливо для попередження авторитарних тенденцій і боротьби з ними.

По-друге, стандарт, що стосується застосування більш широких меж свободи політичного самовираження щодо публічних осіб, зокрема політиків. Політичні дебати – ефективний інструмент формування громадської думки лише за умови безперешкодного висловлення учасниками своїх поглядів та переконань. Опоненти політичних дебатів можуть критикувати владу без страху переслідувань. Обмеження права на свободу вираження політичних поглядів під час передвиборчої агітації та дебатів може призвести до монополізації політичного дискурсу владними структурами.

По-третє, стандарт, що стосується забезпечення прозорості виборчого процесу. Інакше, політичні дебати, обмежені рамками цензури, тиску та страху переслідування втрачають здатність бути майданчиком для обміну думками та пошуку істини. Такі дебати перетворюються на формальність, що імітує демократію.

По-четверте, стандарт, що стосується предмета оскаржуваного висловлювання. В ході політичних дебатів більший захист отримують питання, що мають загальний інтерес. У такій площині реалізація права на свободу вираження політичних поглядів сприяє інклюзивності суспільного

діалогу, постає індикатором зрілості демократичних інститутів у суспільстві та рушієм захисту загальних інтересів та благ.

2.2. Забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері мас-медіа та журналістської діяльності

Серед інших фундаментальних основоположних прав людини право на свободу вираження політичних поглядів вирізняється своєю подвійною природою, оскільки одночасно має як індивідуальний, так й інституційний вимір. На індивідуальному рівні така свобода охоплює право особи публічно висловлювати власні ідеї, думки, переконання й політичні оцінки, гарантуючи здійснення цих дій без ризику державного переслідування, тиску чи репресій.

Як неодноразово було зауважено у дисертаційному дослідженні, у демократичному суспільстві свобода вираження політичних поглядів – основоположне та фундаментальне право людини, тому жодні форми примусу чи жорсткого покарання за таку активність недопустимі. За резонним висловом А. А. Білої-Кисельової, «засоби масової інформації, цивільні журналісти, блогери, які формують сучасний інформаційний контент, мають бути присутні у кожному суспільстві» [22, с. 308].

Репресивні заходи як відповідь на критичну оцінку дій або бездіяльності органів влади чи незгода з офіційною політикою держави формують односторонні політичні наративи та підривають у суспільстві принцип плюралізму думки. Будь-яке обмеження політичного контенту повинно бути обґрунтованим, пропорційним та здійснюватися з урахуванням вимог верховенства права. Спроби криміналізувати незгоду чи запровадити цензуру, аргументуючи потребою забезпечення громадського порядку, свідчать про авторитарні тенденції та забороняються європейськими стандартами захисту прав людини. Показовою у цьому контексті є європейська судова практика. Так, у рішенні «Ляшко проти України» [163]

Європейський суд з прав людини провів аналіз на відповідність ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод справи, в якій національні суди визнали головного редактора газети «Політика» винним у навмисному клепі, безпідставному обвинуваченні у скоєнні злочину та зловживанні службовим становищем. За вироком національних судів журналіста було засуджено до двох років умовного позбавлення волі з випробувальним терміном та заборорою обіймати керівні посади у засобах масової інформації протягом двох років. Підставою для такого рішення стали чотири публікації в медіа, що критично висвітлювали діяльність особи, яка на той момент виконувала обов'язки Прем'єр-міністра України. Відповідно до позиції Європейського суду з прав людини, хоча риторика публікацій була гострою, вона зумовлена суспільною значущістю теми та тим, що в публікаціях мова йшла про публічну особу, критика якої допустима в ширших межах. У контексті політичної журналістики така критика не може вважатися надмірною та спричиняти кримінальне переслідування. Більше того, тривале кримінальне провадження і призначення неспівмірно суворого покарання можна розцінювати як стримувальний і залякуючий ефект для інших представників журналістської професії. Такі рішення не виправдані та мають явні ознаки політичного тиску. Вони неправомірно обмежують готовність медіа виконувати роль наглядача за діями влади та вступають у протиріччя із демократичними стандартами забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів.

Крім того, варто зазначити про ще один важливий момент, який впливає з позиції Європейського суду з прав людини у контексті тлумачення принципу свободи слова – національне законодавство може передбачати цивільно-правову відповідальність за зловживання цією свободою, зокрема, у формі накладення штрафу, компенсації моральної шкоди, зобов'язання до спростування неправдивої інформації чи публічного вибачення [163]. Зазначені заходи можна розглядати як сумісні з допустимими обмеженнями свободи вираження політичних поглядів у

демократичному суспільстві. На противагу цьому, застосування кримінального переслідування, особливо з призначенням покарання у вигляді позбавлення волі за висловлення думок слід визнати несумісним із духом та буквою ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Така практика – не виправдана, а надмірне втручання у свободу вираження політичних поглядів створює загрозу для відкритої прозорої публічної дискусії, яка є основою функціонування демократії.

На рівні інституцій свобода на вільне поширення політичних поглядів забезпечує функціонування незалежних друкованих і електронних засобів масової інформації, які формують публічний простір для політичного дискурсу. Виходячи за межі особистого самовираження окремого журналіста, така свобода сприяє прозорості дій органів публічної влади, впливає на громадську думку та здійснення демократичного контролю [138].

Саме у такому багатовимірному контексті свобода вираження політичних поглядів не зводиться виключно до особистої свободи – вона є одним з наріжних каменів забезпечення права друкованих та електронних засобів масової інформації виражати політичні позиції, висвітлювати значущі суспільні події та здійснювати вільне поширення актуальних новин. Відповідно свобода вираження політичних поглядів є не лише правом, а й обов'язком мас-медіа інформувати громадськість про важливі та актуальні події політичного характеру (змісту), з урахуванням вимог правдивості, достовірності, неупередженості та професійної етики. У цьому ключі свобода вираження політичних поглядів повинна реалізовуватися в межах стандартів професійної відповідальності журналістської діяльності, що вимагають точного, вивіреного й збалансованого висвітлення поточних і минулих політичних подій.

Позицію, що мас-медіа відіграє головну роль у забезпеченні прозорості в суспільстві, адже саме через нього громадськість отримує інформацію про суспільно значущі події, обстоює й Європейський суд з прав людини. В одному зі своїх рішень, зокрема *Observer and Guardian v. United Kingdom*,

рішення від 26 листопада 1991 року, порівнюючи засоби масової інформації зі «сторожовим псом демократії». Суд підкреслив, що саме завдяки правдивому, об'єктивному, достовірному та неупередженому висвітленню суспільно важливих подій медіа можуть ефективно виконувати цю наглядову функцію. Якщо ж ця функція втрачається – професійна діяльність журналістів перетворюється на інструмент маніпуляції, що підриває довіру до демократичних інститутів.

Неупередженість журналістського підходу до висвітлення політичних подій вимагає утримання від політичних симпатій чи антипатій, ангажованості, забезпечуючи рівний доступ до інформаційного простору для всіх суб'єктів політичного контенту. Етичний кодекс журналіста до обов'язків представників цього фаху відносить неупереджене подання інформації, що дозволяє громадськості сформувати об'єктивне ставлення до політичних подій без нав'язування ідеологічних інтерпретацій.

Журналістські практики, засновані на стандартах редакційної неупередженості, слугують запорукою недискримінаційного висвітлення різнобічних політичних позицій, а дотримання стандартів достовірності й верифікації джерел – необхідна умова для запобігання політичній дезінформації. Іншими словами, важливим критерієм забезпечення права на свободу вираження політичного контенту в мас-медіа та журналістській діяльності є достовірність наданої інформації, яка передбачає оприлюднення перевірених фактів, що відповідають дійсності, без навмисного перекручування та маніпулювання.

Достовірність інформації передбачає перевірку джерельних баз, що особливо важливо у питаннях, які мають суспільний резонанс і можуть впливати на політичні уподобання населення. Достовірне та правдиве висвітлення інформації формує суспільну довіру до журналістської діяльності загалом та виступає гарантом легітимності публічного медіа дискурсу. Викриття спроб навмисного спотворення фактів сприяє уникненню

інформаційних маніпуляцій, а журналістська етика, заснована на чесності та перевірці фактів набуває професійного значення.

Загалом практика Європейського суду з прав людини містить чимало справ, що стосуються розгляду національними судами позовів високопосадовців та політиків про дифамацію. У цьому ключі варто зазначити, що низку рішень Суд ухвалив і щодо України, вказуючи на питання дотримання балансу між свободою вираження політичних поглядів журналістами та захистом репутації публічних осіб. Наприклад, у справі «Українська Прес-Група проти України» («*Ukrainian Media Group v. Ukraine*»), рішення від 29 березня 2005 року) здобула оцінку ситуація, пов'язана з публікацією у газеті «День» серії критичних статей, спрямованих проти двох українських політиків – кандидатів у Президенти під час виборчої кампанії 1999 року. Національні суди визнали позови політиків обґрунтованими, зазначивши, що заявник не довів достовірність висвітленої оприлюдненої інформації, а як результат, публікації мали недостовірний, неправдивий характер, що стало підставою для винесення рішення про компенсацію моральної шкоди [267].

Звернувши увагу на те, що українське законодавство не вимагало доведення правдивості поширених відомостей у межах цивільного процесу та не розрізняло фактичні твердження та оціночні судження, Європейський суд з прав людини наголосив, що такий підхід створює ризик обмеження свободи вираження поглядів і суперечить стандартам, закріпленим у ст.10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Крім того, підтверджуючи актуальність принципу, згідно з яким політики за родом своєї діяльності мають бути готові до жорсткої критики та прискіпливого суспільного контролю, Суд визнав саркастичність та шокуючий характер журналістських висловлювань. У зв'язку із тим, що межі допустимого в політичному контенті значно ширші, ніж у звичному приватному, свобода журналістських висловлювань охоплює як повідомлення про фактичну дійсність, так і

допустимі перебільшення, емоційні експресії чи навіть навмисні та жорсткі провокації (*«Oberschlick v. Austria»*, рішення від 23 травня 1991 року) [167].

Дотримання журналістами вимог вивіреного, достовірного та правдивого інформування забезпечує не тільки якість політичної комунікації, а також довіру суспільства до медіа як незалежного арбітра публічного дискурсу, що формує критичне мислення громадян і запобігає висвітленню і домінуванню однобічних політичних наративів.

Мас-медіа повинна виступати простором вільного політичного діалогу, а не засобом однобічної пропаганди чи тиску з боку провладних чи корпоративних структур. Виключно за таких умов, реалізація свободи вираження політичних поглядів через медіа постає дієвим інструментом захисту публічних загальних інтересів.

Мас-медіа відіграє визначальну роль у формуванні когнітивної картини світу, впливаючи на спосіб мислення, інтерпретацію фактів та оцінку соціально-політичної реальності. У нинішньому інформаційному суспільстві засоби масової інформації можуть перетворитись на ефективний засіб стратегічного впливу, який здатний сформувати колективну свідомість у потрібному напрямку. Особливо яскраве вираження набуває ця здатність у ситуаціях, коли провладні медіа діють у середовищі без офіційної цензури, але фактично знаходяться під фактичним адміністративним чи фінансовим контролем держави.

Медіа продукція, яка на перший погляд відповідає визначеним конституційним стандартам свободи вираження політичних поглядів та доступу до інформації, може бути цілеспрямовано направлена на формування необ'єктивних, упереджених наративів. За таких умов засоби масової інформації не виконують визначену їх природою просвітницьку функцію, а навпаки, стають каналами легітимації однобічної політичної позиції. Якщо держава контролює медіа через бюджетне фінансування, регуляторні впливи або загрозу санкцій, вона тим самим отримує можливість приховано формувати публічний політичний дискурс. Наслідком цього стає системне

викривлення сприйняття правової дійсності, яке маскується під об'єктивну, неупереджену та професійну журналістику. Але цим небезпека політичної маніпуляції не обмежена. Вона супроводжується ще тим, що громадяни позбавляються можливості здійснювати усвідомлений політичний вибір, що своєю чергою підриває засади демократії. Єдиним інструментом протидії такій маніпуляції є утвердження свободи вираження політичних поглядів як не декларативного, а реального та дієвого конституційного принципу. Конституційна гарантія неможлива без належних механізмів її захисту, зокрема через діяльність конституційних судів. Саме ці інституції спроможні надати декларативним формулюванням практичного правового змісту, адаптованого до умов цифрового середовища. Судова практика конституційних судів визначає межі можливого та допустимого втручання органів та посадових осіб держави в інформаційну сферу та гарантує збереження полярності політичного контенту. Виключно за умови забезпечення реальної редакційної неупередженості та наявного публічного контролю над мас-медіа можливе збереження демократичних процесів у суспільстві.

У сучасному суспільстві сприйняття свободи слова поступово змінюється під впливом нових соціальних, технологічних та політичних викликів. Так, завдяки технологічним інноваціям роль головного джерела інформації у соціальному просторі відіграє Інтернет [18; 22]. Такі традиційні канали зв'язку і комунікації як друковані засоби масової інформації чи телебачення поступово втрачають своє значення та першість.

Водночас розвиток мережі не тільки уможливив новітню комунікаційну реальність, а й докорінно вплинув на традиційну логіку та структуру політичної діяльності держави. Замість звичних дипломатичних каналів, на перший план вийшли, ще невідомі декілька десятиліть тому цифрові платформи як засіб маніпулювання громадською думкою всередині держави та за її межами. Соціальні мережі почали виконувати роль концепції «м'якої сили», яка полягає не у прямому примусі, а у нав'язуванні привабливих для

більшості громадян ідей та наративів. Аудиторія цифрових платформ не тільки активно споживає контент, а й стає мішенню для ідеологічного впливу. При цьому особливу небезпеку становить те, що дедалі розмитішою стає межа між реалізацією свободи вираження політичних поглядів та пропагування деструктурних ідей-закликів в онлайн-просторі, зокрема межа між культурною експансією, політичними переконаннями та інформаційними операціями. У такому інформаційному світі користувачі можуть потрапити під психологічний вплив радикальних наративів, які маскуються під вільну позицію та «альтернативну» точку зору. Відсутність інформаційної гігієни, критичного мислення та культурної зрілості споживачів контенту тільки посилюють цей ризик [18, с. 51–60].

До того ж, віртуальна присутність зацікавлених політичних суб'єктів у медіапросторі окрім формування позитивного іміджу, почала все частіше стратегічно переорієнтовувати ідеологічні уподобання аудиторії. Як результат «м'яка сила» в епоху Інтернету постає вже не стільки інструментом культурної зацікавленості, скільки тонким інструментом інформаційного домінування.

У добу загального доступу до мережі Інтернет, коли практично кожний здобув технічну можливість відкрито, публічно висловлювати свої позицію щодо важливих для суспільства питань, право на свободу вираження політичних поглядів набуло нового змісту та ціннісного сприйняття. Можливість окремої людини з мінімальними ресурсами донести власні погляди до глобальної мільйонної аудиторії суттєво посилила реальний вимір свободи вираження поглядів в сучасному суспільстві. Водночас це спричинило численні виклики, пов'язані з потребою належного ефективного правового регулювання безперервного потоку інформаційного контенту, що з'являється в цифровому просторі щосекунди. Така ситуація вимагає балансу між свободою вираження поглядів та відповідальністю за поширення висловів у мережі. Справа в тому, що можливість транслювати свої погляди та переконання, тим самим впливаючи на політичну ситуацію отримали

можливість поряд із законослухняними громадянами також радикальні угруповання, терористичні організації, екстремістські об'єднання, які використовують інформаційний простір для поширення недостовірних маніпулятивних наративів, пропаганди, дезінформації та підриву демократичних інституцій.

Як глобальна інформаційна та комутаційна мережа Інтернет став найефективнішим засобом маніпуляції громадською думкою завдяки надзвичайній оперативності створення та поширення контенту. Особливу загрозу становить те, що багато людей, які розміщують пропагандистські матеріали, фактично залишаються у статусі безкарності через відсутність міжнародного правового механізму регулювання таких дій. Сайти, що розміщені за межами юрисдикції визначеної держави, нерідко стають притулком для деструктивного маніпулятивного контенту, який неможливо заблокувати чи усунути правовими засобами та механізмами. Це своєю чергою свідчить про нагальну потребу в гармонізації та уніфікації міжнародного законодавства щодо відповідальності за поширення маніпулятивної пропагандистської інформації в цифровому контенті.

Враховуючи вищезазначене перед громадянським суспільством і державою постало чимало складних запитань, що знову ж таки стосуються меж забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів. Найскладнішими серед них є гострі питання про допустимість висловлювань та переконань, які не супроводжуються протиправними діями, але при цьому гіпотетично можуть мати небезпечний зміст. Ключовим фактором при цьому виступає наявність умислу та усвідомлення значення протиправності дій, що слідують за висловлюваннями. Проблема посилюється в інформаційному ІТ просторі, де публічність вираження поглядів набуває глобального характеру, а межа між приватним та публічним стирається. З одного боку, у неформальному спілкуванні допустимі ширші рамки свободи слова, а з іншого – саме загальнодоступність висловлювань вимагає чіткого та зрозумілого правового регулювання обмежень права на таку свободу.

Особливо гостро стоїть питання вторинного поширення політичного контенту – наприклад через «репости» – і визначення того, чи можна вважати таке поширення інформації пасивним актом солідарності чи активною формою політичного вираження переконань. У цьому ключі знову ж таки порушується питання балансу між правом на вільне висловлення та захисту від зловживань, що в подальшому можуть порушувати інтереси окремих громадян та суспільства загалом.

Ще однією складною дилемою в межах окресленого у цьому підрозділі дисертаційного дослідження залишається питання допустимості висловлювання різких радикальних та жорстко критичних політичних позицій щодо діяльності органів державної влади та посадових осіб.

Активне використання інтернет-технологій відкрило нові можливості для самовираження та формування власної особистісної самоідентичності. З огляду на різку критичну оцінку з боку громадськості непопулярних політичних рішень саме соціальні мережі та месенджери постали публічним відкритим альтернативним майданчиком для висловлювання політичної позиції. У цифровому середовищі свобода вираження політичних поглядів часто виражається емоційною полемікою з проявами радикалізму та аморальності. Цифровий простір, створюючи ілюзію безпечної дистанції від держави, тим самим підштовхує багатьох до дедалі більших гострих та непримиренних висловів. Але публічність цифрового простору та відсутність чітких меж між висловлюванням та його правовими наслідками призводить до правової вразливості автора такого контенту. У відповідь держава може застосовувати заходи впливу до користувачів мережі, розглядаючи їх крайні думки як порушення соціального та правового порядку, особливо коли мова йде про критику посадовців [18; 22].

В авторитарних державах така критика часто ототожнюється не з реалізацією свободи слова, а з проявом екстремістських намірів або закликів. Правозастосовна та правоохоронна практики, спираючись на досить розмиті й широкі формулювання законодавства про боротьбу з такими

протиправними діями, створюють ризик криміналізації критичних висловлювань. Як результат, громадяни та політичні активісти, які відкрито висловлюють незгоду з політикою держави, можуть зазнати не тільки переслідувань чи превентивних репресивних заходів, а й кримінальної відповідальності. Особливу небезпеку становить тенденція авторитарних режимів приховувати політичні прорахунки, соціально-економічну неефективність, прикриваючись риторикою боротьби з екстремізмом. Такі держави цілеспрямовано порушують свободу вираження політичних висловлювань, використовуючи законодавство як засіб самозахисту від будь-якої, в тому числі й об'єктивної, критики. Безумовно, подібний підхід суперечить принципам публічності, відкритості, підзвітності суб'єктів владних повноважень й не припустимий в умовах сталого розвитку демократії з його вимогами забезпечення чітких меж допустимості критики, відокремлення її від ймовірних чи реальних загроз публічному порядку. Кваліфікація всіх проявів свободи вираження політичних поглядів як протиправних, навіть за умови їх радикальності та гострої критики, є неприйнятною з огляду на фундаментальні засади демократичного суспільства [9, с. 5–6]. Правове регулювання цієї сфери повинне ґрунтуватися на справедливому балансі між забезпеченням вільного вираження думки, захистом прав інших осіб і основами національної безпеки. В іншому разі, надмірне обмеження свободи вираження політичних поглядів ризикує перетворити правову систему з засобу захисту прав та свобод в механізм тиску і придушення політичного інакодумства.

Таким чином, цифрові платформи не лише розширили горизонти для реалізації свободи вираження поглядів, в тому числі й політичних, а й створили загрозу її девальвації, трансформації у свавілля через поширення дезінформації, мови ворожнечі та маніпулятивного контенту. У такій ситуації традиційна інтерпретація конституційних гарантій свободи слова стає недостатньою для забезпечення надійного захисту всіх учасників інформаційного обміну. В зв'язку із тим, що права і свободи одного суб'єкта

зіткнулись з необхідністю захисту гідності, приватності чи безпеки іншого, ключовими завданнями національної правової системи стали: по-перше, віднайти баланс та співмірність між відкритістю висловлювань і відповідальністю за їх зміст, по-друге, переглянути наявні критерії допустимості обмежень свободи слова відповідно до нових технологічних можливостей, й, по-третє, створити нову модель врегулювання цифрового висловлювання, що враховуватиме як право на свободу думки, так і потребу в захисті суспільного інтересу.

2.3. Забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у процесі організації громадських слухань

В умовах демократичних режимів одну з ключових системоутворюючих ролей у процесі реалізації права на свободу вираження політичних поглядів відіграє громадськість. Саме з неї починаються усі найгостріші, найактуальніші та нагальніші політичні дискусії. Громадськість – це простір не тільки для проголошення, трансляції, обміну та сприйняття політичної інформації, ідей та думок [198], а також – це діалог між владними органами та суспільством, своєрідна форма контролю від народу за діями інституцій держави. Також громадськість слід сприймати як рушійну силу для зміни політичної системи. Саме внаслідок активної участі громадськості в політичному дискурсі забезпечується здійснення державного суверенітету. Фактично громадськість, з однієї сторони, важливий інструмент демократії, з іншої, виконуючи функцію артикуляції та мобілізації, головний суб'єкт демократичного процесу. Адже саме за її ініціативи і організації відбуваються громадські слухання важливих питань державного та суспільного життя, подаються петиції, проводяться протестні акції. Громадськість представлена у консультативно-дорадчих органах.

Як влучно зауважують провідні фахівці та експерти Ради Європи, «участь громадян лежить в основі ідеї демократії ... громадяни, які віданні

демократичним цінностям, пам'ятають про свої громадянські обов'язки і беруть активну участь у публічному житті, є основою будь-якої демократичної системи» [155].

Без активності зі сторони громадськості, її участі у публічному житті держави свобода вираження політичних поглядів втрачає свій сенс, а демократія – свою сутність та основу (субстанцію), адже без впливу на процес прийняття важливих рішень, право на свободу вираження політичних поглядів перетворюється на право декларативного характеру. При максимальній реалізації громадянами цього права відбувається зворотне – створюється атмосфера політичного змагальництва, зміцнюється легітимність владних інституцій і відбувається зворотний зв'язок, який чітко окреслює проблему і шляхи її вирішення. Завдяки такій активності громадськість відіграє ключову роль у формуванні, а також оцінці політики публічного управління, впливаючи на – прийняття важливих рішень, забезпечення прозорості і захисту прав людини [154].

Для того, щоб ґрунтовніше розкрити проблемні аспекти взаємодії громадськості із політичними інституціями, її ролі та значенні в політичному процесі демократичної держави, потрібно розпочати із теоретичних засад такої взаємодії і з'ясування дефінітивної сутності, природи та концептуального наповнення поняття «громадськість».

Категорія «громадськість» є багатогранною, складною та багатоаспектною, її наповнення залежить від застосовуваної сфери наукових знань, тому слід ретельно дослідити і з'ясувати її базові ознаки та сутність.

У найбільш загальному розумінні поняття «громадськість» означає будь-яку групу індивідів (інколи навіть окремих осіб), які так чи інакше пов'язані з функціонуванням, життєдіяльністю певної організації чи установи [23, с. 205].

Згідно тлумачного Словника української мови та ряду інших енциклопедичних видань слово «громадськість» трактується як «*передова частина*» або «*передові кола суспільства*» [52]. Юридична енциклопедія

містить наступну дефініцію: громадськість – це соціально активна частина суспільства, яка бере участь у суспільно-політичному житті країни на добровільних началах [210, с. 640]. З огляду на таке семантичне наповнення даного поняття, можна вказати на два базових моменти – соціальна активність у плані участі у політичному та суспільному житті та, як правило, груповий характер.

У західній юридичній традиції поняття «*public sphere*», до прикладу за концепцією громадської відкритості Ю. Габермаса, включає учасників політичного дискурсу в рамках дискусійного простору, де громадяни наділені рівними правами щодо доступу до формування громадської думки, а також контролю над органами державної влади [259], тобто акцент робиться на активній участі на рівних засадах громадян в обговоренні питань політичної ваги та можливості контролю владних інституцій. Б. Барбер, аналізуючи природу громадськості, вказує на її активний характер та можливості через переговори досягати консенсусу [15, с. 259], таким чином впливаючи на політичну систему та владу.

Українські вчені теж аналізують поняття «громадськість». Так, С. Серьогіна підкреслює, що інститут участі громадян у політичному житті держави забезпечує легітимність влади, довіру громадян до державних інституцій та сприяє стабільності у здійсненні державно-владних функцій. Відчуття представниками громадськості, як вважає вчена, причетності до політики, робить позитивний імідж для держави, оскільки громадяни сприймають себе важливими суб'єктами політики. З цих причин сучасні демократичні режими володіють найбільшим потенціалом легітимації [183, с. 169]. В. Брановицький зі своєї сторони, розкриваючи зміст цього поняття, вказує, що воно є однією з найширших юридичних категорій, яка охоплює активних не завжди інституційно оформлених учасників політичного процесу (фізичних осіб та їх об'єднання) [27, с. 71]. На думку А. Кохана, громадськість – активна частина населення, яка взаємодіє із державою через публічний діалог, впливає на прийняття рішень, а відтак чинить вплив на

формування та реалізацію державної політики [91, с. 2–8]. Доволі лаконічне визначення пропонує Т. Ольхова, яка розкриває поняття «громадськості» через контрольну функцію зі сторони громадян за державним управлінням, яка має носити систематичний характер [125, С. 169].

Крім наведених, у правовій доктрині можна зустріти і доволі розгорнуті дефініції «громадськості». Так, В. Московець вважає, що це поняття слід визначати як діяльність фізичних чи юридичних осіб, їх об'єднань, організацій або груп, діючих у встановленому законодавством та практикою України правовому полі, з метою захисту своїх законних прав та інтересів у сфері політики, економіки, культури, охорони здоров'я та інших сферах суспільного та державного життя. Громадськість, як вважає науковець, будучи активним соціальним утворенням в певний момент об'єднує всіх, хто стикається зі спільною проблемою і може разом шукати шляхи її вирішення [119, с. 40].

Таким чином, аналіз доктринальних джерел дозволяє констатувати, що поняття «громадськість» в контексті реалізації права на свободу вираження політичних поглядів – це багатогранна категорія, яка, насамперед охоплює широке коло активних мотивованих суб'єктів (громадяни, формальні об'єднання, зокрема, громадські організації, волонтерські групи, благодійні фонди тощо), які, просуваючи свої інтереси у різних сферах суспільного та державного життя, виконують роль посередника між владою та громадянином через різні форми взаємодії (публічні зібрання, подання петицій, участь у публічних консультаціях, участь у місцевому самоврядуванні тощо). Відповідно її роль можна звести до наступного: реалізація права на свободу вираження політичних поглядів шляхом забезпечення зворотного зв'язку з державними інституціями, формування альтернативних суспільних наративів; контроль/моніторинг демократичності прийняття рішень у політичній площині.

Враховуючи наведене, можна виокремити ряд ознак, якими володіє громадськість, за допомогою яких можна більш ґрунтовно зрозуміти сутність і природу цього явища:

По-перше, *добровільність* – вільне формування на підставі спільних інтересів у суспільному просторі;

По-друге, *орієнтованість на суспільний загальний інтерес* – захист загального блага, а не вигоди особистого характеру;

По-третє, *самоорганізованість* – відсутність централізованої ієрархічності, діяльність розглядається як горизонтальна за своєю природою;

По-четверте, *комунікативний характер* – сполучний місток для передачі політичних і соціальних сигналів між соціумом та державними інституціями;

По-п'яте, *контрольна функція* – 'систематичний нагляд за діями влади, можливість ініціювання процедур щодо притягнення до публічної відповідальності та правового реагування.

Такі ключові характеристики роблять можливим громадськості виконувати основоположну роль у забезпеченні реалізації права на свободу вираження політичних поглядів, насамперед як каналу для поширення і зворотного зв'язку в політичному процесі.

З огляду на наведене, а також враховуючи відсутність уніфікованого нормативного закріплення поняття «громадськість» в національному законодавстві України, можна стверджувати, що цей термін наразі не має чіткого визначення, ні в Конституції України, ні в базових законах (Закон України «Про громадські об'єднання», Закон України «Про звернення громадян», Закон України «Про місцеве самоврядування» тощо). Водночас у нормативно-правових актах використовуються, як правило, суміжні поняття, зокрема, *«інститути громадянського суспільства»*, *«громадські організації»* або *«ініціативні групи»*. Звернення до міжнародно-правових документів, зокрема рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи, документів ОБСЄ та Європейської комісії ЄС – також не дозволяє сформулювати уніфіковане

визначення «громадськості». У більшості випадків це поняття використовується у функціональному значенні, як таке, що позначає активну частину населення, яка залучається до політичних процесів, контролю/моніторингу, звітності або забезпечення прозорості. Враховуючи такі обставини та наявний вакуум з окресленої проблематики, як на рівні правової доктрини, так і національного законодавства України, вважаємо за доцільне запропонувати власне формулювання визначення цього феномену. У межах дисертаційного дослідження під поняттям «громадськість» пропонується розуміти добровільно сформовану відкриту множину індивідів та об'єднань (неформальних або інституціалізованих), які беруть активну участь у розробці, реалізації, моніторингу та контролі державної політики з метою захисту загального суспільного інтересу, забезпечення зворотного зв'язку із державними інституціями та реалізації конституційних прав та фундаментальних свобод, у тому числі права на свободу вираження політичних поглядів.

Таким чином, базовою ідеєю інституту громадськості слід визнати те, що вона є активним, багатофункціональним учасником демократичного процесу, який реалізує свої повноваження насамперед через механізми публічного впливу на рішення у політичній сфері. Водночас забезпечення її ефективної участі у реалізації свободи вираження політичних поглядів вимагає наявності відповідного правового інструментарію та процедурної забезпеченості цього процесу.

Свобода вираження політичних поглядів у сфері громадських слухань виражається як процесуальна гарантія активної участі громадян в управлінні державними справами та колективному контролі за рішеннями та діями органів державної влади. Громадські слухання мають здійснюватися відповідно до стандартів відкритості, поваги до плюралізму думок, надання рівного доступу до інформаційного простору представникам різних політичних поглядів. Невід'ємним стандартом також є гарантування вільного та безпечного середовища для вираження думок без побоювань застосування

репресій чи дискримінації. Реалізація свободи вираження політичних поглядів під час організації громадських слухань вимагає нормативної фіксації обов'язковості врахування висловлених ініціатив та пропозицій при прийнятті подальших адміністративних рішень органами публічної влади.

В українському законодавстві на сьогодні існує ціла низка форм, які надають громадськості можливість (безпосередньо чи опосередковано) брати участь у публічному житті, виражаючи свою політичну позицію, обговорюючи різноманітні програми політичного курсу держави та впливаючи на діяльність органів влади. Ці форми передбачені у Основному законі України та інших спеціальних нормативно-правових актах, а також підтверджуються міжнародними стандартами у сфері свободи вираження поглядів та участі в управлінні державними справами.

Серед найбільш важливих таких форм взаємодії громадськості та органів влади, що забезпечують реалізацію свободи політичного вираження, можна вказати на наступні:

По-перше, *публічні зібрання* (мітинги, демонстрації, протести, пікети тощо) – традиційно дієва форма відкритого колективного вираження політичних поглядів. Відповідно до ст. 39 Конституції України [88] кожен має право збиратися мирно, без зброї, проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщається органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування. Враховуючи відсутність спеціального закону, який би детально регулював порядок реалізації цього права, в даному разі прецедентне значення має практика Європейського суду з прав людини, зокрема рішення «Веренцов проти України», у якому встановлено: Україна порушила ст. 11 (свобода мирних зборів) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, не надавши належної нормативної бази для захисту цього права [149].

По-друге, *електронні петиції*, під якими слід розуміти форму звернення особи до певних суб'єктів владних повноважень з ініціативами, які мають важливе суспільне значення. Механізм та процедура направлення

електронних петицій передбачені у Законі України «Про звернення громадян» [144], а також реалізується через спеціалізовані веб-платформи центральних і місцевих органів влади.

По-третє, *публічні консультації щодо проєктів нормативно-правових актів, стратегій чи бюджетів*, які проводяться відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 996 від 03 листопада 2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [143]. Ця форма є досить важливим засобом впливу на формування державної політики, оскільки вона робить можливим участь громадськості на ранніх стадіях політичного процесу, фактично ще до прийняття суспільно важливого рішення. Про її важливість згадується також у рекомендаціях Ради Європи щодо участі громадян у місцевому публічному житті [155].

По-четверте, *участь у роботі громадських рад, що створені та функціонують в рамках органів виконавчої влади зі статусом консультативно-дорадчих органів*. Їх створення, повноваження, а також процедурні аспекти взаємодії з державними інституціями також врегульовані вже згаданою Постановою Кабінету Міністрів України № 996 від 03 листопада 2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [143]. Водночас моніторингові звіти фіксують доволі часто, що така участь переважно носить формальний характер, адже рекомендації громадських рад носять необов'язковий (рекомендаційний) характер, що власне і нівелює їхню ефективність.

По-п'яте, важливим і вкрай ефективним нині напрямом є *інформаційна активність*. Така активність пов'язана із розміщення публікації, які місять політичні переконання чи погляди особи, на різних інтернет-платформах: соціальні мережі, блоги, або участь у стрімах та відеозверненнях тощо. І хоча така громадська діяльність не підпадає під спеціальне правове регулювання, все ж вона захищається окремими нормами національного законодавства, зокрема положеннями ст. 34 Конституції України та ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Проте

слід зауважити, що в даному разі учасники інформаційної активності нерідко можуть стикаються з тиском (адміністративним або економічним), у тому числі через стратегічні позови проти участі громадськості (так звані SLAPP-позови), які потребують окремого врегулювання на національному рівні.

По-шосте, вагомою формою участі громадськості у процесі вираження політичних поглядів є *участь у виборчому процесі*. Така форма реалізується, як правило, через спостереження, аналіз виборчих кампаній, голосування, висунення кандидатів та участь у дебатах. Це форма легітимного представництва й політичної мобілізації.

По-сьоме, важливою формою є *громадський контроль за діяльністю органів державної влади*. Такий контроль реалізується через можливість подання скарг громадянами, направленні запитів щодо отримання публічної інформації, прийняття участі у незалежному моніторингу, аналіз звітності органів влади, насамперед депутатів. Цей механізм і відповідно процедури базуються на положеннях Закону України «Про доступ до публічної інформації» [142]. Важлива роль громадського контролю полягає у тому, що він виступає основою щодо формування аргументованої критики та суспільної звітності органів влади.

Варто зазначити, що попри формальну наявність вказаних механізмів, на практиці реалізація права на свободу вираження поглядів, в тому числі політичних, через вищенаведені інструменти часто ускладнена існуванням системних проблем. Зокрема, це може відбуватися через формалізм процедур публічних консультацій, які інколи або навіть досить часто проводяться формально та умовно «для галочки», тобто без реального наміру враховувати думку громадян. Окрім цього, це може мати місце і з інших причин: ігнорування зі сторони органів влади результатами електронних петицій або ж рекомендацій громадських рад, аргументуючи тим, що законодавчо не передбачено обов'язковості реагування; відсутність ефективних механізмів охорони та правового захисту у випадку до прикладу обмеження доступу до інформації публічного характеру або порушення прав на участь. Суттєвою

проблемою є цифрова нерівність, що доволі часто унеможлиблює рівний доступ до форм електронної участі для вразливих чи маргіналізованих груп населення.

Наведені фактори, як видається, свідчать про необхідність подальшого нормативного вдосконалення і розширення форм участі громадськості, а також забезпечення реальних, дієвих гарантій для реалізації свободи політичного вираження. У цьому зв'язку доцільним є звернення до міжнародних стандартів у цій сфері. Насамперед це стосується імплементації європейських стандартів публічної участі громадськості у політичному процесі держави, які давно вироблені інституціями РЄ, ОБСЄ та в рамках ЄС, виправдали себе і продемонстрували свою ефективність – це *відкритість, зобов'язальність реагування, підзвітність, правовий захист і рівність доступу до політичного процесу.*

Таким чином, аналізуючи вищесказане, можна зробити такі висновки: громадськість у демократичному суспільстві постає інструментом участі, здатним контролювати формування альтернативних наративів та впливати на ухвалення політичних рішень. Право на свободу вираження політичних поглядів реалізується через інституційні механізми участі громадян, серед яких ключову роль відіграють громадські слухання, публічні консультації, електронні петиції та інші форми діалогу громадян із державою. Оптимізація механізмів участі громадськості, з урахуванням європейських стандартів публічної участі, є передумовою не лише для формування демократії, а й для посилення легітимності державної влади та сталого розвитку громадянського суспільства.

Висновки до розділу 2.

Свобода вираження політичних поглядів системоутворюючий принцип без якого неможлива легітимна політична комунікація. Конституційно гарантована свобода вираження політичних поглядів у період проведення

виборчих кампаній сприяє формуванню інформованого політичного вибору громадян. На цьому етапі роль виборців не зводиться до пасивного сприйняття політичної інформації, вона полягає в активному свідомому їх включенні в процес публічного діалогу.

Передвиборча кампанія та політичні дебати – ключові фактори формування політичної думки виборців. Їх центральними моментами постають змагання за прихильність виборців в умовах дотримання єдиних «правил гри» і гарантування права на свободу вільного висловлювання.

Зважаючи на те, що правове регулювання передвиборчої агітації та політичних дебатів визначає межі допустимої моделі поведінки, надмірна формалізація трансформує такі процеси у латентну форму цензури. І, навпаки, позбавлена меж свобода вираження політичних поглядів також небезпечна. За таких обставин політична комунікація під час виборчих кампаній вразлива до маніпулятивного впливу, підміняючи предметну, засновану на фактах дискусію про суспільно значущі питання популістськими висловами, звинуваченнями, кліше та образами.

Поєднуючи наявні в європейській практиці ліберальний та обмежувальний підходи можна виокремити стандарти забезпечення свободи вираження політичних поглядів у *сфері організації виборчих кампаній*: стандарт визначення свободи вираження політичних поглядів фундаментальною основою відкритого діалогу, яка сприяє формуванню плюралізму думок і позицій, важлива задля попередження у державі авторитарних тенденцій та боротьби з ними; стандарт підвищеного рівня толерантності до критики публічних осіб і політичних діячів. Політичні дебати – ефективний інструмент формування громадської думки лише за умови безперешкодного висловлення учасниками своїх поглядів та переконань. Опоненти політичних дебатів можуть критикувати владу без страху переслідувань, а обмеження такої свободи призводить до монополізації політичного дискурсу владними структурами; стандарт забезпечення прозорості виборчого процесу. Політичні дебати, обмежені

рамками цензури, тиску та страху переслідування втрачають здатність бути майданчиком для обміну думками, перетворюються на формальність, що імітує демократію; стандарт зважування суспільного інтересу та ризиків для публічної доброчесності, що забезпечується в умовах балансу між правом на критику та захистом репутації. У ході політичних дебатів більшого захисту отримують питання, що мають загальний інтерес. У такій площині свобода вираження політичних поглядів сприяє інклюзивності публічного діалогу, постає індикатором зрілості демократичних інститутів у суспільстві та рушієм захисту загальних інтересів і благ.

Свобода вираження політичних поглядів є одним з наріжних каменів забезпечення права друкованих та електронних засобів масової інформації виражати політичні позиції, висвітлювати значущі суспільні події та здійснювати вільне поширення актуальних новин. Відповідно свобода вираження політичних поглядів – не лише право, а й обов’язок мас-медіа інформувати громадськість про важливі та актуальні події політичного змісту, з урахуванням вимог правдивості, достовірності, неупередженості та професійної етики. Дотримання журналістами вимог вивіреного, достовірного та правдивого інформування забезпечує якість політичної комунікації, запобігає висвітленню і домінуванню однобічних політичних наративів, а також формує довіру суспільства до мас-медіа як незалежного арбітра публічного дискурсу.

Цифрові платформи не лише розширюють горизонти для реалізації свободи вираження поглядів, в тому числі й політичних, а й створюють загрозу її девальвації, трансформації у свавілля через поширення дезінформації, мови ворожнечі та маніпулятивного контенту. Традиційна інтерпретація конституційних гарантій свободи слова стає недостатньою для забезпечення надійного захисту всіх учасників інформаційного обміну. Розмитість меж між особистим висловлюванням, політичною позицією та інформаційною агресією в цифровому середовищі зумовлює потребу в розробці нових нормативних підходів до свободи вираження політичних

поглядів. У такій ситуації ключовими завданнями національної правової системи мають бути: знайдення балансу та співмірності між відкритістю висловлювань і відповідальністю за їх зміст; перегляд наявних критеріїв допустимості обмежень свободи слова відповідно до нових технологічних можливостей; створення інноваційної моделі врегулювання цифрового висловлювання, що враховуватиме як право на свободу думки, так і потребу захисту суспільного інтересу.

Інтеграція інклюзивного та регулятивного підходів, характерних для європейської практики, дозволяє виділити *стандарти забезпечення свободи вираження політичних поглядів у сфері мас-медіа та журналістської діяльності*: стандарт забезпечення плюралізму думок, що передбачає надання рівного доступу до інформаційного простору представникам різних політичних поглядів; стандарти редакційної незалежності, неупередженості й верифікації джерел як необхідна умова запобігання політичній дезінформації в мас-медіа та запорука недискримінаційного висвітлення полярних політичних позицій; стандарт недопустимості репресивних кримінальних переслідувань журналістів за критику публічних осіб та гостру риторику публікацій, що містять повідомлення про фактичну дійсність із елементами перебільшень та емоційної експресії; Стандарти пропорційності й законодавчого визначення балансу між свободою вираження політичних поглядів та необхідністю запобігання мові ворожнечі та політичній маніпуляції.

Громадськість у демократичному суспільстві постає інструментом участі, здатним контролювати формування альтернативних наративів та впливати на ухвалення політичних рішень. Свобода вираження політичних поглядів реалізується через інституційні механізми участі громадян, серед яких ключову роль відіграють громадські слухання, публічні консультації, електронні петиції та інші форми діалогу громадян із державою.

Оптимізація механізмів участі громадськості, з урахуванням європейських стандартів публічної участі, є передумовою не лише для

формування демократії, а й для посилення легітимності державної влади та сталого розвитку громадянського суспільства.

Засадничими стандартами реалізації права на свободу вираження політичних поглядів у сфері проведення громадських слухань є: *стандарт відкритого доступу до громадських слухань* (передбачає не лише формальну можливість виступу, а й фактичну участь всіх зацікавлених осіб, в тому числі через електронні платформи та цифрові засоби); *стандарт плюралізму форм взаємодії громадськості та органів влади* (визначає широкий спектр взаємодії громадськості та органів влади, а також обов'язок організаторів таких заходів незалежно від форми забезпечити відкритий, змістовний діалог, вільний від необґрунтованих обмежень, з урахуванням і визнанням широкого спектра політичних поглядів); *стандарт інклюзивної політичної участі* (гарантує всім зацікавленим громадянам можливість узяти участь у слуханнях індивідуально або колективно, включно з правом на мирні протести, конструктивну критику дій і рішень органів владних повноважень).

РОЗДІЛ 3

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ У ПРЕЦЕДЕНТНІЙ ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Незважаючи на те, що право на свободу вираження політичних поглядів належить до категорії фундаментальних природних прав, які мають невід’ємний та невідчужуваний характер, і беззаперечно становить основоположний елемент демократичного суспільства, таке право не є абсолютним і може обмежуватися за певних обставин, коли такі заходи необхідні для захисту і гарантування суспільного добробуту, досягнення соціального консенсусу та підтримання співіснування на мирних засадах. У правовій демократичній державі такі заходи мають базуватися на науково обґрунтованій концепції обмежень, яка має застосовуватися виключно виважено та розсудливо, орієнтуючись на забезпечення справедливості, принципів рівності й поваги до прав людини, без дискримінації чи утисків. Адже те, як держава регулює межі для обмеження прав і свобод, визначаючи підстави і мету права на дерогацію, є показником зрілості демократичного суспільства [59, с. 89].

При реалізації права на свободу вираження політичних поглядів такі ідеї набувають особливого значення, адже невинуватене обмеження цього права, з одного боку, може мати наслідком пригнічення опозиції, цензури та нівелювання демократичних принципів, а з іншого, – при безконтрольному його використанні існує імовірність політичної дестабілізації, поширення дезінформації, що може призвести до розпалювання ворожнечі й авторитарних тенденцій. Серед головних аргументів на користь установлення обмежень прав можна вказати на необхідність запобігання розпалюванню ненависті, підбурюванню до насильства, поширення неправдивої (фейкової) інформації, що можуть стати безпосередніми загрозами для національної безпеки та суспільного порядку. Крім того, обмеження права на свободу

вираження політичних поглядів можна виправдати, коли йдеться про політичні висловлювання, що містять заклики до дискримінації або становлять загрозу основоположним засадам конституційного ладу. Саме тому демократичні суспільства прагнуть віднайти *справедливий баланс між захистом свободи вираження політичних поглядів і необхідністю збереження стабільності у політичній сфері держави*, уникаючи надмірних обмежень або ж, навпаки, вседозволеності. У цьому контексті слухна позиція С. П. Погребняка, який підкреслює, що заборона надмірного втручання держави у сферу свободи у правовій державі виступає аксіоматичним принципом: обмеження прав людини мають застосовуватися лише при умові їх нагальної необхідності та виключно з позицій відповідності принципу пропорційності та досягненню поставленої легітимної мети [133, с. 294].

Як відомо, при обмеженнях прав будь-якого характеру виходять із основоположного принципу: *«свобода однієї людини завершується там, де розпочинається свобода іншої»*. Усвідомлення існування таких обмежень зумовлено розумінням того, що кожен має рівні права та свободи, а отже, здійснення прав однією людиною не повинно перешкоджати реалізації прав інших осіб [262, с. 267, 272], [254, с. 8]. Однак у реальності часто трапляються ситуації, коли реалізація прав однією особою перешкоджає здійсненню таких самих прав іншою. Тому принцип поваги до прав інших осіб розглядається як необхідна, але не завжди достатня підстава для визначення меж правових обмежень. Таким чином, з одного боку, цей принцип слугує основою для забезпечення гармонійного співіснування в соціумі, забезпечення суспільного порядку та гарантування взаємної поваги до прав кожного, а з іншого – його застосування іноді призводить до створення колізії між окремими правами індивіда та інтересами суспільства. Відтак, з огляду на сучасні реалії, виникає потреба у пошуку новітніх підходів до визначення меж, а також установа критеріїв, на базі яких можливі обмеження.

Аналіз доктринальних джерел, законодавства та відповідної практики засвідчує, що обмеження, встановлені щодо права на свободу вираження політичних поглядів мають бути обґрунтованими та відповідати правовим стандартам (міжнародним і національним). Юридична природа таких обмежень впливає з необхідності балансування між правами індивіда та суспільними інтересами. На перший погляд може скластися хибне враження, що таке твердження неприйнятне в умовах демократичних режимів, у яких повинно панувати верховенство права, справедливість, де встановлено правопорядок вищого рівня, що, здавалося, виключає порушення прав або їх обмеження. Однак, як слушно із цього приводу зазначає відомий американський юрист Фредерік Шауер у праці *«Свобода слова: філософське дослідження»* [261, с. 223–228]: ризик зловживання свободою щодо вираження поглядів має місце навіть у демократичних суспільства і може призводити до вкрай небезпечних наслідків – розпалювання ненависті або підбурювання до насильства. Проте це не означає, що обмеження – самоціль держави і можуть вводитися безпідставно. Тільки об’єктивні потреби держави, що впливають з необхідності забезпечення самостійності та суверенітету держави, можуть бути для цього достатніми й обґрунтованими причинами [199, с. 41].

Отже, обмеження політичної свободи в широкому розумінні не має на меті обмежити рамками демократичний дискурс, радше вони спрямовані на захист суспільства від негативних явищ – поширення ненависті чи підбурювання до насильства. Відтак основна мета цілями обмежень – насамперед захист суспільного порядку, моралі та прав інших осіб [184, с. 549]. Цей підхід знайшов відтворення у міжнародно-правових документах на рівні міжнародного права, а саме у ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [113], де встановлено, що обмеження свободи вираження поглядів в демократичному суспільстві можливі лише за умови дотримання принципів законності, легітимної мети та необхідності. Аналогічні положення передбачені у ст. 10 Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод [149]. Конституція України у ст. 34 [89], дотримуючись міжнародних стандартів прав, відтворює також триєдину міжнародну формулу обмежень, яка в науковій літературі відома, як «трикутник правомірності обмеження прав» [203, с. 115-118], «трикритеріальна модель легітимного обмеження прав» [266, с. 65] або «триступеневий тест» [50, с. 16-17] і базується на тому, що встановлені обмеження, насамперед, мають бути чітко законодавчо визначеними, обґрунтованими, виправданими суспільною необхідністю та пропорційними встановленим цілям. За жодних обставин вони не мають бути спрямовані на придушення політичної опозиції, викорінення інакомислення або альтернативних політичних поглядів.

Якщо обмеження прав та свобод людини не направлені на досягнення цілей, встановлених у законі, це слід кваліфікувати як порушення прав [199, с. 31–32]. Більше того, незважаючи на добре продуману та сформульовану нейтральну редакцію ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. щодо права на свободу вираження та його обмежень, практика Європейського суду з прав людини систематично демонструє свій суворий, але послідовний підхід до оцінки застосовуваних обмежень щодо цього права. У рішеннях Суд часто та явно віддає перевагу свободі вираження поглядів над її обмеженнями [120, с. 31].

Фактично наведені нормативні обмеження прав окреслюють три базових критерії: (1) *законності*, (2) *легітимної мети* та (3) *пропорційності*.

3.1. Обмеження права на свободу вираження політичних поглядів на підставі критерію законності

Законність обмежень прав людини має важливе значення при запровадженні будь-яких обмежень. Водночас потрібно визнати те, що у політичній площині, зокрема щодо права на свободу вираження політичних поглядів, цей критерій набуває особливого значення. Адже, як відомо, при

реалізації цього права виникають численні труднощі, зокрема при визначенні меж дозволеного. Політика – це доволі емоційний та напружений простір, де часто виникають конфліктні ситуації внаслідок критики влади, політичних та державних діячів, а заклики до змін та навіть радикальні висловлювання є звичним явищем. За таких обставин завжди існує ризик, що органи влади зловживатимуть обмеженнями, обґрунтовуючи це необхідністю захисту громадського порядку або національної безпеки. Тобто влада може використовувати правові механізми не для захисту суспільно-важливих інтересів, а для приборкання демократичних ініціатив: придушення інакодумства, переслідування опозиційних діячів або незалежних журналістів. Тобто свобода політичних поглядів, яка нерозривно пов'язана з іншими правами у політичній сфері, зокрема, правом на участь у виборах (активне і пасивне виборче право), свободою мирних зібрань, правом на участь в асоціаціях та рядом інших, є обов'язковим компонентом належного функціонування політичної системи і її обмеження, безперечно, впливатиме не лише на окремих індивідів, а й на політичне життя суспільства загалом, створюючи цим самим загрозу для демократії. Саме тому міжнародні універсальні та європейські правові стандарти, сформульовані в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [113] та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [149], вимагають дотримуватися при встановленні обмежень, у першу чергу, критерію законності.

Юридична категорія «законність» у рамках правової доктрини розкривається як багатоаспектне явище у трьох таких вимірах: (1) як *принцип*, (2) як *метод* і (3) як *режим* – і у найбільш загальному вигляді означає організацію та функціонування на правових засадах держави і суспільства [180, с. 25], [117, с. 45].

Класичний загальнонауковий підхід поняття «законність» трактує як стан/режим, за яким дії, поведінка та діяльність державних посадових осіб, громадян і юридичних осіб відповідають законам і підзаконним нормативно-

правовим актам, що виникає внаслідок суворого дотримання норм права усіма суб'єктами [136, с. 142], [193, с. 121].

Законність, будучи комплексним політико-правовим явищем, що відображає нерозривний зв'язок між правом, владою та державою, виявляється не тільки в суворому дотриманні законодавства всіма суб'єктами, забезпеченні в такий спосіб верховенства права, а й у рівності всіх і кожного перед законом, ефективному правозастосуванні та системній боротьбі з правопорушеннями. Тому в правовій державі саме це феноменальне явище виступає гарантією відповідності суспільних відносин законам і підзаконним актам, які мають не лише узгоджуватися з нормами права, а й діяти в інтересах суспільства [126, с. 3].

Науковці одностайні в тому, що законність, будучи базовою категорією юриспруденції, є невід'ємним компонентом мегапринципу – верховенства права, що спрямований насамперед на охорону і захист основоположних прав й свобод людини (П. Рабінович [152], [141], С. Головатий [45], [46], Ю. Барабаш, О. Бориславська, В. Венгер, М. Козюбра, О. Лисенко, А. Мелешевич [14, с. 116], М. Патеї-Братасюк, В. Гвоздецький, О. Мурашин [35], М. Братасюк, О. Росоляк [28, с. 14] та інші). У *Доповіді Венеціанської комісії «Про верховенство права»* (2011), підготовленій знаними авторитетними фахівцями П. В. Дайком, Г. Галлером, Дж. Джоуел та К. Туорі, акцентовано, що саме законність як прозорий, підзвітний і демократичний процес щодо ухвалення законів та інших підзаконних нормативно-правових актів потрібно сприймати ключовим невід'ємним елементом верховенства права [34, с. 177–178]. Похідним від поняття законності виступає критерій законності обмеження прав людини.

Аналізуючи категорію «обмеження прав і свобод», слід виходити з того, що такі обмеження застосовуються як неординарний захід у випадках необхідності гармонізувати суперечливі інтереси суспільства, держави та індивіда – за чітко встановленою процедурою, визначеною в законі. При

цьому термін «обмеження» Академічний тлумачний словник української мови [187] трактує як *правило, припис або настанову, що накладає певні рамки на здійснення прав або вчинення дій*. Ці обмеження, як справедливо зауважується у юридичній літературі, по-перше, знаходять своє вираження у зменшенні обсягу права без втрати їхнього змістового наповнення; по-друге, мають здійснюватися виключно на законних засадах задля виконання важливих суспільних та державних завдань (збереження правопорядку та гарантування особистої безпеки громадян; забезпечення стабільності всередині країни та захист її від зовнішніх загроз; створення оптимальних умов для економічного розвитку та охорони майнових прав; встановлення базових державних стандартів відповідно до рівня життя; сприяння культурному прогресу в державі); по-третє, носять винятковий характер, тобто можуть запроваджуватися на певній території, у чітко визначений час і щодо конкретного кола суб'єктів; по-четверте, мають відповідати основоположним юридичним принципам правозастосування (законності, пропорційності, недискримінації, обґрунтованості, співмірності, доцільності) та загальновизнаним нормам і стандартам міжнародного права [73, с. 164–167].

Отже, обмеження прав є специфічним винятковим інструментом, застосовуваним лише у окремих випадках, коли це об'єктивно необхідно при узгодженні суспільних, державних та індивідуальних інтересів. Зважаючи на те, що такі обмеження безпосередньо впливають на сферу прав людини, їх запровадження завжди потребує особливого підходу, що ґрунтується на чітких та прозорих правових критеріях і принципах законності. Це означає, що будь-яке з встановлених обмежень, будучи екстраординарним заходом, має спиратися виключно на *виразну (зрозумілу), передбачувану та доступну правову норму*, ухвалену компетентним державним органом у межах його повноважень. Фактично формальний закон повинен, як вважає професор В. М. Шаповал, бути наповненим таким змістом, який, зважаючи на суспільні очікування, робив би його ідеальним і справедливим [204, с. 31]. І цей зміст

повинен мати однаковий смисл відносно всіх суб'єктів права [162, с. 43], а для цього правові норми, які містяться у законі, не повинні бути надмірно широкими, або ж невизначеними чи такими, що допускають довільне тлумачення. Втручання органів державної влади у сферу основоположних прав повинно бути законодавчо врегульоване так, щоб це можна було чітко й легко ідентифікувати [208, с. 75].

Вищенаведений доктринальний підхід знайшов своє підтвердження в судовій практиці. Зокрема, Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях багаторазово наголошував, що принцип законності загалом не обмежується формальною наявністю правової норми, а також включає цілу низку її якісних характеристик [170], [237].

Аналіз практики Європейського суду з прав людини засвідчує, що критерій законності щодо обмеження прав людини розглядається в таких аспектах (вимірах):

(I) перший – *формальний*, що стосується наявності правової основи (відповідного правового регулювання в національному законодавстві);

(II) другий – *змістовний*, що означає відповідність закону його якісним характеристикам (насамперед, доступності, правовій визначеності, передбачуваності).

Теоретичні концепції законності також вказують на важливість цих двох аспектів: формального і змістовного. Як зазначав Ф. Хайєк, верховенство права і законність як його складовий компонент полягає в тому, що індивід може передбачати дії держави (державних органів) і відповідно планувати модель поведінки згідно зі встановленими правовими нормами [252, с. 82–84], [109, с. 29]. Тому, як підкреслюють деякі дослідники, зокрема Л. Фуллер, закон повинен бути не лише офіційно ухвалений відповідно до процедури, а й логічно узгодженим, зрозумілим та стабільним, оскільки правова невизначеність може породжувати свавілля [249, с. 42–43]. Аналогічні висновки можна простежити у доктрині Р. Дворкіна, автора

концепції «права як цілісності» (*law as integrity*), який наголошував, що принцип законності передбачає, що обмеження можливе лише на підставі чітко визначеного та зрозумілого закону, що ґрунтується на фундаментальних цінностях правової системи [223, с. 78; 62].

Формальна складова принципу законності передбачає, що діяльність державних інституцій та органів повинна базуватися на легальних (законних) підставах. Законодавство має чітко встановлювати випадки обмежень прав та свобод громадян. Виходячи із цього, однією з головних умов є наявність правового регулювання відповідних суспільних відносин. Європейський суд з прав людини доволі часто у своїх рішеннях при тлумаченні слова «закон» фіксує положення про те, що будь-яке втручання з боку держави у сферу прав людини має базуватися виключно на встановлених нормах національного законодавства, що вважається основоположним елементом формальної законності (зокрема, можна простежити в рішеннях по справах «Пантелеєнко проти України» [176], «Серков проти України» [172] тощо). При цьому, як наголошує Європейський суд з прав людини, положення «відповідно до закону» завжди накладає на державу правове зобов'язання не тільки формально дотримуватися норм права, а й забезпечувати відповідність цих норм матеріальним та процесуальним вимогам. Така позиція відтворена в рішенні по справі «Володимир Поліщук та Світлана Поліщук проти України» [157].

Отже, враховуючи наведене, можна констатувати, що законність втручання державою у сферу прав виправдана за наявності чіткого правового підґрунтя у внутрішньому національному законодавстві (відповідність стандарту наявності правового регулювання на рівні національного права). Якщо такої норми права немає в законодавстві, то встановлені обмеження кваліфікуються як незаконні.

Змістова складова принципу законності. Європейський суд з прав людини неодноразово у рішеннях по справах різного характеру підкреслював, що критерій законності не можна трактувати у вузькому

значенні з позицій відповідності національному законодавству, він обов'язково має враховувати якісні характеристики (вимоги) до закону, зокрема *доступність, чіткість, передбачуваність*.

У рішеннях Європейський суд з прав людини систематично підкреслюється важливість дотримання вимог щодо якості законів. Уперше *критерії щодо оцінки якості законів* у практиці Європейський суд з прав людини були сформульовані при розгляді таких справ: «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» [233] та «Мелоун проти Сполученого Королівства» [237]. До них було віднесено:

По-перше, зрозумілість і доступність, що дозволяє особі мати чітке уявлення про її права та обов'язки, зважаючи на конкретні правові відносини;

По-друге, чіткість, яка робить можливим для особи передбачити правові наслідки своїх дій і відповідно може слугувати своєрідним орієнтиром для коригування алгоритму дій або моделі поведінки суб'єкта;

По-третє, встановлення чітких меж дискреційних повноважень органів держави з метою уникнення ситуацій свавільного втручання у сферу прав [47, с. 81-82].

Ці критерії стали базовими при оцінці якості законів і надалі були розвинені в інших рішеннях, винесених Європейський суд з прав людини. Зокрема такі якісні характеристики закону, як чіткість і доступність, фігурують у рішенні по справі «Швидка проти України» [175], у якій заявниця пані Швидка стверджувала, що порушено її право на свободу вираження політичних поглядів (ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). За обставинами цієї справи, пані Швидка, членкиня опозиційної партії, святкуючи День незалежності України, на знак своєї незгоди з державною політикою, яку проваджувала тодішня влада, зірвала стрічку з написом «Президент України В. Ф. Янукович» на вінку, покладеному В. Януковичем до постаменту Т. Г. Шевченка. Українські правоохоронні органи та суд кваліфікували її дії як дрібне хуліганство і

притягли до адміністративної відповідальності (10 діб адміністративного арешту, ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення (дрібне хуліганство) [84]). Європейський суд з прав людини, дослідивши матеріали справи, дійшов висновку про порушення принципу правової визначеності. Як підкреслив суддя Де Гаetano у висловленій ним окремій думці, у діях пані Швидкої відсутній такий елемент, як *«порушення громадського порядку»*: навіть якщо розглядати її вчинок як своєрідний *«провокаційний жест»*, який міг спричинити занепокоєння або образити окремих осіб, усе ж він не становив фактичного або потенційного посягання чи порушення громадського спокою або порядку [175]. Тому застосування адміністративного арешту є надмірним заходом, що суперечить демократичним засадам суспільства та верховенству права. Суддя також вказав, що формулювання ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення, на підставі якої відбулося засудження заявниці, не відповідало критерію правової визначеності, що відкрило можливість для довільного трактування її положень. У результаті Європейський суд з прав людини постановив, що хоча застосоване національне законодавство офіційно опубліковане, його положення сформульовані настільки широко, що заявниця не могла передбачити, що її дії можуть призвести до адміністративного покарання.

Загалом, аналізуючи практику Європейського суду з прав людини, можна дійти висновку про те, що найбільше проблем у процесі з'ясування законності обмежень викликає вимога щодо чіткості закону, відома у науковій літературі як правова (юридична) визначеність, яку, за висновками деяких дослідників, слід визнавати основою довіри громадян до національної правової системи у цілому [92, с. 22–30]. Саме правова визначеність, виступаючи загальними правилами, встановлює вимоги до організації та функціонування правової системи, спрямовані насамперед на забезпечення стабільності правового становища особи через удосконалення як правотворчості, так і правозастосування [139, с. 54].

Будучи комплексною категорією юридичної науки та практики, правова (юридична) визначеність у науковій літературі трактується: як *самостійний принцип права* (Т. С. Подорожна, О. С. Котуха [134, с. 78], М. І. Козюбра [87, с. 7], А. М. Приймак [139, с. 54]), як *структурний компонент принципу верховенства права* (Я. О. Берназюк [19], П. Д. Гуйван [55, с. 204–205], С. П. Погребняк [132, с. 38], І. І. Дахова та О. О. Чуб [61, с. 60], Ю. І. Матвєєва [109, с. 29]), як *важливий компонент загального правопорядку* (М. І. Смокович [188, с. 116]). Незважаючи на застосований підхід, правова (юридична) визначеність однозначно відіграє визначальну роль у рамках правової держави, забезпечуючи чіткість, а відтак стабільність і передбачуваність законодавства, що є неодмінними умовами при дотриманні критерію законності. Законодавець, закріплюючи основоположні принципи правотворчої діяльності, також на цьому акцентував. Так, у Законі України «Про правотворчу діяльність» [148] правова (юридична) визначеність, а також принцип законності в цілому включаються як головні компоненти до змістовного наповнення принципу верховенства права (ст. 3), який є визначальним орієнтиром у процесі здійснення нормотворення в Україні.

У контексті цього дослідження необхідно враховувати таку особливість: коли йдеться про політичну сферу і відповідно реалізацію передбачених у законодавстві політичних прав та свобод, доволі часто положення нормативно-правових актів виглядають загальними та розмитими, що створює простір для широкого їх тлумачення, а отже, виникає висока ймовірність зловживань з боку державних органів (на прикладі створює плацдарм для ущемлення прав опозиційних діячів та представників медіа). З цих причин, як видається, принцип правової визначеності як основоположний елемент законності має носити не суто декларативний характер, а забезпечуватися через чіткі, прозорі й максимально зрозумілі механізми правозастосування. На цьому акцентують практично всі науковці, які торкаються окреслених проблем у процесі проведення наукових

досліджень (зокрема М. М. Дмитрієва [64, с. 10–15], Т. В. Цувіна [201, с. 371–376], А. С. Штефан [209, с. 13–22]), вказуючи, що правові норми мають бути сформульовані так, щоб особа могла чітко усвідомлювати й розуміти, які конкретні висловлювання або дії в цілому можуть призвести до настання юридичних наслідків і яких саме.

Усвідомлюючи важливість правової визначеності для нормотворення у правовій державі, Венеційська комісія у 2016 році, після проведеного ґрунтовного аналізу західноєвропейської правової доктрини, а також судової практики багатьох демократичних європейських країн, ухвалила важливий документ «*Rule of Law Checklist*» [260], у якому систематизовано основні компоненти правової (юридичної) визначеності, а також вироблено критерії щодо оцінки відповідності законодавства та правозастосовної практики принципу верховенства права:

1) юридико-технічні вимоги до правових норм (чіткість формулювання норм права зрозумілою мовою, що дозволить особі без допомоги юриста самостійно здійснювати оцінку правових наслідків своєї поведінки);

2) принцип передбачуваності правового регулювання (правові норми, які містяться в законодавчих актах, мають створювати обґрунтовані легітимні очікування щодо їх змісту та відповідно наслідків для суб'єктів права);

3) доступність нормативно-правових актів (належна оприлюдненість нормативно-правових актів та набирання ними чинності тільки після офіційного опублікування);

4) заборона ретроактивності (відсутність зворотної сили законодавчих актів, окрім випадків, коли поліпшити правове становище особи);

5) дотримання фундаментальних принципів кримінального права (*nullum crimen sine lege* (відсутність злочину без закону) та *nullum poena sine lege* (відсутність покарання без закону) мають бути невід'ємними елементами правової визначеності);

6) обов'язковість рішень судових органів (дотримання строків і законних процедур щодо виконання судових рішень, визнання остаточного характеру

та незмінності судових рішень після завершення судового процесу (принцип *res judicata*));

7) єдність судової практики (узгодженість судових рішень, спрямована на гарантування рівномірного застосування права, виключення зловживання та довільного трактування норм).

Врахування наведених критеріїв Венеційської комісії має особливе значення при оцінці законності втручання у сферу прав людини. Політична критика, зокрема висловлення, вираження думок та поглядів щодо діяльності політиків, обговорення урядової політики, а також надання оцінки діям чиновників у різних сферах державного та суспільного життя, – це важлива складова плюралістичного демократичного суспільства, яка часто може балансувати на межі дозволеного та забороненого. Внаслідок цього виникають складні питання, на які дати однозначну відповідь інколи важко або ж узагалі неможливо: (1) Де проходить межа між такими явищами, як політична критика та дифамація? Чи правильно оціночні судження розцінювати як наклеп, якщо вони ґрунтуються на суспільно важливих фактах? (2) Чи можна допускати розкриття та поширення інформації про приватне життя політиків? Чи має право суспільство володіти інформацією про спосіб життя державних чиновників та їхніх родичів, до прикладу якщо це може засвідчити про корупційні ризики? (3) Чи етичним та юридично виправданим буде засудження чиновника за розкішний спосіб життя? Які межі між громадським контролем за поведінкою публічних осіб (депутатів, міністрів, суддів та інших державних діячів) та втручанням в їхнє особисте життя? (4) Де проходить межа дозволеності політичної сатири? Чи можуть гострі жорсткі висловлювання, критика або гротескні зображення щодо політиків вважатися зловживанням правом на свободу вираження? Це не повний перелік запитань, на які суд, виносячи рішення у справах з політичним забарвленням, змушений давати відповіді. При чому важливо, щоб такі відповіді обов'язково ґрунтувалися на дотриманні вищенаведених критеріїв законності запровадження обмежень прав людини.

Коли йдеться про політичну сферу, деякі дослідники справедливо звертають увагу на проблему, пов'язану з питанням дифамації щодо високопосадовців (глави держави, міністрів, парламентарів) або державних службовців (працівників прокуратури, інших правоохоронних органів та державних установ) і встановленням більш жорсткої юридичної відповідальності за такі дії. Водночас, як слушно обґрунтовується в літературних джерелах, впровадження більш суворої відповідальності за дифамацію суперечить принципу рівності всіх перед законом, оскільки це створює передумови правового захисту для абстрактного поняття «державна влада», яке не передбачене у ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [120, с. 33].

Європейський суд з прав людини регулярно наголошує на дотриманні критеріїв правової визначеності, який слід вважати невід'ємною складовою принципу верховенства права і водночас базовою гарантією захисту прав. Такий підхід Суду чітко простежується у рішенні по справі «Кастеллс проти Іспанії» [227]. Згідно з матеріалами справи, пан Кастеллс, іспанський сенатор, представник від опозиційної сили, опублікував статтю, в якій звинуватив чинний уряд у приховуванні інформації щодо зникнення баських активістів. Він акцентував увагу на тому, що органи держави мають нести відповідальність за такі зникнення. Уряд, на його думку, навмисно замовчує ці факти. У відповідь на таку критику уряду в публікації Кастеллса притягли до кримінальної відповідальності (ув'язнення за «образу уряду»). Європейський суд з прав людини, дослідивши всі обставини справи, постановив, що відбулося порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд у рішенні підкреслив, що:

– свобода вираження поглядів – основа демократичного суспільства, в цьому аспекті не є винятком політична дискусія;

– державні органи мають усвідомлювати важливість своєї місії, свою публічність і бути готовими до критики значно більше, ніж окремі громадяни, оскільки вони здійснюють владу від імені народу;

– закон, згідно з яким відбулося засудження пана Кастеллса, сформульовано доволі розмито, що дозволяло довільно його тлумачити та використати для придушення думки опозиції [227].

Європейський суд з прав людини підкреслив, що обмеження мають ґрунтуватися виключно на чітких та передбачуваних нормах права, особа має розуміти, які висловлювання можуть призвести до негативних юридичних наслідків [227]. Отже, відсутність правової (юридичної) визначеності в цій справі мала наслідком свавільне втручання зі сторони держави у політичну дискусію.

У практиці Європейський суд з прав людини є чимало справ за зверненнями громадян України, які підтверджують, що нелегітимне втручання мало місце внаслідок недотримання вимог щодо чіткості, передбачуваності положень закону. Так, у справі «Лещенко проти України» [161] заявник-журналіст С. Лещенко подав дві заяви, які стосувалися відмови надавати інформацію, необхідну для професійної діяльності. У першому випадку (у 2011 році) пан Лещенко звернувся до Вишгородської місцевої державної адміністрації щодо надання інформації про умови передання резиденції «Межигір'я» з державної у приватну власність (зокрема, йшлося про ціну та умови продажу), де йому було відмовлено на підставі заборони розголошення інформації про приватне життя особи. Ця інформація, на думку заявника, була важливою для його журналістського розслідування, оскільки могла розкрити можливі корупційні дії екс-Президента України В. Януковича. У другому випадку (у 2012 році) пан Лещенко звернувся до Конституційного Суду України з метою отримання копії конституційних подань щодо перевірки конституційності Закону України «Про засади державної мовної політики». Цей закон на той час викликав значний суспільний резонанс. Однак йому знову було відмовлено на підставі того, що запитуваний документ містить конфіденційну інформацію, а тому не підлягає розголошенню. Лещенко, пройшовши всі судові інстанції в Україні, звернувся до Європейського суду з прав людини

[161]. Суд, вивчивши матеріали справи, дійшов висновку, що відмова в наданні пану Лещенку інформації, яка мала значний суспільний резонанс, порушує ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Підкреслено також, що пан Лещенко, як журналіст-розслідувач, відігравав вагомий роль у поширенні такої інформації, а національні органи влади не надали достатніх обґрунтованих підстав для обмеження доступу до цієї інформації [161]. Окремо звернено увагу на існуючу правову невизначеність законодавства України щодо доступу до інформації, яка стосується високопосадовців та суспільно важливих питань. Хоча Закон України «Про доступ до публічної інформації» [142] містить положення про можливість отримання суспільно-резонансної інформації, проте практика його застосування непослідовна.

Як видається, це рішення Європейського суду з прав людини можна вважати важливим прецедентом у сфері захисту прав журналістів, а також забезпечення прозорості дій держави, особливо стосовно питань, які можуть становити значний суспільний та політичний інтерес.

В іншій справі «Ляшко проти України» [163], де заявником був пан О. Ляшко, на той час головний редактор газети «Політика», теж визнано порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Згідно з матеріалами справи, пана Ляшка було притягнуто до кримінальної відповідальності за наклеп за ст. 151¹ ККУ (нині ця стаття декриміналізована) щодо депутата Верховної Ради України, якого він в опублікованій статті звинуватив у причетності до корупційних схем. Європейський суд з прав людини відмітив, що українське законодавство містило розмиті формулювання складу злочину «наклеп», що дозволяло як довільне тлумачення, так і відповідно застосування цієї норми, і в результаті створило ситуацію, коли представники засобів масової інформації не могли передбачити точно, які саме висловлювання можуть призвести до настання кримінальної відповідальності. У цьому випадку Європейський суд з прав

людини ще раз констатував, що відсутність правової (юридичної) визначеності призвела до необґрунтованого обмеження.

Ще одним прикладом та підтвердженням порушення вимог правової (юридичної) визначеності може бути справа «Газета "Україна-Центр" проти України» [158], яка стосувалася притягнення до юридичної відповідальності газети за публікацію з критичними висловлюваннями на адресу політичного діяча (кандидата на посаду міського голови) під час виборчої кампанії. У цьому випадку Європейський суд з прав людини також звернув увагу на розмитість та нечіткість національного законодавства України, що призвело до правової (юридичної) невизначеності, оскільки представники засобів масової інформації не могли чітко передбачити, які саме критичні висловлювання можуть бути визнаніклепницькими і призведуть до негативних правових наслідків.

Розглянуті рішення вкотре підкреслюють важливість правової (юридичної) визначеності в законодавстві про свободу вираження політичних поглядів, особливо щодо політичних дебатів та критики публічних осіб. На наше переконання, кожна демократична держава зобов'язана уникати випадків необґрунтованих обмежень цього фундаментального права. У цьому зв'язку вважаємо за доцільне внести зміни до Закону України «Про правотворчу діяльність». Пропонуємо доповнити статтю 3 цього Закону новим пунктом такого змісту: *«Принцип юридичної визначеності слід трактувати як обов'язкову характеристику нормативно-правових актів, що передбачає їхню чіткість, однозначність, доступність і передбачуваність. Нормативно-правові акти повинні бути сформульовані так, щоб їх зміст був зрозумілий для правозастосовних органів та адресатів правових норм, а їх застосування не допускало неоднозначного або довільного тлумачення. Будь-яке правове регулювання, що створює правову невизначеність або можливість свавільного втручання у права і свободи особи, несумісне із принципом верховенства права»*. Як видається, таке закріплення правової (юридичної) визначеності на рівні закону сприятиме усуненню розмитих

формулювань, зменшенню ризиків довільного застосування та забезпеченню ефективного захисту свободи вираження згідно з існуючими міжнародними стандартами. Задля забезпечення правової (юридичної) визначеності саме у сфері реалізації права на свободу вираження політичних поглядів національне законодавство, має містити чіткі критерії щодо:

(1) *розмежування політичної критики, оціночних суджень і дифамації* – встановлення на законодавчому рівні презумпції добросовісності публічної критики, а також високого стандарту доказування щодо наклепу;

(2) *доступу до інформації про діяльність посадовців* – встановлення допустимих меж щодо розголошення приватної інформації про спосіб і рівень життя політичних діячів, державних чиновників із метою запобігання ймовірним корупційним ризикам;

(3) *регулювання передвиборчої агітації та політичної реклами* – встановлення чітких меж дозволеного впливу на громадськість, громадську думку з метою уникнення свавільного обмеження політичного дискурсу;

(4) *правових меж щодо сатири та художньої критики відносно політиків* – вироблення та впровадження стандартів оцінки політичної карикатури, гумору та сатиричних виступів, що виключало б криміналізацію таких форм вираження;

(5) *захисту журналістів та активістів* – впровадження на законодавчому рівні правових гарантій щодо представників медіа та громадськості в разі переслідування за критику політиків і державних органів.

Загалом підкреслити, що наведені рішення з практики Європейського суду з прав людини демонструють важливість правової (юридичної) визначеності в законодавстві. Щоб уникнути наведених та інших подібних порушень у майбутньому необхідно вдосконалювати законодавство шляхом внесення відповідних змін. Зокрема, крім вищепропонованих доповнень, потрібно й інші новели, насамперед встановити зрозумілі правила доступу до інформації відносно публічних осіб і регулювання передвиборчої агітації.

Важливу роль у цьому випадку могли б відігравати незалежні органи, які б здійснювали систематичний моніторинг та надавали правову допомогу в разі вчинення порушень. Окрім того, варто було б запровадити освітні навчальні програми (освітні курси, тренінги тощо) насамперед для суддів, представників правоохоронних органів, журналістів, правозахисних інституцій і навіть для представників громадськості, які б допомагали краще розуміти природу та сутність, а головне – роль та призначення міжнародних стандартів у сфері свободи вираження поглядів (у широкому розумінні) для існування і підтримання, а також охорони демократичних цінностей у суспільстві. Безперечно, проведення таких освітніх кампаній сприятиме підвищенню правової культури у державі та суспільстві загалом. Ефективним також було б створення механізмів так званого швидкого реагування (правозахисні центри, «гарячі лінії» тощо), щоб дозволило б оперативно надавати як юридичну, так і іншу допомогу в разі порушень свободи вираження поглядів.

Не менш важливе вдосконалення судової практики та правозастосування. У цьому зв'язку видається доречним, щоб Верховний Суд і Конституційний Суд в Україні виробити єдині стандарти щодо розгляду справ про свободу вираження поглядів, особливо з акцентом на політичну сферу. Серед єдиних таких стандартів, на нашу думку, мають бути враховані нижчеперелічені:

(1) *стандарт підвищеної терпимості публічних осіб до критики* (публічні особи, особливо політики, мають мати вищий рівень терпимості до критики, ніж приватні особи (справи «Лінгенс проти Австрії» [162], «Обершлік проти Австрії» [231])); обмеження критики допускається лише в разі безпідставних образ або наклепу;

(2) *стандарт чітких критеріїв балансу між свободою слова та захистом репутації* (мається на увазі, що суд повинен оцінювати: чи стосується висловлювання суспільно важливої теми; чи є особа, щодо якої зроблене висловлювання, публічною; чи є вислів фактичним твердженням

або оціночним судженням; оціночні судження не повинні вважатися наклепом, якщо мають фактичне підґрунтя (справа «Прагер і Обершлік проти Австрії» [167])).

(3) *стандарт інституційного захисту журналістики і громадських діячів*, який полягає у захисті журналістів і громадських активістів від зловживань судовими позовами (SLAPP-справ) (тобто суд має розрізняти добросовісну критику та позови, спрямовані на придушення свободи слова; у випадках стратегічних позовів проти журналістів або активістів має застосовуватися прискорене провадження для відхилення безпідставних вимог (справа «Джерсільд проти Данії» [240])).

Застосування в комплексі наведених заходів допоможуть мінімізувати правову (юридичну) невизначеність, зміцнити гарантії свободи політичного вираження та створити ефективні механізми щодо захисту громадян від необґрунтованих обмежень, що відповідатиме як демократичним європейським стандартам, так і міжнародним зобов'язанням держави.

Доцільно вказати на ще один ключовий аспект щодо оцінки легітимності обмежень – *проблематику дискреційних повноважень органів держави*. Як видається, дискреція повинна бути врегульована на законодавчому рівні, а її реалізація – обов'язково піддаватися судовому контролю. Практика Європейського суду з прав людини неодноразово демонструвала, що доволі розширене трактування дискреційних повноважень державних органів без належних легітимних меж неприйнятне. Прикладом може слугувати справа «Фогт проти Німеччини» [234], яка стосувалася звільнення заявниці із роботи (школи) через її попереднє членство в Комуністичній партії ФРН. Суд визнав, що звільнення пані Фогт у зв'язку з її участю в минулому в такій партії та відповідно наявності в неї таких політичних поглядів є порушенням ст. 10 та ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема свободи вираження поглядів та свободи асоціації. Суд, проаналізувавши відповідні положення німецького законодавства, вказав на те, що вони дозволяли розмити

дискрецію державних органів щодо оцінки політичних поглядів відносно державних службовців, і саме це створило ризик свавільного обмеження свободи політичного вираження. Суд акцентував увагу на тому, що навіть у випадках, коли законодавчі акти передбачають обмеження, вони повинні бути сформульовані точно й відповідати критерію передбачуваності.

В українській практиці теж відомі такі прецеденти. Наприклад, у справі «Салов проти України» [169], Європейський суд з прав людини констатував порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод через свавільне переслідування заявника, пана Салова, за поширення неправдивої інформації в ході передвиборчої кампанії, яка стосувалася одного з кандидатів. Суд у цій справі встановив: законодавство України не встановлювало чітких меж між такими поняттями, як дезінформація, недостовірна інформація та політична критика, що дозволяло державним органам досить широко трактувати поняття «завідомо неправдива інформація»; втручання у свободу заявника не було необхідним у демократичному суспільстві, оскільки не доведено, що поширювана заявником інформація суттєво вплинула на виборчий процес у цілому; відсутність доказів щодо умислу може створити ризик криміналізації щодо будь-якої політичної агітації, наслідком чого може бути «охолоджувальний ефект» щодо свободи вираження; вибірковість переслідування вказує на політичну мотивованість рішення і відповідно зловживання дискрецією з боку держави.

Загалом справа «Салов проти України» показова в контексті проблеми дискреційних повноважень органів держави. Адже відсутність чітких критеріїв на законодавчому рівні дозволяє правоохоронцям маніпулювати такими поняттями, як «завідомо неправдива інформація» та «політична дезінформація». Це може призвести до вибіркового переслідування політичних опонентів. Враховуючи таку специфіку, дискреційні повноваження повинні мати чіткі законодавчо визначені межі та підлягати судовому контролю.

У світлі окресленої проблематики виникає сумнів щодо того: чи можна питання про розмежування дезінформації та політичної критики зняти з порядку денного? Зважаючи на існування суб'єктивного фактору, мабуть повністю розв'язати і зняти таку проблему складно. Кожен випадок – унікальний, і тому оцінка того, що є наклепом, а що можна визнати як критику, залежатиме від конкретного контексту. Крім цього, слід пам'ятати, що політики завжди за будь-яких обставин намагаються обмежити критику (зокрема, поданням позовів до суду), а межі допустимої критики доволі рухливі, оскільки змінюються – те, що вважалося прийнятним 20–30 років тому, нині може не сприйматися, і навпаки. Однак, попри на такі застереження, все ж вважаємо, що чітке законодавче врегулювання зменшить ризики свавільного переслідування критиків політики та політичних і державних діячів, а також забезпечить більший баланс між такими явищами, як свобода вираження поглядів та захист репутації.

Отже, свобода вираження політичних поглядів є не лише правом, а й основоположною цінністю в демократичному суспільстві, яка беззаперечно має охоронятися законом. Вона охоплює як «інформацію» або «ідеї», що позитивно сприймаються, так і ту, що може обурювати владу або громадськість. Зважаючи на те, що свобода вираження політичних поглядів завжди виступає особливо чутливою сферою, будь-яке обмеження її чи втручання має бути легітимним, виправданими надзвичайно високими стандартами. В умовах демократії та панування верховенства права критика державної влади та політичних діячів, вільний політичний дискурс повинні бути максимально захищеними, оскільки без цього не може існувати реальна політична конкуренція, відкритий дискурс і вільний прогресивний розвиток громадянського суспільства. Судова практика яскраво демонструє, що необґрунтоване втручання в політичний дискурс однозначно підриває основу демократичного суспільства і спричиняє ефект самоцензури, що вкрай небезпечно для розвитку плюралізму поглядів, думок та висловлювань.

І, нарешті, підкреслимо те, що основним завданням законності як критерію у сфері обмеження права на свободу вираження політичних поглядів є забезпечення балансу між необхідністю регулювання та збереженням (охороною) демократичних цінностей. Правове регулювання в цій сфері однозначно повинно відповідати стандартам правової (юридичної) визначеності, тобто бути чітким, передбачуваним, а також містити ефективний механізм судового захисту від нелегітимного обмеження та свавільного втручання. Тільки в разі дотримання таких умов стає можливим забезпечення належного правопорядку, який і захищає особу, і сприяє розвитку демократичного суспільства.

3.2. Обмеження права на свободу вираження політичних поглядів в контексті реалізації законної мети

Обмеження права на свободу вираження політичних поглядів задля досягнення законної (легітимної) мети є предметом довготривалих наукових дискусій і систематичних дебатів представників судової влади та юристів-практиків останніх десятиліть. Такий стан, як видається, зумовлений надмірною складністю й проблематичністю належного забезпечення балансу та узгодження між двома фундаментальними демократичними цінностями: правом на свободу вираження політичних поглядів та інтересом держави щодо забезпечення правопорядку, національної безпеки, а також громадської злагоди [72, с. 12]. Основний тягар забезпечення такого балансу завжди на державі, яка, з одного боку, є основним гарантом свободи вираження політичних поглядів – природного права кожного індивіда вільно оцінювати історичні події політичного характеру та сучасні політичні процеси і явища у державі [26, с. 226], а з іншого – будучи гарантом загальнонаціональних інтересів, повинна попереджати, запобігати появі та протистояти можливим викликам та загрозам, що, ймовірно, можуть виникати внаслідок поширення окремих політичних ідей та поглядів.

Ефективність механізмів держави в цьому контексті, як правило, визначається не тільки їхньою здатністю встановлювати обмеження згідно з критерієм «законної (легітимної) мети», а й спроможністю забезпечувати належну реалізацію права на свободу вираження політичних поглядів без зловживання з боку державних органів та відповідно необґрунтованого втручання. Це, власне, і є однією з важливих ознак сильної держави, для якої демократичні цінності, верховенство права, повага до прав людини та відповідно принцип політичного плюралізму (багатоманітності) мають реальний зміст, а не тільки декларативний характер. Надання можливості вільно висловлюватися без страху бути покараним слугує високим показником справжньої демократичності держави, а отже, й рівня поваги до людини та її прав [94, с. 25]. Історичний досвід засвідчує, що неповага, знецінення та ущемлення прав і свобод саме в політичній сфері неодмінно призводить до встановлення антидемократичного державного режиму. Тому в правовій державі обмеження або втручання у межі свободи вираження політичних поглядів повинно завжди, за будь-яких обставин, відповідати конституційним засадам, де баланс між індивідуальними (особистими) правами та суспільними інтересами є визначальним критерієм.

Згідно зі ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [149] запровадження обмежень прав має відбуватися виключно в рамках *легітимної цілі*, яка визначена як **«законна мета»** і передбачає: *захист суспільно значущих інтересів (зокрема, національна безпека, територіальна цілісність, громадська безпека, запобігання заворушенням або злочинності), охорона здоров'я чи моралі, захист репутації та прав інших осіб, збереження конфіденційності інформації або забезпечення авторитету й неупередженості судової влади*. Кожна із вказаних цілей має бути *реальною, обґрунтованою та досягнутою через мінімально необхідні обмеження*, що обов'язково мають відповідати критеріям законності та пропорційності (необхідності в демократичному суспільстві). І на цьому систематично акцентують науковці у своїх працях, присвячених

дослідженню проблематики обмежень прав, і судді Європейський суд з прав людини при обґрунтуванні та винесенні рішень у відповідній категорії справ.

Загалом слід підкреслити, що аналіз наукових досліджень, а також судової практики у даній сфері чітко вказує на наявність широкого кола проблем. Найперше, на що звертають увагу дослідники, – це широке тлумачення змісту критерію законної (легітимної) мети, що створює простір для зловживань. Наприклад, такі підстави для втручання/обмеження, як національна безпека або громадська мораль, часто використовуються урядами з метою виправдання політичної цензури, навіть придушення опозиції. В окремих випадках державні органи апелюють до таких важливих компонентів демократичного устрою, як необхідність збереження та забезпечення стабільності й громадського порядку. Однак реальним мотивом для обмежень може бути усунення критики, небажаних для влади поглядів або ідей щодо політичного курсу держави. Те саме можна стверджувати, коли йдеться про боротьбу з екстремізмом, яка може стати виправданням для запровадження низки репресивних заходів, спрямованих проти мирних опозиційних рухів. У цьому контексті, як видається, потрібно підкреслити одну важливу сучасну тенденцію: належна реалізація права на свободу вираження політичних поглядів має особливе значення не тільки в рамках національних правових систем, а й у глобальному (міжнародному) вимірі. Зловживання критерієм «законної (легітимної) мети» з боку держав, пригнічення політичного плюралізму суперечить основним принципам міжнародного права (нормам імперативного характеру), насамперед принципу поваги та охорони прав людини. Небезпека криється у тому, що така практика здебільшого маскує авторитарні тенденції під виглядом легітимних обмежень, що в довгостроковій перспективі може стати загрозою для демократичних механізмів, напрацьованих людством. За таких обставин міжнародна оцінка цих дій набуває принципового значення як індикатор відповідності певної держави демократичним цінностям та стандартам, а також як своєрідний запобіжник, спрямований проти узурпації влади. І в

цьому аспекті рішення Європейського суду з прав людини стають важливим сигналом для міжнародного співтовариства, що свобода політичного вираження повинна бути захищена навіть тоді, коли держави намагаються її обмежити, обґрунтовуючи це захистом національної безпеки або боротьбою з пропагандою екстремізму чи тероризму.

Загальновідомо, що такі недемократичні заходи з боку держави, як придушення опозиції, обмеження сфери свободи вираження політичних поглядів, вплив і тиск на медіа, призводять до поступового встановлення недемократичних режимів у формі авторитарного або навіть диктаторського режимів. Тому право на свободу вираження політичних поглядів нині безапеляційно визнано однією з найважливіших фундаментальних цінностей демократичного суспільства, без якої неможливо уявити сучасний світ. Відповідно охорона й забезпечення безперешкодної реалізації цієї свободи – шлях до встановлення відкритої політичної системи та забезпечення належного захисту від авторитарних тенденцій. Вкрай важливо, враховуючи сучасні виклики та загрози, щоб свобода вираження політичних поглядів залишалася непорушною.

Маємо визнати, що ризики нелегітимного втручання держави у сферу політичного простору під приводом критерію законної (легітимної) мети існують і в державах із доволі високим рівнем демократії. І практика Європейський суд з прав людини це демонструє. Так, у справі «Лінгенс проти Австрії» [162] Європейський суд з прав людини визнав порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. За матеріалами справи, заявник-журналіст П. Лінгенс скаржився на те, що його було незаконно притягнуто в Австрії до відповідальності за розміщення критики щодо уряду в опублікованій 1975 року статті. Критика стогувалась австрійського канцлера Б. Крайські, який, на думку заявника, доволі толерантно ставився до колишніх нацистів. Суд у рішенні наголосив, що політичні діячі мають бути більш терпимими до критики на їхню адресу, оскільки свобода політичної дискусії – є основою демократичного

суспільства. Європейський суд з прав людини також зацентрував увагу на розмежуванні між фактами, які потрібно доказувати, та оціночними судженнями, які не підлягають доведенню і не вимагають цього. Обмеження свободи преси в цьому випадку визнано необґрунтованим, оскільки, як зауважено в рішенні, воно перешкоджало виконанню нею важливої функції громадського нагляду за діяльністю державної влади. Рішення в цій справі стало прецедентом для багатьох національних судів у Європі. Аналогічна ситуація спостерігалася при розгляді справи «Кастеллс проти Іспанії» [227], у якій Європейський суд з прав людини підкреслив, що представники влади мають мати більш високий поріг терпимості до критики, ніж пересічні громадяни, оскільки це необхідно для відкритої політичної дискусії, яка є нормальним явищем в умовах демократії.

У практиці Європейського суду з прав людини є й інші рішення, які, навпаки, не підтверджують зловживання з боку держави критерієм законної (легітимної) мети. Зокрема, у рішенні по справі «Сюрек проти Туреччини» [243] Європейський суд з прав людини вказав на обґрунтованість запроваджених владою обмежень щодо публікації, яка містила доволі агресивні висловлювання, які могли спровокувати вчинення насильницьких актів. І хоча заявник, пан Сюрек, співвласник одного з турецьких журналів, де розміщувалися статті з ворожим змістом, із критикою дій уряду щодо курських повстанців, не був автором цих публікацій, усе ж Суд дійшов висновку, що, навіть враховуючи відсутність безпосереднього зв'язку між заявником і змістом опублікованих листів, він, публікуючи статті в журналі, сприяв поширенню пропаганди кровної помсти та ворожнечі. Тому, як вказав Суд, дії органів влади щодо переслідування заявника і притягнення до відповідальності відповідали законній (легітимній) меті [118].

Ще одна проблема в контексті обмежень на підставі застосування критерію «законної (легітимної) мети» – надмірна гнучкість правозастосування. Європейський суд з прав людини систематично в рішеннях констатує, що втручання має застосуватися на підставі критеріїв,

визначених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (до прикладу, в рішеннях «Хандісайд проти Сполученого Королівства» [230] та «Лінгенс проти Австрії» [162]). Проте інколи Суд допускає певну свободу розсуду. Безперечно, це створює потенційні розбіжності в практиці, сприяючи широкому тлумаченню критерію «законної (легітимної) мети». Так, у справі «Уінгроув проти Сполученого Королівства» [235] Європейський суд з прав людини визнав правомірним втручанням у сферу свободи, обґрунтовуючи це необхідністю та потребою захисту релігійних почуттів у рамках державної політики з підтримки суспільної злагоди і попередження конфліктам, що, з одного боку, підтверджує гнучкий підхід Європейського суду з прав людини, а з іншого – може сприяти неоднозначному сприйняттю критерію «законної (легітимної) мети». У справі «Mouvement raëlien Suisse проти Франції» [241] Європейський суд з прав людини підтримав рішення французьких судів про заборону рекламної кампанії, яка проводилася громадським рухом, члени якого проводили пропаганду контактів з інопланетянами, визнавши, що в цьому випадку держава володіє свободою у визначенні кордонів свободи вираження, оперуючи публічним порядком. Аналогічно у справі «Перінчек проти Франції» [232] Європейський суд з прав людини також підтвердив, що держави володіють певною свободою розсуду відносно криміналізації заперечення історичних подій (зокрема, в цьому разі щодо геноциду). Отже, хоча Європейський суд з прав людини і встановлює загальні орієнтири (стандарти) щодо обмежень, водночас залишає за державами свободу розсуду, що може мати наслідком формування різнополярної практики й неоднозначне тлумачення критерію «законної (легітимної) мети».

Аналіз існуючої судової практики та доктринальних праць свідчить, що критерій «законної (легітимної) мети» є найвразливішим до застосування нелегітимних обмежень і зловживань з боку держави. Внаслідок цього у практиці Європейського суду з прав людини приділено увагу роз'ясненню

таких понять, як «національна безпека», «територіальна цілісність», «громадський порядок», «мораль» і «права інших осіб», адже саме ці підстави найчастіше застосуються державами для виправдання втручання у сферу свободи вираження. Особливо гостре питання меж національної безпеки в контексті реалізації права на свободу вираження політичних поглядів. Так, в умовах воєнного стану ці аспекти завжди набувають критичного значення. Тому необхідно зупинитися на їх висвітленні більш детально.

Національна безпека – фундаментальна категорія і правової науки, і політичної практики. У найбільш загальному вигляді це поняття трактується як комплекс заходів, що спрямовані на захист та охорону держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Це поняття набуло широкого використання після Другої світової війни, однак сама концепція захисту від загроз виникла задовго до цього [107, с. 13]. Саме у цій сфері держава може допускати найбільше зловживань.

Більшість дослідників категорії «національної безпеки» солідарні в тому, що це поняття в сучасному розумінні має багатовимірний характер, включаючи різноманітні аспекти: військовий, економічний, інформаційний та соціальний. Не можемо не погодитися з думкою окремих науковців про те, що засади національної безпеки є одним із основоположних інститутів конституційно-правових відносин в Україні [21, с. 54], який потребує чіткої регламентації, задля уникнення ситуацій зловживання та порушення прав і свобод людини. Однак симбіоз указаних елементів надзвичайно ускладнює правове регулювання цього явища. З одного боку, держави прагнуть захищати власні стратегічні інтереси, а з іншого – ці заходи безпеки повинні відповідати правовим стандартам і основоположним цінностям демократії.

Згідно із загальноприйнятими підходами до розуміння поняття «національна безпека», це стан захищеності життєво важливих інтересів індивіда, суспільства та держави від загроз. Водночас у правовій доктрині існує чимало інших дефініцій. Так, В. М. Співак зазначає: національна безпека – це результат комплексного поєднання різних компонентів, що

забезпечують захист інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз. Учений при цьому наголошує на важливості при здійсненні такого захисту цивілізованих гарантій і механізмів [190, с. 18]. І хоча такий підхід не дає чіткого уявлення про конкретні гарантії та механізми забезпечення безпеки, усе ж у ньому відображається базова ідея: національна безпека є інтеграцією різних сфер захисту. Інший підхід запропонований О. М. Гончаренко, Е. М. Лисициним та В. Б. Вагаповим, які вважають, що національна безпека – це така правова категорія, яка характеризує ступінь захищеності суспільно важливих інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз для індивіда, суспільства та держави або ступінь відсутності загроз щодо базових інтересів, цінностей держави та щодо прав людини [48, с. 20]. Доволі вузьке визначення пропонує М. Б. Левицька, яка трактує «національну безпеку» як стан захищеності громадянина, суспільства і держави, що забезпечує їх стале функціонування [98, с. 7].

У правовій доктрині наявні й широкі підходи до розуміння суті розгляданого поняття. Зокрема, В. Ліпкан пропонує національну безпеку сприймати як складний феномен, комплексну систему, що об'єднує інтереси, цінності індивіда, суспільства та держави, захист яких від внутрішніх і зовнішніх загроз має здійснюватися через застосування комплексу діагностичних, регулятивних, управлінських механізмів та правових інститутів. При цьому вчений акцентує увагу на збереженні як матеріальних, так і духовних ресурсів нації – культури, традицій, історії [101, с. 10]. В. Білий та В. Михальчук національну безпеку визначають як здатність держави підтримувати територіальну цілісність, вирішувати важливі питання політичного, економічного, соціального та іншого характеру, а також діяти на міжнародній арені як самостійний суб'єкт, забезпечуючи національні інтереси, використовуючи при цьому всі доступні засоби й ресурси [24, с. 94].

Цікава позиція О. Сосніна, який термін «національна безпека» аналізує на трьох рівнях: (1) безпека народу, нації, яка включає як моноетнічне, так і

багатонаціональне населення країни; (2) безпека суспільства, яка стосується сукупності людей, об'єднаних спільними історичними умовами життя; (3) безпека держави як організаційно-правова форма об'єднання народів і націй з метою спільного вирішення справ [189]. Як вважає автор, для забезпечення всіх цих рівнів необхідно збалансованість інтересів особи, суспільства та держави в різних сферах, таких як внутрішня політика, економіка, соціальні відносини, міжнародні зв'язки, інформаційна та військова безпека, а також екологічна стабільність [189].

На основі наведеного можна констатувати, що національна безпека постає складною системою, основними компонентами якої є: *політична стабільність, економічний розвиток, забезпечення прав і свобод людини, функціонування ефективних правових та інституційних механізмів захисту*. Саме в такому ракурсі й розкривається поняття національної безпеки у законодавстві України. Так, згідно із Законом України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року, *національна безпека України визначається як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів від реальних і потенційних загроз* [146], а частина 1 статті 3 цього Закону встановлює, що *державна політика у сфері національної безпеки та оборони спрямована на охорону прав і свобод людини, зокрема її життя, гідності та безпечних умов існування; захист демократичних цінностей, соціального добробуту та сталого розвитку суспільства; забезпечення конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності держави, а також охорону навколишнього середовища і території від надзвичайних ситуацій* [146].

У демократичних суспільствах має бути забезпечено належний баланс між національною безпекою та правами людини. Водночас як підкреслює О. Литвиненко, Секретар РНБО України, національна безпека має стосуватися насамперед суспільства, а не окремих індивідів, і в процесі її забезпечення може часто виникати спокуса з боку держави пожертвувати індивідуальними

правами, щоб забезпечити загальні блага, Тому найбільшим викликом у такому разі є пошук оптимального балансу, який би дозволяв, з одного боку, мінімізувати обмеження прав і свобод людини, а з іншої – гарантувати необхідний рівень безпеки [100, с. 20]. І це завдання доволі складне, оскільки інтереси індивіда і суспільства – це діалектична суперечлива єдність. Ці інтереси, будучи тісно взаємопов'язаними, не зводяться одне до одного. Тому заходи, спрямовані на захист індивіда і на захист суспільства та держави, можуть входити у конфлікт [205, с. 11], [202, с. 99]. Отже, знаходження оптимального балансу в даному разі вимагає правової конкретизації, тобто встановлення чітких критеріїв. Тільки за таких умов можна мінімізувати ризики застосування різного роду репресій з боку держави під приводом захисту національної безпеки.

Судова практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що втручання у сферу політичної свободи при загрозах національній безпеці має бути обґрунтованим реальними загрозами для суспільства і в жодному разі не стати виявом політичних репресій. При дослідженні застосовуваних державами обмежень Європейський суд з прав людини ретельно проводить аналіз обставин справи, враховуючи як контекст, так і ступінь загроз. Так, у справі «Зана проти Туреччини» [236] Суд, визнавши втручання держави у сферу свободи вираження виправданим, зважив на те, що заявник, пан Зана, публічно підтримував терористів, що за будь-яких обставин становило загрозу національній державній безпеці, а тому в даному разі втручання турецької влади, з позиції Суду, здійснене у рамках критерію законної (легітимної) мети. У іншій справі, «Пентікайнен проти Фінляндії» [166], Європейський суд з прав людини, аналізуючи підстави затримання поліцією пана Пентікайнена, який проігнорував заяву поліцейських про залишення площі, де відбувався протест мітингувальників, і в такий спосіб виявив непокору представникам влади, також дійшов висновку про відсутність порушення державою ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд окремо звернув увагу на те, що перешкод на

шляху виконання журналістської роботи в цій ситуації, зумовлених захистом національної безпеки, не було, оскільки нічого не заважало заявнику покинути площу й пізніше продовжити виконання журналістського розслідування [166]. Наведені рішення Європейський суд з прав людини підкреслюють важливість пошуку справедливого балансу між захистом національної безпеки та правами людини.

В умовах воєнного стану, проголошеного в Україні, питання щодо обмеження свободи вираження політичних поглядів, безперечно, набуває особливої актуальності. На перший план висуваються питання регулювання інформаційного простору, визначення ролі медіа, а також громадських діячів та політиків, чия безпосередня діяльність може бути спрямована на критику нагальних урядових заходів або збройних сил. У цьому контексті важливо вчасно й на основі витримання законної процедури запобігати поширенню дезінформації, яка має на меті підірвати морального духу під час збройного протистояння. Адже розповсюдження неправдивої інформації може серйозно підірвати основи національної безпеки. Маніпуляції різного роду з інформацією, умисна дезінформація, провокативні повідомлення, тотальне спотворення фактів, активне розпалювання ворожнечі та постійні кібератаки на критично важливі суспільні об'єкти – всі ці явища є загрозою для національної безпеки держави [41, с. 81–82], які мають негативні ефекти (посіяння паніки серед населення, зниження морального духу армії, послаблення обороноздатності як наслідок), оскільки можуть дестабілізувати ситуацію як серед мирних жителів, так і в середовищі військових [194]. Саме тому в 2022 році українська влада запровадила низку заходів щодо обмеження доступу до російських медіа та платформ [150].

Слід вказати на ще один важливий аспект – міжнародний вимір інформаційної війни. Як відомо, дезінформація та фейкові провокативні повідомлення, які виходять далеко за межі території держави-жертви, можуть мати негативний ефект – підірвати підтримку такої держави з боку міжнародного співтовариства.

Для ефективної протидії та боротьби з дезінформацією за таких умов необхідним стає застосування системного підходу, який би зміг врахувати, як технологічні, правові, так і освітні аспекти. Ефективним заходом є створення різноманітних національних платформ щодо моніторингу та перевірки фактів, які повинні обов'язково працювати в партнерстві з державними інституціями, представниками медіа та громадськості. Існуючі ініціативи – StopFake та FactCheck – уже довели свою продуктивність у боротьбі з російськими фейками та пропагандою. Не менш важливе завдання щодо розробки законодавчої бази, яка б передбачила механізми швидкого реагування на дезінформацію. Однак такі заходи не повинні нелегітимно втручатися у сферу свободи політичного вираження. Важливим елементом у боротьбі та протидії з дезінформацією може стати підвищення медіаграмотності серед населення, оскільки дозволить людям краще розпізнавати фейки та маніпуляції. Тому впровадження освітніх програм у навчальних закладах, а також проведення різноманітних державних кампаній щодо технік для перевірки інформації мало б позитивні результати. Нарешті, варто посилити співпрацю з міжнародними інституціями з метою попередження та протидії глобальній пропаганді. Така співпраця може забезпечити оперативне реагування на нові виклики та загрози.

Отже, для здійснення ефективної превентивної роботи та боротьби з дезінформацією потрібно застосовувати комплексний підхід, який би включав як *правові, технологічні, так і освітні заходи*, обов'язково дотримуючись при цьому стандартів свободи політичного вираження та захисту національної безпеки.

Тісно пов'язане з поняттям національної безпеки поняття «територіальна цілісність», що включає виконання таких стратегічних завдань: захист єдності держави, запобігання сепаратистським рухам та організаціям, діяльність яких спрямована на насильницьке розчленування території держави або її анексію [60, с. 19]. Ці важливі завдання складно забезпечити в умовах війни або внутрішніх конфліктів, які направлені на

захоплення територій. Територіальна цілісність, як відомо, - базова характеристика суверенітету держави, яка вказує на її неподільність і єдність у просторі, охоплюючи при цьому, політичні й територіальні аспекти [122, с. 32] і становить один з основних принципів міжнародного публічного права [136, с. 476]. Як справедливо підкреслюється в науковій літературі, для держави територія – це не лише географічний простір, але й ключовий елемент її «особистості». При цьому неподільність території виступає умовою стабільності політичної влади та її державності, без території - нема політичної влади [122, с. 29-30].

Територіальна цілісність, як правило, розглядається у контексті міжнародного публічного права (ст. 2 Статуту ООН (1945 р.) [218] як основа для забезпечення мирного та стабільного співіснування в рамках міжнародної системи. Це питання безпосередньо пов'язане й з національною, і з міжнародною безпекою, адже порушення кордонів держави, її територіальної цілісності може створити загрозу для стабільності міжнародного правопорядку. Виходячи з базових положень концепції міжнародної безпеки, принцип територіальної цілісності вимагає від усіх держав поважати державні кордони інших держав, утримуватися в міжнародних зносинах від використання сили або загрози сили щодо їх території, уникати воєнної окупації чи анексії територій інших держави. Ці принципи становлять основу мирного співіснування, міжнародного правопорядку і гарантують стабільність міжнародних відносин, що в умовах сучасних викликів та загроз критично важливо для підтримки безпеки у глобальних масштабах [112, с. 37].

Враховуючи наведене, можна констатувати, що порушення територіальної цілісності може бути серйозною загрозою політичній незалежності держави. Підрив територіальної цілісності шляхом пропагування та поширення певних сепаратистських ідей чи поглядів, супроводжуваний закликами до вчинення актів насильства чи іншим шляхом, при цьому прикриваючись правом на свободу вільного вираження своїх

політичних поглядів та переконань, неприпустимий і вкрай небезпечний, особливо коли носить латентний характер при використанні сучасних гібридних технологій ведення збройних конфліктів, які дедалі частіше застосовуються у практиці міжнародних відносин [39, с. 126–130]. У зв'язку з цим держави іноді вдаються до втручання у сферу політичних свобод. Інколи це може призводити до зловживань (придушення політичної опозиції та інакодумства). Тому це питання присутнє в практиці Європейського суду з прав людини. Суд часто у рішеннях наголошує, що обмеження державами мають застосовуватися виключно з позицій законності, легітимності цілей та пропорційності. Так, у рішенні по справі «Ердогду та Інсе проти Туреччини» [153] розглянуто питання, чи застосовувані державою обмеження щодо свободи вираження політичних поглядів обґрунтовані в контексті захисту територіальної цілісності та, відповідно, безпеки держави. Заявники засуджені за публікацію інтерв'ю, в якому порушувалось курдське питання, що було розцінено як поширення сепаратистської пропаганди. Європейський суд з прав людини встановив, що втручання мало легітимну мету (захист національної безпеки та збереження територіальної цілісності), однак застосовувані обмеження мали бути виправданими та пропорційними. Оскільки інтерв'ю не містило закликів до вчинення актів насильства та нелегітимного розчленування території держави, а тільки відображало позицію автора на політичні процеси, Суд визнав обмеження надмірними [31, с. 26–28] і констатував порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

В іншій справі, яка теж зачіпала курдське питання і теж стосувалася розміщення статті в одному з турецьких журналів, «Сенер проти Туреччини» [31, с. 39–44] Європейський суд з прав людини встановив, що засудження Туреччиною заявниці за поширення сепаратистської пропаганди порушило ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. При цьому в рішенні Європейський суд з прав людини наголосив: якщо критична публікація не містить закликів до актів насильства чи ненависті, то уряди не

мають права нелегітимно обмежувати публічну дискусію з питань, які являють суспільний інтерес, навіть у випадку, якщо вони є дискусійні чи неприємні для влади.

Наступною вагомою підставою для обмеження права на свободу вираження політичних поглядів є громадський порядок, який у рішеннях Європейського суду з прав людини трактується як забезпечення суспільного спокою, запобігання заворушенням та підтримання правопорядку. Зокрема, у справі «Кастеллс проти Іспанії» [227] Європейський суд з прав людини, визнаючи порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, обґрунтував, що втручання у свободу вираження не відповідало критерію законної (легітимної) мети, оскільки іспанськими судами не було доведено, що висловлювання пана Кастеллса становили реальну загрозу громадському порядку.

Наявна також практика Європейського суду з прав людини, яка демонструє, навпаки, солідарність Європейського суду з прав людини із національними судами щодо застосовуваних обмежень у зв'язку із загрозами спокою громадському порядку. Так, у справі «Санчес проти Франції» [171] Європейський суд з прав людини не визнав порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Згідно з матеріалами справи, заявник-кандидат у депутати пан Санчес, опублікував у соцмережах (зокрема, на власній сторінці Facebook) допис, що викликав бурхливу реакцію інших користувачів. Коментарі під цим дописом були вкрай емоційними, містити заклики до застосування актів насильства щодо осіб-мусульман, а отже, розпалювали ненависть серед населення. Французькі суди визнали пана Санчеса винним у тому, що не видалив вчасно цих коментарів, які стали причиною порушення громадського спокою та порядку. Європейський суд з прав людини підтримав таку позицію національних судів, визнавши її обґрунтованою. Доволі схожий підхід було застосовано Європейський суд з прав людини у справі «Дельфі АС проти Естонії» [228], де фігурувало питання щодо відповідальності інтернет-порталу за невидалені

коментарі користувачів, які містили пропаганду ненависті та заклики до вчинення актів насильства. Суд постановив, що не мало місце порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки таке втручання було необхідним у демократичному суспільстві для забезпечення громадського порядку.

Як бачимо, практика Європейського суду з прав людини щодо справ про забезпечення балансу між свободою вираження і захистом громадського порядку демонструє, що кожен випадок унікальна і тому має завжди виважено ґрунтовно оцінюватися з урахуванням пропорційності та необхідності втручання. І справді, інколи поширення своїх політичних переконань може призводити до порушення спокою в суспільстві. Незважаючи на це і навіть на складні умови чи обставини (воєнна агресія чи надзвичайний стан) кожен має право поширювати інформацію, думки та переконання, які мають суспільний інтерес. Особливо це стосується журналістів і представників медіа, які в умовах сьогодення висвітлюють інформацію щодо перебігу конфлікту, а громадськість у свою чергу має право отримувати цю інформацію [31, с. 13].

Одним із найбільш дискусійних у плані обґрунтування обмежень свободи політичного вираження є захист моралі. Такий стан зумовлений тим, що норми моралі залежать, як правило, від культурного, історичного та навіть соціального контексту конкретної країни. Тому Європейський суд з прав людини визнає за державами свободу розсуду щодо визначення того, що може бути прийнятним з погляду моральності. Однак така дискреція не є абсолютною, її реалізація має відповідати трикутнику правомірності обмежень прав. При цьому Європейський суд з прав людини «захист моралі» трактує як забезпечення основоположних моральних стандартів, необхідних для підтримки «здорового» функціонування демократичного суспільства. Наприклад, у справі «Мюллер та інші проти Швейцарії» [164] Суд досліджував питання законності обмежень на демонстрацію специфічних художніх творів, які могли викликати громадський резонанс і шокувати

суспільну мораль, що в кожній державі становить важливий компонент державної культурної політики. Європейський суд з прав людини визнав правомірність такого втручання, підкреслюючи, що обмеження можуть бути виправданими, коли йдеться про захист високих суспільних морально-етичних стандартів. Це рішення засвідчує те, що хоча держави можуть встановлювати обмеження цій сфері, проте все ж мають уникати надмірної детальної регуляції, яка могла б доволі негативно вплинути на свободу щодо вираження в мистецтві, а також публічному дискурсі.

Окрім цього, потрібно зауважити, що питання щодо захисту моралі як законної (легітимної) мети обмежень прав та свобод залишається дискусійним, адже обмеження на основі вимог моралі часто культурна, а також історично, обумовленими, що може мати наслідком встановлення необґрунтованого обмеження дискурсу в політичній сфері. Зокрема, досвід ряду авторитарних держав засвідчує, що аргументи щодо захисту моралі можуть часто використовуватися для встановлення цензури опозиційних поглядів, або критики уряду, або загалом обговорення соціально чутливих тем (права меншин, фемінізм чи навіть релігійні переконання).

Особливої уваги, як видається, потребує *співвідношення захисту моралі та принципу наявності плюралізму в політичній сфері*. Практика Європейського суду з прав людини демонструє, що держави володіють досить широким обсягом свободи розсуду у визначенні морально-етичних стандартів, але, попри, обмеження мають бути чітко обґрунтованими. До прикладу, у справі «Хандісайд проти Сполученого Королівства» [230] Суд дійшов висновку, що держава самостійно може запроваджувати окремі обмеження на поширення матеріалів, які не відповідають або суперечать загальноприйнятим морально-етичним стандартам. При цьому наголосив, що свобода вираження поглядів охоплює не тільки загальноприйнятну інформацію, а й таку, що може образити, шокувати, або турбувати громадськість. Це рішення стало ключовим при окресленні меж допустимого державного втручання у простір свободи слова та поглядів, зокрема у

питаннях моралі. Щодо інших справ, аналізуючи політичну свободу, Європейський суд з прав людини також прийшов до обґрунтованого висновку: свобода вираження поглядів поширюється не тільки на позитивні чи нейтральні висловлювання, ідеї або переконання, а й на шокуючі або ображаючі. Наявність таких ідей або інформації визнається основою для плюралізму (багатоманітності) та толерантності, без яких у сучасних умовах неможливе існування суспільства на демократичних засадах. Щодо деяких справ Європейський суд з прав людини такі ідеї відтворив у змісті рішень. Зокрема, це «Єрсільд проти Данії» (§ 31) [240], «Яновський проти Польщі» (§ 30) [239], «Нільсен та Джонсен проти Норвегії» (§ 43) [242], «Фуентес Бобо проти Іспанії» (§ 43) [238] тощо.

Водночас у окремих випадках аргумент щодо захисту моралі може застосовуватися як формальний привід для встановлення цензури. Поняття моралі належить до абстрактних категорій, і його довільне тлумачення може мати наслідком установлення необґрунтованих обмежень прав, які не будуть відповідати прогресивним демократичним стандартам.

Отже, хоча Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях підтверджує, що моральні обмеження можуть бути визнані в рамках критерію законної (легітимної) мети, водночас їх застосування має базуватися виключно на об'єктивних критеріях, відповідати критерію пропорційності і за жодних обставин не ставати інструментом ні політичної, ні соціальної цензури. Як видається, в умовах демократичних режимів питання моралі не повинно використовуватися для пригнічення (усунення) інакодумства, а, навпаки, має розглядатися в рамках плюралізму (багатоманітності), толерантності та відкритої громадської дискусії.

«Захист прав інших осіб» – один з аспектів, завдяки якому можна обґрунтовувати втручання у сферу свободи вираження політичних поглядів. Згідно з практикою Європейського суду з прав людини, права інших осіб включають: захист репутації, захист та охорону приватності та інших основоположних прав і свобод. У контексті обмеження свободи політичних

поглядів, Європейський суд з прав людини визнає, що політична критика становить базовий елемент демократичного процесу і тому не має бути надмірно обмеженою, навіть у випадках, коли вона стосується репутації осіб, які належать до категорії публічних. У цілій низці справ, зокрема «Лінгенс проти Австрії» [162], «Обершлік проти Австрії» [231], Суд відзначив, що публічні особи мають бути готові до жорсткої критики з боку опонентів та громадськості: що втручання щодо них із метою захисту їхньої репутації має бути мінімальним тільки в разі обґрунтованих випадків, коли критика – безпідставна або некоректна. Водночас Європейський суд з прав людини вказав, що в певних ситуаціях, коли висловлювання або поширювана інформація порушують права інших осіб (насамперед це стосується сфери приватності або репутації), держави можуть втручатися і встановлювати певні обмеження. Однак навіть за таких обставин втручання не повинно мати наслідком установа надмірної цензури, бути перешкодою для проведення важливих політичних або суспільних дискусій. Це чітко простежується в рішенні по справі «Де Хаес і Гійселс проти Бельгії» [245], у якому Європейський суд з прав людини наголосив на важливості збалансованості обмежень, які не повинні заважати здійсненню свободи вираження поглядів, особливо в контексті критики в політичній сфері.

Загалом, хоча захист репутації, а також і інших прав та свобод включається до підстав згідно з критерієм законної (легітимної) мети, Європейський суд з прав людини регулярно звертає увагу на необхідність втручання або обмежень, які мають бути насамперед справедливими, пропорційними і за жодних обставин не надмірними.

В умовах нинішньої гострої суспільно-політичної ситуації в Україні порушені проблеми стають особливо релевантними. Загальновідомо, що під час дії воєнного стану держава має право вдаватися до обмежень прав, керуючись базовими вимогами національної безпеки, а також громадського порядку та забезпечення територіальної цілісності. Це, на переконання більшості науковців, є виправданим і зрозумілим, адже держава за

існування обставин природно має сконцентрувати увагу на захисті населення та державної території, консолідувавши зусилля всього суспільства задля досягнення важливої конкретної цілі. Наразі – це перемога над державою-агресором [104, с. 11]. Втручання у сферу свободи вираження поглядів в умовах воєнного стану в Україні регулюються насамперед Конституцією України [89] та Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [147]. Загалом, як вчені, так і законодавці визнають об'єктивну потребу у втручанні у сферу політичних прав, зокрема свободи вираження поглядів. У цьому зв'язку погоджуємось із позицією О. І. Нагнічук, яка вказує на те, що такі обмеження за жодних умов чи обставин не можуть мати безмежний характер, вони у жодному разі не можуть спотворювати право або якимось чином вихолощувати його зміст [120, с. 31]. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод чітко встановлює: *«Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції»* (ст. 17) [149, с. 20]. Відповідно обмеження, які суперечать або не відповідають Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, буде визначатися як рівнозначне його скасуванню. Відтак, враховуючи вищенаведене, стає зрозумілим, наскільки важливо дотримуватися розумного справедливого балансу між інтересами особи та інтересами держави і демократичного суспільства, без перекосів і відповідно зловживань.

Хоча існує розуміння та усвідомлення необхідності обмежень свободи політичного вираження в умовах війни, усе ж їхнє впровадження викликає ряд проблем. *По-перше*, задля уникнення правового свавілля важливо встановити чіткі критерії та межі таких обмежень. *По-друге*, необхідно встановити справедливий баланс між національною безпекою, а також демократичними цінностями, оскільки надмірне втручання з боку держави може підривати фундаментальні права. *По-третє*, контроль за втручанням

чи обмеженнями має бути прозорим, із залученням інститутів громадянського суспільства.

На нашу думку, з метою розв'язання окреслених проблем, з огляду на досліджувану проблематику, слід, насамперед, удосконалити законодавчі положення, запровадивши чіткі, конкретні норми, які б встановлювали границі обмеження свободи політичного вираження, які відповідатимуть прогресивним міжнародним стандартам та практиці Європейського суду з прав людини. Не менш важливим, видається є встановлення гарантії правової (юридичної) визначеності, забезпечення незалежного судового контролю та громадського моніторингу, щоб запобігти свавільному застосуванню обмежень. І, нарешті, варто приділити увагу освіті, інформуванню та навчанню, підвищенню рівня правової обізнаності громадян щодо своїх прав у цілому, а також механізмів їхнього захисту.

На основі наведеного можна констатувати, що хоча критерій «законної (легітимної) мети» і відіграє важливу роль та має суттєве значення в балансуванні прав індивіда та суспільними інтересами, усе ж його широке та гнучке тлумачення може створювати ризики щодо зловживань та звернення до вибіркового правозастосування. Відповідно наразі важливим завданням, як судової практики, так і наукової дискусії залишається встановлення чітких меж і стандартів, що дозволятимуть уникати свавільних обмежень свободи вираження в політичній сфері та зберегти демократичні засади у правовому регулюванні.

Отже, критерій «законної (легітимної) мети» має забезпечувати справедливий баланс між правом на свободу вираження політичних поглядів та захистом інших важливих суспільних інтересів. Обмеження виправдані тільки за умови, коли вони мають реальну мету, необхідні та відповідають критерію пропорційності демократичному суспільству.

3.3. Обмеження права на свободу вираження політичних поглядів крізь призму критерію пропорційності

Критерій «пропорційності», що відомий у правовій доктрині також під назвами «розмірність» або «адекватність» [133, с. 294], є основоположним принципом правової держави, забезпечуючи збалансованість такими явищами, як публічні інтереси та права індивіда. При сполученні із критеріями «законності» та «законної (легітимної) мети» він слугує важливим аналітичним інструментом при визначенні допустимості обмежень свободи вираження політичних поглядів, так як дозволяє встановити, чи є такі обмеження виправданим та чи узгоджуються з демократичними цінностями.

Цікаво, що сама ідея пропорційності як механізму для досягнення балансу між правами індивіда та суспільними інтересами має тривалий історичний розвиток та відповідно глибокі корені. Ще у 1791 році німецький правник, відомий філософ права Карл Готтліб Сварець, один із фундаторів та розробників цього принципу, особливо наголошував, що він є основоположним елементом публічного права. Вчений вважав, що держава може обмежувати свободу індивіда лише за умови нагальної потреби, що забезпечувати справедливий баланс між індивідуальною свободою та загальною безпекою. Однак пропорційність, за його логікою, повинна бути встановлена таким чином, щоб шкода, яку має запобігати таке обмеження, має бути значно більшою, ніж імовірні/потенційні негативні наслідки обмеження для громадськості або окремого індивіда, тобто втручання або обмеження не повинні бути за жодних обставин свавільними або надмірними, а, навпаки, мають переслідувати суспільно значущу ціль та відповідати реальній потребі демократичного суспільства [1, с. 69–70].

Пізніше такі ідеї були розвинені і навіть доповнені важливими тезами одним з видатних теоретиків правового позитивізму, знаним австрійсько-американським правознавцем і філософом права Г. Кельзенем. Вчений,

розглядаючи пропорційність в контексті концепції відплати, яку він розглядав одним із головних принципів справедливості, відмічав, що зв'язок між певним вчинком та реакцією на нього повинен базуватися не на механічній рівності, а на певному пропорційному співвідношенні. З цього випливає: суворість покарання повинна зростати в залежності від тяжкості вини, а розмір винагороди – відповідати фактичному рівню заслуг індивіда. Кельзен також наголошував, що у найсуворішому розумінні пропорційність повинна вимагати прямої пропорційної залежності між значущістю/важливістю дії та її наслідками. Тобто, якщо цінність певного вчинку (і негативного, і позитивного) може зростати у кілька разів, тоді й реакція на нього мала б змінюватися відповідно. Однак вчений застерігав, що така арифметично точна пропорція можлива тільки тоді, коли беруться вимірювані категорії, як-от матеріальна винагорода за певну виконану роботу або грошовий штраф за певне порушення [77, с. 403-405].

Проблему сутності та природи пропорційності крізь призму такої правової категорії, як справедливість, також розглядав видатний американський філософ і фундатор ліберально-державницької концепції внутрішньо-національного та міжнародного публічного права професор Гарвардського університету Дж. Ролз. Аналізуючи проблематику втручання в сферу прав людини, вчений зазначав, що основні права мають бути обмежені лише за умов, коли соціальні умови та обставини унеможливають їх повноцінну реалізацію. Проте навіть за таких ситуацій ці обмеження можуть виправдовуватись тільки тією мірою, наскільки вони визначаються справді необхідними для охорони та збереження суспільного порядку, а також забезпечення загального добробуту. Відтак, як вважає вчений, справедливість нерозривно та тісно пов'язана з визначенням допустимо можливих меж та дотриманням принципу пропорційності у випадку втручання у сферу прав індивіда, що унеможливорює їх, як надмірне, так і свавільне звуження [177, с. 216].

Концепція пропорційності і нині не втрачає наукової зацікавленості та залишається предметом активних наукових обговорень та дискусій. Окремі дослідники вважають, що її систематичне застосування неминуче призведе до судової диктатури, тоді як інші – навпаки, взагалі заперечують її значення, сприймаючи тільки як спробу для досягнення абсолютної точності та об'єктивності в судових рішеннях [67, с. 31–32]. Найбільш поширеним є підхід, згідно з яким пропорційність виступає як певний узгоджений механізм контролю за втручанням зі сторони державної влади в особисту свободу: таке втручання має мати законну (легітимну) мету, бути обов'язково необхідним і відповідати пропорційності у вузькому смислі. Саме цей підхід відповідає за основними параметрами сучасному ліберальному праворозумінню, яке, як слушно підкреслює Р. А. Майданик, базується на ідеях – співробітництва, партнерства, а також забезпечення балансу між суперечливими інтересами. Вчений, проводячи доволі ґрунтовний аналіз цих питань, доходить до висновку: правозастосування за сучасних умов полягає у співмірюванні цих суперечливих інтересів, а ефективність норм права забезпечується через надійні демократичні правові інститути [106, с. 75–76]. Доволі схожої позиції притримується Д. Д. Луспенник, який пропорційність трактує як досягнення балансу між правами індивіда та соціальними інтересами, підкреслюючи, що публічні органи влади не можуть накладати на осіб обов'язки, які виходять за межі допустимої суспільної необхідності [104, с. 17]. У цьому зв'язку, як видається, слушною є думка відомого угорського правознавця, судді Європейського суду з прав людини (2008–2017) та вченого-конституціоналіста А. Шайо, який наголошує, що навіть у випадках об'єктивної необхідності будь-які втручання в сферу прав мають залишатися обґрунтованими, а також співмірними, при цьому супутнє навантаження не має перевищувати допустимих меж [67, с. 47]. Погоджуючись із такою думкою, окремі науковці ще наголошують на тому, що застосування жорстких заходів виправдане тільки для досягнення певних легітимних

(законних) [206, с. 71] та особливо важливих соціальних цілей [250, с. 96]. Тобто сучасна правнича наука пропорційність аналізує з позицій співмірності, особливо враховуючи її зв'язок з іншою фундаментальною категорією – справедливістю. Відтак пропорційність розглядається як важлива юридична категорія, що передбачає насамперед узгодженість, а також збалансованість та відповідність між докладеними зусиллями, діями та реакцією соціуму на них. Така реакція може виявлятися у таких формах: заохочення, винагороди, осуду, покарання.

Водночас вчені, які торкаються проблематики пропорційності у праві, акцентують увагу на необхідності чіткого окреслення критеріїв цієї відповідності з метою уникнення свавільного правозастосування та встановлення дисбалансу між правами особи і втручанням держави [69, с. 195-196]. І тут доволі важливо, як наголошує професор М. І. Козюбра, щоб принцип пропорційності ґрунтувався на ідеї – загальний інтерес, яким керується держава, не має придушувати свободу окремого індивіда [85, с. 166]. З цього випливає: основна функція критерію пропорційності полягає у захисті особи в ситуаціях, коли вона опиняється сам на сам із державою. Саме таким чином забезпечується певна відповідність регулятивного втручання меті, яку воно повинно досягати [264, с. 136].

Розглядаючи історичну динаміку щодо розвитку ідей про принцип пропорційності, можна констатувати розширення змістовного наповнення критерію пропорційності у напрямку антропоцентризму: якщо в рамках початкових уявлень робився акцент на бажанні досягнення балансу між індивідуальною свободою та загальносуспільною безпекою як співмірними явищами та цінностями, то сучасні підходи фокус переносять на необхідність забезпечення ефективного механізму охорони та захисту прав людини та протидії надмірному/свавільному втручання в сферу свобод особистості. Відтак за новітніми підходами навіть за умов об'єктивної необхідності втручання зі сторони держави має бути максимально обґрунтованим і мінімальним за обсягом, що є надзвичайно важливим у світлі дотримання

демократичних стандартів. Тобто загальна закономірність щодо розвитку ідей відносно принципу пропорційності полягає у тому, що відбувається поступовий перехід від абстрактного розуміння співвідношення до конкретних правових стандартів щодо захисту прав в умовах демократичної держави. Така закономірність вказує на більш складну і водночас чутливу природу сучасних правових систем, в яких домінує саме пріоритет особистих (індивідуальних) прав і свобод людини.

Такий прогресивний еволюційний розвиток змісту принципу пропорційності відображає не тільки внутрішню доктринальну динаміку, але й відповідає вимогам міжнародних стандартів прав людини, зокрема судовій практиці Європейського суду з прав людини, яка постійно транслює Європі об'єктивну необхідність справедливого дотримання балансу між двома протилежними явищами – приватними та публічними інтересами. Це дозволяє прийти до висновку про те, що сучасні підходи щодо тлумачення, а також застосування принципу пропорційності в основному зумовлені тенденцією посилення ролі і значення людини (особи, особистості) як ключової цінності правопорядку (національного та міжнародного), що, своєю чергою, підкреслює і вказує на актуальність подальшої розробки цього критерію в контексті його застосування.

Загалом варто підкреслити, що плюралізм наведених наукових підходів засвідчує про існування тривалої наукової дискусії щодо природи, сутності, а також меж застосування принципу пропорційності, і відсутності єдиного наукового підходу у правовій доктрині. Таким чином, питання щодо ролі принципу пропорційності у правовій системі сьогодні залишається відкритим. З однієї сторони, цей принцип як ефективний механізм для забезпечення справедливого балансу між правами індивіда та публічними інтересами дозволяє уникати надмірного нелегітимного втручання зі сторони держави. З іншої сторони, неоднозначне тлумачення цього принципу може породити побоювання щодо імовірних зловживань у судовій практиці. З цих причин подальші наукові дослідження та правозастосовна практика повинні

сприяти формуванню більш конкретних чітких критеріїв його використання, що в нинішніх реаліях є критично важливим для максимально ефективного захисту прав та свобод людини, а також забезпечення стабільності правопорядку. Водночас першорядним завданням у праві залишається ґрунтовне з'ясування сутності цього феномену.

На нашу думку, відсутність зрозумілих та чітких методологічних орієнтирів для визначення природи та з'ясування вимог щодо цього принципу може призводити до правової (юридичної) невизначеності, ускладнюючи оцінку законності та обґрунтованості державного втручання у сферу прав людини. Доволі гострою проблемою є те, що Основний Закон та законодавство України часто надають владним органам широку дискрецію щодо втручання в сферу свобод. Без здійснення належного контролю та розуміння сутності і призначення принципу пропорційності такі дискреційні повноваження можуть стати підґрунтям для свавільного втручання, що має наслідком надмірне неадекватне обмеження прав громадян. Відтак об'єктивна необхідність ґрунтовного наукового дослідження критерію пропорційності є очевидною. Як видається, чітке розуміння і належне застосування цього критерію на національному рівні однозначно сприятиме зменшенню кількості подання скарг до Європейського суду з прав людини, пов'язаних із його порушенням.

Аналіз різноманітних енциклопедичних і довідкових джерел дозволяє визначити загальну сутність поняття «пропорційність». Це поняття у найбільш загальному вигляді тлумачиться, як найпростіша функціональна залежність між величинами, або як характеристика, що відображає правильне співвідношення розмірів, частин чого-небудь або ґрунтується на дотриманні пропорцій та гармонійного співвідношення між елементами [187]. У авторитетній всесвітньовідомій енциклопедії «Британніка» слово «пропорційність» розкривається як *рівність двох відношень* [225]. Тобто ключовою характеристикою цього поняття можна вважати насамперед

співмірність між певними величинами або елементами якоїсь системи, що забезпечує гармонію, симетрію, а також збалансованість.

Якщо екстраполювати наведені трактування на сферу обмеження свободи вираження політичних поглядів, то категорію «критерій пропорційності» в цьому контексті слід визначати, як оптимальний справедливий баланс між потребою захисту соціальних інтересів та забезпеченням основоположного права індивіда на свободу вираження політичних переконань та поглядів. Пропорційність у цьому аспекті має виконувати важливу гарантійну функцію, направлену на запобігання надмірному втручанню державної влади у сферу прав, яке могло б призвести до ефекту «охолодження» політичного дискурсу. Тобто будь-яке обмеження повинно бути не тільки виправданим, а й мінімально необхідним, щоб досягнути соціально значущі цілі. Наприклад, політичне висловлювання передбачає гостру критику владних інституцій, але при цьому не містить закликів до вчинення актів насильства чи можливо розпалювання ворожнечі, то застосування жорстких санкцій щодо цієї особи може розглядатися як непропорційне і нелегітимне втручання у сферу свободи вираження поглядів.

Узагальнюючи наведені міркування, можна констатувати, що *сутність критерію пропорційності* в контексті даного дослідження, насамперед, розкривається через встановлення *«справедливого і оптимального балансу»* між правом на свободу вираження політичних поглядів та важливими інтересами суспільства (зокрема, національною безпекою, громадським порядком, мораллю чи правами інших осіб) із урахуванням пріоритетного значення прав і свобод особистості, де словосполучення *«справедливий баланс»* слід трактувати як стан, за якого втручання держави у сферу прав людини є обґрунтованим та необхідним за певних обставин для досягнення легітимних цілей, які чітко визначені у законі, а *«оптимальний баланс»* – як стан, за якого досягається таке співвідношення компонентів, що гарантує мінімум необхідного втручання зі сторони держави, що виключає надмірність застосовуваних заходів з урахуванням конкретних обставин

кожної справи. Таким чином, у своїй сукупності ці поняття підкреслюють якісний та кількісний аспекти оцінки пропорційності: справедливість вказує на правову обґрунтованість обмежень і рівновагу суспільних інтересів, а оптимальність – на міру і доцільність втручання у сферу прав та свобод.

Така деталізація має не тільки теоретичне, а й практичне значення, адже сприяє формуванню чітких орієнтирів для забезпечення ефективного та передбачуваного правозастосування. Відповідно критерій пропорційності виконує подвійну роль: по-перше, він виступає у якості універсального аналітичного інструменту, за допомогою якого здійснюється оцінка процесу правомірності втручання держави у сферу основоположних прав і свобод, а, по-друге, цей критерій виконує запобіжну роль, виступаючи таким механізмом, який спрямований на мінімізацію ризиків свавільного застосування повноважень держави шляхом визначення конкретних і чітких меж допустимих обмежень прав людини.

Застосування цього критерію у випадку обмеження свободи вираження поглядів у політичній сфері передбачає необхідність досягнення справедливого балансу між правом індивіда на вільне висловлення переконань та поглядів і загальними інтересами суспільства та держави. Недодержання та порушення такого балансу становить безпосередню загрозу демократичного устрою, адже, без перебільшень, саме свобода вираження є його основоположною цінністю.

Отже, природа та сутність критерію пропорційності можна виявити через низку рис, ключових характеристик, які визначають його, як універсальний юридичний інструмент для оцінки втручання зі сторони держави у сферу прав індивіда:

(1) принцип балансу – належне забезпечення узгодженості між індивідуальними правами індивіда та соціальними/державними інтересами, що дозволяє уникати при встановленні обмежень, як свавілля, так і надмірної лібералізації, яка може загрожувати публічному порядку держави;

(2) принцип мінімального втручання – за будь-яких обставин кожне обмеження має відповідати таким параметрам: обґрунтованість, необхідність і пропорційність поставленій легітимній меті, без перевищення меж необхідного впливу;

(3) співмірність – відповідність між втручанням та його кінцевою метою; між певною дією і реакцією на неї, що виключає, як надмірність (диспропорцію покарання), так і недостатність державної відповіді;

(4) запобігання свавільному правозастосуванню – критерій пропорційності виступає базовим інструментом правової (легітимної) визначеності, унеможливлюючи таким чином обмеження без належного обґрунтування, зловживань або дискреції без контролю;

(5) контекстуальна адаптивність (гнучкість) – здатність принципу пристосовуватись до конкретних обставин ситуації чи справи, забезпечуючи відповідно справедливе співвідношення між конфліктуючими цінностями кожному індивідуальному випадку.

Виходячи з наведеного, можна констатувати, що критерій пропорційності є не тільки техніко-юридичним інструментом, а й ціннісним орієнтиром, за допомогою якого здійснюється урівноваження інтересів індивіда та суспільства, що сприяє підтриманню принципу юридичної справедливості. З цього випливає, що його застосування за будь-яких умов є необхідною умовою для функціонування демократичної правової системи, побудованої на засадах принципу верховенства права. Як слушно підкреслює Ю. О. Євтошук, пропорційність, як правило, виконує функцію насамперед реалізації правової справедливості, оскільки ґрунтується на таких принципах - розумності й об'єктивності. Саме за цим параметром вона відрізняється від такого принципу, як доцільність, який може допускати надмірні або непропорційні заходи задля досягнення певних цілей. Натомість пропорційність передбачає тільки розумно вмотивовані й належним чином обґрунтовані обмеження прав [67, с. 36].

Принцип пропорційності відіграє також вагомую роль і в судовій практиці. До такого висновку можна дійти після аналізу численних рішень Європейського суду з прав людини, де фігурують питання щодо втручання держави у сферу прав людини і відповідно з метою оцінки таких обмежень має місце застосування так званої «трикритеріальної моделі легітимного обмеження прав», яке серед інших включає критерій пропорційності.

Уперше Європейський суд з прав людини у своїй практиці звернувся до критерію пропорційності у 1968 році, коли розглядав справу «Ноймайстер проти Австрії» [165], що стосувалася порушення права на свободу (ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). Суд у цьому рішенні наголосив про те, що тримання особи під вартою повинно відбутися в розумних межах, а тому національні суди зобов'язані ретельно оцінювати практично всі обставини, які можуть підтвердити або, навпаки, заперечити соціальну необхідність обмежень. З того часу критерій пропорційності став звичним для практики Європейського суду з прав людини, коли йшлося про втручання держави у сферу прав та свобод людини.

Застосовуючи цей критерій, Суд ретельно перевіряє, чи не виходять національні державні органи за межі своєї дискреції у конкретних випадках. З аналізу практики Європейського суду з прав людини, стає очевидним, що вагоме значення цей критерій набуває у справах, де постає гострий конфлікт між державними інтересами та свободою вираження політичних поглядів. Обґрунтуванням такого становища є те, що без належного обґрунтування ці обмеження можуть підірвати насамперед політичний плюралізм, а також у цілому демократичні процеси. Тому Суд ретельно ґрунтовно оцінює, чи втручання зі сторони держави відповідає встановленій у законі процедурі. При цьому кожен інцидент, який став приводом судового розгляду, аналізується та оцінюється не лише з позиції його законності, а й з огляду на співмірність з конкретними обставинами справи та обґрунтованості відповідних судових рішень (до прикладу справи «Коккінакіс проти Греції» [248], «Раймондо проти Італії» [168]).

Критерій пропорційності в практиці Європейського суду з прав людини часто виходить за рамки оцінки судових рішень і застосовує його для аналізу дій інших державних органів та посадових осіб, які втручаються у сферу закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. До прикладу у цілій низці справ, які торкалися питання обмеження прав, Європейський суд з прав людини насамперед здійснював оцінку, чи були заходи, вжиті державою, обґрунтованими, а надалі з'ясовував, чи вони були пропорційними до досягнення легітимних цілей (справи «Де Вільде, Оомс і Версіп проти Бельгії» [246], «Гласс проти Сполученого Королівства» [247]). При цьому Страсбурзький суд акцентував увагу на законності, виправданості з точки зору суспільної необхідності таких обмежень і мінімальній їх обтяжливості для індивіда.

Отже, межі критерію пропорційності визначаються об'єктивною необхідністю уникнення свавілля та забезпечення ефективного захисту демократичних цінностей. Надмірне розширення дискреції держави у сфері свободи політичного вираження може призвести до придушення політичної критики та порушення права на доступ до інформації.

Забезпечення балансу між свободою вираження, з однієї сторони, та іншими суспільними інтересами, з іншої, – складне завдання, яке вимагатиме завжди особливого підходу до кожного конкретному випадку. Практика Європейського суду з прав людини послідовно демонструє, що такий баланс залежить від конкретних обставин справи, а також відповідного контексту, зокрема, історичних, політичних та культурних факторів. До прикладу у державах із нестабільною політичною ситуацією питання щодо захисту національної безпеки, так само і громадського порядку, може відігравати важливу роль та мати пріоритетне значення. Однак навіть за таких умов держави мають дотримуватися чітко принципу пропорційності та відповідно уникати надмірного обмеження прав. Суд вимагає, щоб національні органи влади у кожному випадку доводили, що обмеження були справді необхідними, і аналізували, чи були у влади в арсеналі менш обмежувальні

заходи. Так, у справі «Жвавий проти України» [159] Європейський суд з прав людини встановив, що притягнення пана Жвавого до відповідальності за критику місцевих органів влади не відповідало саме критерію пропорційності. При цьому Суд наголосив, що обмеження щодо політичної критики може місце тільки за виняткових обставин, коли така критика завдає чи може завдати серйозної шкоди інтересам суспільства. Суд і в інших справах також вказував на недопустимість порушення критерію пропорційності при встановленні обмежень щодо права на свободу вираження поглядів (зокрема, це справи «Сенер проти Туреччини» [244], «ТОВ "Інститут економічних реформ" проти України» [174], «Санчес проти Франції» [171] та ряду інших).

Аналіз практики Європейського суду з прав людини загалом дозволяє конкретизувати змістовне наповнення критерію пропорційності шляхом виявлення його ключових аспектів, а також принципів застосування.

По-перше, *втручання повинно бути необхідним для досягнення законної (легітимної) мети*. Це означає, що держава має обов'язок щодо доведення існування нагальної суспільної потреби в обмеженні права на свободу вираження у політичній сфері і що без запровадження такого обмеження досягнення законної (легітимної) мети буде неможливим. До прикладу у справі «Обершлік проти Австрії» [231] Суд, розглядаючи правомірність притягнення журналіста до юридичної відповідальності за критику політика, вказав, що політичні діячі як публічні особи повинні бути готовими до більш жорсткої критики, навіть якщо вона є провокативною і довів, що в даному випадку втручання не було необхідним для захисту репутації політика, оскільки спірні висловлювання стосувалися питань, які були частиною суспільно важливої дискусії. Суд підкреслив, що захист свободи висловлювання має особливе значення для забезпечення громадського контролю за діями державної влади.

По-друге, *втручання повинно бути адекватним до переслідуваної легітимної мети*, тобто відповідати (1) характеру та (2) серйозності загрози, яку намагається усунути держава. Наприклад, у справі «Карпюк та інші проти України» [160], Суд наголосив, що свобода вираження політичних поглядів охоплює також інформацію, а також ідеї, які можуть не тільки ображати, а й шокувати, однак держави можуть обмежувати такі висловлювання тільки в тих випадках, коли це виправдано з точки зору захисту інтересів суспільства. Саме цього, як правило, вимагають принципи плюралізму, а також толерантності та відкритості, без яких нині неможливе існування демократичного суспільства [137]. Якщо ж буде встановлено, що обмеження є не виправдано суворим та жорстким або не відповідає масштабу загрози, воно визнається порушенням ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

По-третє, *втручання має бути мінімально обмежувальним серед можливих засобів*, які дозволяють досягти поставленої мети. Це означає, що держава повинна застосовувати такі заходи, які, досягаючи легітимної мети, якомога менше зачіпають основоположні права та свободи. Зокрема, у справі «Стомахін проти Росії» [173] Європейський суд з прав людини розглянув законність засудження громадянина Стомахіна до п'яти років ув'язнення за опублікування та розповсюдження статей, які, на думку національних органів, містили заклики до екстремізму та схвалювали терористичні акти. Суд визнав, що частина висловлювань заявника могла вважатися підбурюванням до насильства, що виправдовувало певне втручання держави в його свободу вираження політичних поглядів. Водночас Європейський суд з прав людини наголосив, що покарання має бути пропорційним, а в цьому випадку п'ятирічне ув'язнення було надмірним і могло мати так званий «стримуючий ефект» («*chilling effect*») для реалізації права на свободу вираження поглядів. Суд також зацентрував увагу, що національні суди не довели, чому менш суворі заходи не могли бути ефективними.

Таким чином, критерій пропорційності є ключовим інструментом захисту прав людини від надмірного/свавільного втручання держави у сферу основоположних прав людини. Його належне застосування гарантує, що будь-які обмеження прав і свобод є виправданими, мінімально необхідними та такими, що відповідає вимогам демократичного суспільства.

У межах даного дослідження актуальним і, як видається, об'єктивно обумовленим є розгляд такого питання, як *співвідношення та розмежування всіх трьох критеріїв для обмеження прав та свобод – законності, законної (легітимної) мети і пропорційності*. Загалом названі критерії формують цілісну систему чітких правових орієнтирів для Європейського суду з прав людини і відповідно для правозастосування та судової практики на рівні національного права, яка забезпечує, як нормативну (юридичну) визначеність, так і ефективний механізм захист прав людини від нелегітимних втручань зі сторони держави. При цьому важливим є те, що вказана тріада критеріїв завжди аналізується судом (зокрема Європейський суд з прав людини) у суворій послідовності: 1 етап – оцінка законності втручання; 2 етап – перевірка наявності законної (легітимної) мети; 3 етап – перевірка застосовуваних обмежень на предмет необхідності в демократичному суспільстві (тобто перевірка пропорційності застосованих заходів). Така логіка процесу розгляду насамперед обумовлена положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та має, безперечно, фундаментальне значення при забезпеченні комплексності тестування (оцінки): *кожен з трьох критеріїв у цьому процесі відіграє свою унікальну роль, в сукупності вони направлені на формування системи стримувань і противаг*, завдяки чому можна об'єктивно встановити, чи є втручання зі сторони держави обґрунтованим та необхідним, а також співмірним у демократичному суспільстві. Відтак ці критерії тісно взаємопов'язані, однак виконують різні функції: *перших два* – законність та законна (легітимна) мета – зосереджені на правовому підґрунті застосовуваних обмежень і фактично стосуються законодавчої площини,

визначаючи, чи є таке втручання передбаченим у національному законодавстві і чи має воно законну основу, тобто легітимну мету відповідно до положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, *натомість третій* – пропорційність – виходить за межі суто нормативно-правового аналізу обмежень і має оціночний характер, передбачаючи глибоку ґрунтовну перевірку того, наскільки саме застосовувані заходи щодо обмежень прав відповідають принципам справедливості, а також необхідності й співмірності з огляду на конкретні обставини справи. Тобто суд бере до уваги всі три критерії, але при проведенні оцінки: перші два з них завжди будуть пов'язуватись з перевіркою самої норми права (формальна сторона), а третій – з аналізом практичного застосування (матеріальна сторона).

При комплексному ґрунтовному аналізі всіх цих трьох критеріїв можна констатувати наступне.

(І) *Перший критерій – законність* – зосереджується на питанні: чи має втручання держави в сферу прав та свобод чітку правову основу? Можливість обмеження завжди має бути передбачене законом, що власне означає не тільки формальну наявність норми права, а також і її якісні характеристики -доступність, передбачуваність і достатню точність, аби особа мала змогу розуміти наслідки вчинення своїх дій. Тобто іншими словами, правове регулювання щодо питання застосування обмежень прав має бути чітко визначене у законодавстві і воно не має містити надто широких чи нечітких положень, що могло б стати підставою для свавільного застосування обмежень. До прикладу кваліфікація певних висловлювань як незаконних повинна ґрунтуватися на конкретних законодавчих положеннях (закон проклеп чи можливо законодавство у сфері протидії та боротьби з екстремізмом). За умови відсутності таких правових норм чи вони сформульовані доволі узагальнено, обмеження може бути визнане нелегітимним (свавільним).

(II) *Другий критерій – законна (легітимна) мета* – вимагає, щоб будь-яке втручання у реалізацію свободи вираження у політичній сфері обов’язково переслідувало одну з визначених у ст. 10(2) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод легітимних цілей, зокрема це може бути захист національної безпеки, забезпечення громадського порядку, захист моралі, а також репутації чи прав інших осіб тощо. Практично цей критерій, як і попередній, сконцентований на правовій оцінці, дозволяючи розмежувати обмеження, які служать інтересам суспільства, та обмеження, які направлені на придушення інакомислення чи запровадження політичної цензури. Як приклад можна навести обмеження, які направлені на заборону пропаганди насильства, яке може бути виправданим, оскільки спрямоване на запобігання громадським заворушенням, проте заборона критикувати владу без належного легітимного обґрунтування, навпаки, не відповідатиме цьому критерію.

(III) *Третій критерій – пропорційність* – відіграє при оцінці обмежень вирішальну роль, оскільки направлений на з’ясування питання: чи було втручання зі сторони держави у сферу прав індивіда справді необхідним у демократичному суспільстві в даному конкретному випадку. На відміну від вищенаведених критеріїв, які аналізують норми права, критерій пропорційності концентрується на визначенні співмірності між засобами обмеження прав та його цілями. Тобто навіть якщо втручання у сферу прав людини є законним, переслідуючи при цьому легітимну мету, усе ж воно може бути у певних випадках надмірним або необґрунтованим. З цих причин суд кожного разу при аналізі обмежень крізь призму критерію пропорційності перевіряє: чи насправді існувала нагальна суспільна потреба у введенні обмежень; чи було таке втручання мінімально обмежувальним (тобто чи можливо було досягнути необхідного результату шляхом запровадження менш жорстких заходів); чи не створило таке обмеження надмірного тиску на свободу вираження поглядів та переконань, особливо в контексті політичної дискусії, яка є необхідним елементом сучасних

демократичних режимів. До прикладу якщо політичний діяч звинувачує конкретних міністрів чи уряд у цілому в корупції, як видається, кримінальне переслідування можна вважати непропорційним заходом, оскільки воно матиме в даному разі ефект залякування або придушення інакомислення чи політичної критики. Водночас пред'явлення цивільного позову про наклеп можна розглядати в даному разі виправданим за умови, що звинувачення неправдиві та завдають шкоди репутації публічних осіб.

Отже, з точки зору юридичної природи та функціонального призначення, аналізовані критерії обмежень прав мають чітке внутрішнє розмежування. Це власне підсилює їхню цілісність як єдиної правової конструкції.

Загалом такий комплексний підхід щодо оцінки легітимності втручання держави в сферу прав людини забезпечує всебічний аналіз, дозволяючи суду встановити, наскільки було виправданим і необхідним таке втручання у демократичному суспільстві. Аналіз практики Європейського суду з прав людини засвідчує, що Суд послідовно застосовує такий триетапний тест до оцінки запроваджених обмежень, що є виправданим і відповідає, як принципу верховенству права, так і справедливості, що лежить становить фундаментальну основу цього принципу. Такий триетапний підхід інколи в юридичній літературі можна зустріти під назвою «схема пропорційності».

З огляду на визначальну роль критерію пропорційності у правовій оцінці допустимості обмеження прав людини [219, с. 31–34], виникає об'єктивна потреба у його нормативному закріпленні в законодавстві України. Такий підхід має базуватись на комплексному аналізі змісту висловлювання, його суспільної значущості, способу вираження, статусу осіб, яких воно стосується, а також наявності альтернативних, менш обмежувальних засобів досягнення легітимної мети. Відповідно, запропонована модель національного тесту пропорційності повинна включати п'ять ключових компонентів оцінки правомірності втручання: (1) *характер висловлювання (факт чи оцінка)*; (2) *ступінь суспільної значущості теми*; (3) *публічний*

статус осіб, яких воно стосується; (4) форма вираження (журналістське розслідування, художній засіб, сатира тощо); (5) наявність менш обмежувальних альтернатив, що дозволяють досягнення мети без порушення прав.

Загалом, як висловлюються більшість практиків-юристів та науковців, «схема пропорційності» є фундаментальним інструментом у судовій практиці не тільки Європейський суд з прав людини, а й європейських країн, гарантує обґрунтованість втручання держави у сферу прав і свобод людини та охорону демократичних цінностей та правових ідеалів. При забезпеченні справедливого розумного балансу між приватними і публічними інтересами цілі щодо обмежень прав повинні бути істотними, а засоби, за допомогою яких відбувається їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими щодо осіб, права яких зазнають обмежень [201, с. 376].

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що основна відмінність між аналізованими критеріями насамперед полягає в тому, що законність і законна (легітимна) мета спрямовані на аналіз норм права, тоді як пропорційність робить акцент на оцінці співмірності обмеження прав в реальному контексті, що вимагає максимальне врахування принципу правової справедливості. Така відмінність, як видається, є логічною та обґрунтованою, оскільки сама концепція права доволі тісно пов'язана з поняттям справедливості: в демократичному суспільстві право як основоположний регулятор суспільних відносин повинно відображати, у першу чергу, загальнолюдські уявлення про справедливість, забезпечуючи цим самим права і свободи, а також сприяючи балансуванню інтересів між усіма учасниками суспільних відносин [82, с. 106]. Безперечно, право в такому контексті неможливе без прав людини, і, в свою чергу, реалізація прав, навпаки, неможлива без ефективного юридичного захисту. Критерій пропорційності якраз і виступає важливим інструментом, завдяки якому досягається цей баланс, адже його роль полягає не тільки в тому, щоб гарантувати дотримання норм права, а й в тому, щоб допомогти вирішити та

врегулювати конфлікти, які можуть виникати між різними правовими принципами та цінностями, зокрема між приватними інтересами особи і публічними інтересами держави. Враховуючи це, критерій пропорційності дозволяє чітко визначити кордони можливого втручання держави в приватне життя особи, забезпечуючи необхідний та справедливий баланс між відповідними інтересами. Найважливіше, що критерій пропорційності може сприяти пошуку компромісу між такими взаємно протилежними (суперечливими) елементами правової системи, забезпечуючи таким чином реалізацію прав без їх надмірного обмеження чи ущемлення. Це дозволяє не лише охороняти та захищати основні права людини, а й гарантувати злагоджене ефективне функціонування правової системи.

Таким чином, роль критерію пропорційності у праві є надзвичайно важливою, завдяки його застосуванню досягається справедливість і гармонія у правових відносинах. З цих причин критерій пропорційності широко застосовується у практиці багатьох конституційних судів різних країн, і не у якості тільки методу правового аналізу, а як фундаментальний конституційний принцип, який здатен гарантувати справедливість і правову (юридичну) визначеність. Тому можна погодитись із думкою окремих дослідників про те, що цей принцип посідає особливе місце в конституційному судочинстві, оскільки здатний забезпечувати гнучкий підхід у процесі проведення оцінки правомірності обмежень з огляду на кожний конкретний випадок [250, с. 96]. Саме це дозволяє враховувати доволі широкий спектр обставин та умов, включаючи різноманітні соціальні, економічні та політичні аспекти, що, безумовно, впливають на баланс між інтересами приватного та публічного характеру. Саме така адаптивність перетворила цей принцип на одним із ключових механізмів для захисту прав і свобод. Завдяки своїй здатності поєднувати юридичну визначеність із гнучкістю процесу оцінювання фактичних обставин, принцип пропорційності став визнаватися універсальним гарантом демократичних цінностей, а також ефективним запобіжником зловживань зі сторони

держави, забезпечуючи цим самим реалізацію справедливості як засадничої основи правопорядку.

І, нарешті, слід вказати ще на один важливий момент – критерій пропорційності ніколи не діє ізольовано, він завжди функціонує у зв'язку з двома іншими базовими критеріями: законністю та легітимною метою. Лише за умови дотримання всіх трьох вимог - законності, переслідування законної (легітимної) мети, що відповідає Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і необхідності втручання в демократичному суспільстві (пропорційності) - обмеження права має визнаватися правомірним.

При цьому варто зауважити, що процес застосування критерію пропорційності, коли йдеться про сферу свободи вираження політичних поглядів, має певні нюанси та особливості. Недарма у практиці Європейського суду з прав людини ця категорія свободи відзначається посиленням рівнем охорони. Суд виходить із того, що без належного забезпечення свободи політичного дискурсу у громадянському суспільстві неможливе існування демократії як такої. Тому у процесі оцінки допустимості обмежень прав та свобод потрібно застосувати розширений стандарт такої оцінки, який враховує, як специфіку політичної комунікації, так і роль публічних осіб, а також значення журналістської діяльності та природу самих висловлювань політичного характеру.

На основі проведеного комплексного дослідження можна стверджувати, що у вітчизняному законодавстві відсутня цілісна нормативна модель, яка б могла інтегрувати всі необхідні компоненти, що складають принцип пропорційності, у взаємозв'язку з іншими релевантними правовими стандартами. З огляду на такий стан, пропонується запровадити на законодавчому рівні структуровану систему правових стандартів, яка б поєднувала, як універсальні критерії, чітко встановлені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (законність, легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві), так і додаткові спеціальні

стандарти, які враховували б особливості сфери політики та специфіки політичного висловлювання як об'єкта правової охорони, а саме:

1. *стандарт нормативної визначеності (законності)* – будь-яке обмеження права повинно бути передбачене законом, який є достатньо чітким, доступним і передбачуваним для особи;

2. *стандарт легітимної мети* - держава може втручатися у реалізацію права лише з метою, прямо визначеною у національному законодавстві і в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (захист національної безпеки, громадського порядку, здоров'я, моралі, прав інших осіб тощо), без розширювального чи довільного тлумачення;

3. *стандарт пропорційності (демократичної необхідності)* – зобов'язує здійснювати оцінку втручання з погляду його доцільності, співмірності та наявності альтернативних засобів, менш обтяжливих для прав особи. Втручання повинно відповідати «нагальній суспільній потребі» та бути пропорційним поставленій меті;

4. *стандарт підвищеної терпимості публічних осіб до критики* – виходить із того, що в демократичному суспільстві особи, які виконують публічні функції, повинні проявляти більшу толерантність до критичних оцінок на свою адресу, навіть якщо ці висловлювання є різкими або провокаційними;

5. *стандарт чітких критеріїв балансу між свободою слова та захистом репутації* – національні суди повинні здійснювати ретельну оцінку таких аспектів, як характер висловлювання (факт чи оціночне судження), суспільна важливість теми, публічний статус особи, форма висловлення (журналістське розслідування, сатира тощо) і наявність альтернатив;

6. *стандарт інституційного захисту журналістики й громадських діячів* – підкреслює необхідність спеціального режиму правового захисту для журналістів, медіа, активістів, які виконують функцію демократичного контролю в суспільстві, особливо в контексті збройного конфлікту, кризових чи політично чутливих періодів.

Як видається, запропоновані шість взаємопов'язаних стандартів доцільно розглядати як доктринальну основу для оновлення національного законодавства України.

Отже, пропорційність як критерій, що забезпечує справедливий баланс між індивідуальними правами особи та інтересами суспільства, має оцінюватися не ізольовано, а комплексно, тобто в контексті цілісної системи взаємозалежних правових стандартів, що можуть сформувати єдиний уніфікований підхід до правомірності застосування обмежень щодо свободи політичного вираження. Впровадження такої системи на рівні законодавства дозволить не лише гармонізувати судову практику в Україні з європейськими стандартами, а й забезпечити відповідно належний рівень захисту у сфері реалізації політичних прав індивіда в умовах сучасних викликів щодо демократичних режимів.

Висновки до розділу 3.

На підставі проведеного дослідження проблематики обмеження права на свободу вираження політичних поглядів в контексті трикритеріальної моделі (законності, легітимної мети та пропорційності), виробленої практикою Європейського суду з прав людини, можна дійти до системних узагальнень, що дозволяють не тільки теоретично осмислити законні межі допустимого обмеження цього основоположного права, а й окреслити основні напрями та шляхи вдосконалення, як правозастосування, так і законодавства України.

Насамперед, слід підкреслити, що критерій законності не обмежується формальним існуванням норми права. Практика Європейського суду з прав людини послідовно вказує на важливість таких якісних характеристик закону – доступність, чіткість і передбачуваність. У разі якщо особа заздалегідь не розуміє і не має такої можливості з огляду на нечітке формулювання норми права, які дії можуть спричинити негативні юридичні наслідки, це

однозначно має позбавляти такий закон смислу як інструмента для регулювання суспільних відносин. Такі випадки доволі часто ставали предметом розгляду Європейським судом з прав людини у справах, які розглядалися проти України. До прикладу це рішення у справах «Швидка проти України», «Газета “Україна-Центр” проти України», «Ляшко проти України» тощо. У рішеннях по цих справах йшлося про надмірно широкі або розмиті формулювання правових норм, що в результаті дозволило свавілля зі сторони держави і призвело до ущемлення та обмеження прав людини у сфері реалізації свободи політичного вираження.

Українське законодавство, незважаючи на доволі позитивні зрушення, досі містить цілу низку правових конструкцій, що не відповідають критерію правової (юридичної) визначеності, що наразі висуває об'єктивну необхідність у посиленні якості правотворчості. Враховуючи це, пропонуємо внести зміни до статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність», доповнивши її новим положенням, у якому встановлювався стандарт правової (юридичної) визначеності, а саме: *«Принцип юридичної визначеності слід трактувати як обов'язкову характеристику нормативно-правових актів, що передбачає їхню чіткість, однозначність, доступність та передбачуваність. Нормативно-правові акти повинні бути сформульовані таким чином, щоб їх зміст був зрозумілий для правозастосовних органів та адресатів правових норм, а їх застосування не допускало неоднозначного або довільного тлумачення. Будь-яке правове регулювання, що створює правову невизначеність або можливість свавільного втручання у права і свободи особи, є несумісним із принципом верховенства права»*. Як видається, правове регулювання з врахування цих характеристик повністю вписується у концепцію верховенства права, яка нині є панівною у демократичних суспільствах.

Відносно другого елементу трикритеріальної моделі обмеження прав – законної (легітимної) мети – варто зазначити, що втручання держави у сферу прав людини допустимі тільки у випадку переслідування цілей, визначених у

ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Однак при цьому мета з позицій її легітимності має бути не абстрактною, і за жодних обставин не декларативною, а такою, яка відповідатиме реальним потребам захисту суспільних інтересів. Так, у рішенні по справі «Фогт проти Німеччини» Суд підкреслив, що навіть, коли йдеться про політично чутливі обставини, влада має довести, що її дії справді спрямовані на досягнення конвенційної мети, а не на обмеження інакомислення чи опозиційних поглядів. Аналогічний підхід застосовувався неодноразово і щодо справ проти України, де посилення формального характеру на «захист громадського порядку» чи інших важливих об'єктів державного та суспільного життя зі сторони держави (представниками уряду) не завжди мали під собою адекватне та належне обґрунтування.

З цих причин надзвичайно важливим завжди дотримуватися стандарту законної (легітимної) мети, який чітко вимагає: кожне втручання у сферу політичного дискурсу має супроводжуватися належною аргументацією того, яку саме конкретно мету переслідує влада, чи існує дійсна, а не гіпотетична загроза для охоронюваних інтересів. У цьому зв'язку вважаємо, що вітчизняне законодавство має бути приведене у відповідність до цього стандарту шляхом закріплення вичерпного та недвозначного переліку легітимних цілей, на досягнення яких може бути спрямоване обмеження прав, а особливо коли це стосується свободи вираження у політичній сфері.

Третій критерій – пропорційність (необхідність у демократичному суспільстві) – потребує найскладнішого правового аналізу, саме в його рамках вирішується питання про допустимість втручання зі сторони держави. Практика Європейського суду з прав людини вказує, що будь-яке обмеження має відповідати нагальній соціальній потребі (*pressing social need*), а заходи, що застосуються, – бути пропорційними та виправданими у світлі поставленої мети. Власне, критика політиків, чиновників, державних інституцій, навіть якщо вона є гострою, іронічною або гіперболізованою, має перебувати під особливо сильним захистом, як невід'ємна складова

політичного дискурсу. Суд у справах «Лінгенс проти Австрії», «Обершлік проти Австрії», «Лещенко проти України» та інших наголошував, що саме в політичній сфері свобода вираження є «серцем демократії».

Звідси випливає так званий *стандарт пропорційності* або *демократичної необхідності*, який вимагає комплексної оцінки пропорційності обмеження: чи було воно справді потрібне в конкретному демократичному контексті, чи відповідало ступеню суспільного ризику, чи були наявні альтернативні, менш обмежувальні засоби досягнення цілі. У межах цього стандарту важливо впровадити у законодавство України **модель** національного тесту пропорційності, яка включає п'ять ключових елементів оцінки необхідності втручання: (1) *характер висловлювання (факт чи оцінка)*; (2) *ступінь суспільної значущості теми*; (3) *публічний статус осіб, яких воно стосується*; (4) *форма вираження (журналістське розслідування, художній засіб, сатира тощо)*; (5) *наявність менш обмежувальних альтернатив, що дозволяють досягнення мети без порушення прав*.

Окремо слід виділити ще три стандарти, які мають системне значення в сфері свободи вираження політичних поглядів. По-перше, це *стандарт підвищеної терпимості публічних осіб до критики*, відповідно до якого публічні діячі повинні демонструвати вищу терпимість до критики з боку громадськості, оскільки перебувають у центрі публічної уваги та несуть політичну відповідальність. По-друге, це *стандарт чітких критеріїв балансу між свободою слова та захистом репутації*, який полягає у тому, що компетентний національний суд у кожному випадку має оцінювати: суспільну важливість обговорюваної теми та висловлюваних думок, публічність особи, природу політичних переконань та висловлювань – фактичні твердження чи оціночні судження. Нарешті, це *стандарт інституційного захисту журналістики і громадських діячів*, який вимагає забезпечення особливих гарантій для журналістів, медіа і громадських активістів як ключових учасників демократичного діалогу (спрощений

доступ до публічної інформації щодо діяльності державних службовців, ефективні механізми захисту журналістів від переслідувань і тиску).

На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що в Україні відсутня цілісна нормативна модель, яка б інтегрувала всі необхідні стандарти щодо обмеження прав, особливо враховуючи специфіку реалізації права на свободу вираження політичних поглядів. З огляду на це, пропонується запровадити на законодавчому рівні структуровану систему правових стандартів, які повинні застосовуватися при оцінці допустимості обмеження свободи вираження політичних поглядів, яка б поєднувала, як універсальні критерії, визначені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (законність, легітимна мета, необхідність), так і додаткові спеціальні стандарти, що враховують особливості політичного висловлювання як об'єкта правової охорони, а саме: *стандарт нормативної визначеності (законності); стандарт легітимної мети; стандарт пропорційності (демократичної необхідності); стандарт підвищеної терпимості публічних осіб до критики; стандарт чітких критеріїв балансу між свободою слова та захистом репутації; стандарт інституційного захисту журналістики й громадських діячів.*

Також з метою ефективного застосування на практиці таких стандартів варто запровадити навчальні програми для суддів і правоохоронців, які допоможуть їм краще розуміти міжнародні стандарти у сфері свободи вираження політичних поглядів, а для громадськості, журналістів, активістів чи правозахисників – різноманітні освітні кампанії, які б сприяли підвищенню правової обізнаності громадян щодо своїх прав та можливостей їх захисту. У комплексі пропоновані заходи сприятимуть зміцненню гарантій свободи політичного вираження та створенню ефективних механізмів захисту громадян від необґрунтованих обмежень, що відповідає демократичним стандартам і міжнародним зобов'язанням держави.

Таким чином, встановлення обмежень свободи вираження політичних поглядів можливе лише в межах строгої правової процедури, із дотриманням

вищезазначених стандартів. Українське законодавство потребує системного оновлення стандартів щодо реалізації права на свободу вираження політичних поглядів, що дозволить створити ефективні правові гарантії свободи політичного висловлювання як одного з ключових елементів демократичного правопорядку.

ВИСНОВКИ

Свобода вираження політичних поглядів – фундаментальна основа існування демократії, що забезпечує відкритість політичного діалогу без тиску, страху покарання або дискримінації. Її реалізація не лише гарантує право кожного на вільне самовираження, а й створює середовище для формування громадської думки як інструменту впливу на публічну владу. Така свобода має як конструктивну, так і запобіжну функцію – вона сприяє розвитку демократичних інститутів, і запобігає узурпації влади та авторитаризму. Забезпечення свободи вираження політичних поглядів свідчить про політичну зрілість суспільства. Натомість ігнорування її призводить до деформації політичного плюралізму, цензури, зростання репресивних практик та формування правового нігілізму.

Еволюція права на свободу вираження політичних поглядів – результат тривалого історико-правового розвитку, від античних концепцій природного права до усталених норм сучасного міжнародного права. Ця свобода становить фундаментальну основу демократичного ладу, забезпечуючи ідеологічне розмаїття, сприяючи формуванню політичної культури громадян та виступаючи дієвим бар'єром проти узурпації влади. Право кожної особи на вільне вираження своїх поглядів, зокрема політичних, постає невід'ємним атрибутом її правового стану, що виникає з моменту народження. Жоден суб'єкт не має легітимних підстав обмежувати цю свободу, оскільки вона є формою інтелектуальної самореалізації особистості, яка через мову та висловлювання матеріалізує особисті переконання про соціальну дійсність.

Представники правових течій та шкіл, аналізуючи правову природу права на свободу вираження політичних поглядів, акцентують увагу на різних гранях цього права: натуралісти підкреслюють його природний і невідчужуваний характер, позитивісти зосереджуються на необхідності його юридичної регламентації, а соціологи наголошують на його соціальному значенні. Попри розбіжності в підходах, усі ці теорії сходяться на ключовому

висновку: по-перше, право на свободу вираження політичних поглядів є фундаментальною передумовою демократії та основним механізмом забезпечення участі громадян у політичному житті, й по-друге, право на свободу вираження політичних поглядів не абсолютне, має складний комплексний характер. Останнє знаходить відображення через дуалістичну структуру: право на свободу вираження політичних поглядів є одночасно суб'єктивним правом особи та об'єктивною правовою нормою, яка регулює суспільні відносини у сфері політичної комунікації.

Право на свободу вираження політичних поглядів – це гарантована державою юридична можливість особи формувати, висловлювати та поширювати свої політичні переконання в будь-якій формі без втручання держави або третіх осіб, що охоплює право на отримання інформації, участь у публічних дискусіях і протестах, а також забезпечує контроль громадянського суспільства над діяльністю влади з дотриманням принципів пропорційності та поваги до прав інших осіб.

Суперечності між автономією особистості та потребою правового порядку віддзеркалюють антиномічну сутність політичної свободи. Правове регулювання останньої має базуватися на динамічному балансі між дозволами та обмеженнями, а не на абсолютизації одного з полюсів. Визначення меж свободи вираження політичних поглядів вимагає правової артикуляції, свідомого визнання та дотримання в публічному просторі цінностей демократії, принципу верховенства права, ідей невідчужуваності й непорушності прав людини.

За своєю антиномічною природою політична свобода проявляється онтологічно як забезпечення буттєвих умов самореалізації особистості та дієвих інституційних механізмів легітимації публічного порядку, гносеологічно – через дуалізм її пізнання як конституційної гарантії, процедури демократичного волевиявлення, зміст якої залежить від пізнавальних інтерпретаційних стратегій, аксіологічно – як колізії між абсолютною цінністю свободи вираження політичних поглядів і потребою її

нормативного обмеження задля збереження суспільного та правового порядку.

Конституційно гарантована свобода вираження політичних поглядів у період проведення виборчих кампаній сприяє формуванню інформованого політичного вибору громадян. На цьому етапі роль виборців не зводиться до пасивного сприйняття політичної інформації, вона полягає в активному свідомому їх включенні в процес публічного діалогу.

Передвиборча кампанія та політичні дебати – ключові фактори формування політичної думки виборців. Їх центральними моментами постають змагання за прихильність виборців в умовах дотримання єдиних «правил гри» і гарантування права на свободу вільного висловлювання. Зважаючи на те, що правове регулювання передвиборчої агітації та політичних дебатів визначає межі допустимої моделі поведінки, надмірна формалізація трансформує такі процеси в латентну форму цензури. І, навпаки, позбавлена меж свобода вираження політичних поглядів також небезпечна. За таких обставин політична комунікація під час виборчих кампаній вразлива до маніпулятивного впливу, підміняючи предметну, засновану на фактах дискусію про суспільно значущі питання популістськими висловами, звинуваченнями, шаблонними кліше та образами.

Поєднуючи наявні в європейській практиці ліберальний та обмежувальний підходи, можна виокремити стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері організації виборчих кампаній:

- Стандарт визначення свободи вираження політичних поглядів є фундаментальною основою відкритого діалогу, яка сприяє формуванню плюралізму думок і позицій, важлива задля виникнення в державі авторитарних тенденцій та боротьби з ними;
- Стандарт підвищеного рівня толерантності до критики публічних осіб і політичних діячів. Політичні дебати – ефективний інструмент формування громадської думки лише за умови безперешкодного

висловлення учасниками своїх поглядів та переконань. Опоненти політичних дебатів можуть критикувати владу без страху переслідувань, а обмеження такої свободи призводить до монополізації політичного дискурсу владними структурами;

- Стандарт забезпечення прозорості виборчого процесу. Політичні дебати, обмежені рамками цензури, тиску та страху переслідування втрачають здатність бути майданчиком для обміну думками, перетворюються на формальність, що імітує демократію;
- Стандарт зважування суспільного інтересу та ризиків для публічної доброчесності, що забезпечується в умовах балансу між правом на критику та захистом репутації. У ході політичних дебатів більшого захисту потребують питання, що мають загальний інтерес. У такій площині право на свободу вираження політичних поглядів сприяє інклюзивності публічного діалогу, постає індикатором зрілості демократичних інститутів у суспільстві та рушієм захисту загальних інтересів і благ.

Свобода вираження політичних поглядів є одним з наріжних каменів забезпечення права друкованих та електронних засобів масової інформації виражати політичні позиції, висвітлювати значущі суспільні події та здійснювати вільне поширення актуальних новин. Відповідно свобода вираження політичних поглядів – не лише право, а й обов’язок мас-медіа інформувати громадськість про важливі та актуальні події політичного змісту, з урахуванням вимог правдивості, достовірності, неупередженості та професійної етики.

Дотримання журналістами вимог вивіреного, достовірного та правдивого інформування забезпечує якість політичної комунікації, запобігає висвітленню й домінуванню однобічних політичних наративів, а також формує довіру суспільства до мас-медіа як незалежного арбітра публічного дискурсу.

Цифрові платформи не лише розширюють горизонти для реалізації свободи вираження поглядів, зокрема політичних, а й створюють загрозу її девальвації, трансформації у свавілля через поширення дезінформації, мови ворожнечі та маніпулятивного контенту. Традиційна інтерпретація конституційних гарантій свободи слова стає недостатньою для забезпечення надійного захисту всіх учасників інформаційного обміну. Розмитість меж між особистим висловлюванням, політичною позицією та інформаційною агресією в цифровому середовищі зумовлює потребу в розробці нових нормативних підходів до свободи вираження політичних поглядів. У такій ситуації ключовими завданнями національної правової системи мають бути: пошук балансу та співмірності між відкритістю висловлювань і відповідальністю за їх зміст; перегляд наявних критеріїв допустимості обмежень свободи слова відповідно до нових технологічних можливостей; створення інноваційної моделі врегулювання цифрового висловлювання, що враховуватиме як право на свободу думки, так і потребу захисту суспільного інтересу.

Інтеграція інклюзивного та регулятивного підходів, характерних для європейської практики, дозволяє виділити стандарти забезпечення права на свободу вираження політичних поглядів у сфері мас-медіа та журналістської діяльності:

- Стандарт забезпечення плюралізму думок, що передбачає надання рівного доступу до інформаційного простору представникам різних політичних поглядів;
- Стандарт редакційної незалежності, неупередженості й верифікації джерел як необхідна умова запобігання політичній дезінформації в мас-медіа та запорука недискримінаційного висвітлення полярних політичних позицій;
- Стандарт недопустимості репресивних кримінальних переслідувань журналістів за критику публічних осіб та гостру риторику публікацій,

що містять повідомлення про фактичну дійсність з елементами перебільшень та емоційної експресії;

- Стандарт пропорційності й законодавчого визначення балансу між свободою вираження політичних поглядів та необхідністю запобігання мові ворожнечі та політичній маніпуляції.

Важливим інструментом участі громадян у процесах прийняття політичних рішень, де забезпечення права на свободу вираження поглядів визначальне для легітимності та прозорості владних дій, виступають громадські слухання. У межах таких заходів право на свободу вираження політичних поглядів забезпечене на двох рівнях: по-перше, інституційної організації проведення громадських слухань, по-друге, реалізації кожним учасником свого права голосу. Організація та проведення громадських слухань неможливі поза межами інклюзивного простору, де учасникам заходу з альтернативними думками надано рівні умови для висловлення своєї позиції та наведення аргументів без ризику репресій або утиску.

Синтезуючи ліберальні й обмежувальні підходи, що сформувалися у правовій практиці європейських держав, можна виокремити засадничі стандарти реалізації права на свободу вираження політичних поглядів у сфері проведення громадських слухань:

- Стандарт відкритого доступу до громадських слухань, що передбачає не лише формальну можливість виступу, а й фактичну участь всіх зацікавлених осіб, зокрема через електронні платформи та цифрові засоби;
- Стандарт плюралізму позицій, що визначає обов'язок організаторів громадських слухань забезпечити відкритий, змістовний діалог, вільний від необґрунтованих обмежень, з урахуванням і визнанням широкого спектра політичних поглядів;
- Стандарт інклюзивної політичної участі, що гарантує всім зацікавленим громадянам можливість узяти участь у слуханнях індивідуально або

колективно, включно з правом на мирні протести, конструктивну критику дій і рішень органів владних повноважень.

Реалізація та захист права на свободу вираження політичних поглядів у демократичному суспільстві можливі лише за умови чіткого дотримання критеріїв правомірності його обмеження, що сформульовані у практиці Європейського суду з прав людини та закріплені в положеннях ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зазначені критерії – законність, легітимна мета та пропорційність (необхідність у демократичному суспільстві) – утворюють цілісну концептуальну модель, яка покликана забезпечити баланс між інтересами особи й суспільства.

Одним із ключових критеріїв обмеження прав у сфері свободи вираження політичних поглядів, за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, та власне з якого завжди розпочинається аналіз правомірності такого відступу держави від зобов'язань, є критерій законності, що полягає не тільки у формальній наявності правової норми в рамках національного законодавства, але стосується також її якісних характеристик – доступності, чіткості та передбачуваності.

З урахуванням рішень Європейського суду з прав людини та відповідно до національної судової практики, очевидно, що найбільше проблем виникає з такою якісною вимогою до законів, як чіткість (або правова визначеність). Порушення принципів правової визначеності законів не тільки створює загрозу свавільного втручання і зловживання з боку держави, а й може призвести до нівелювання правозахисної функції закону в цілому. У зв'язку з цим виникає потреба в доповненні статті 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» положенням про стандарти юридичної (правової визначеності) як основоположного принципу правотворення: *«Принцип юридичної визначеності слід трактувати як обов'язкову характеристику нормативно-правових актів, що передбачає їхню чіткість, однозначність, доступність та передбачуваність. Нормативно-правові акти повинні бути сформульовані в такий спосіб, щоб їхній зміст був зрозумілий для правозастосовних органів*

та адресатів правових норм, а їх застосування не допускало неоднозначного або довільного тлумачення. Будь-яке правове регулювання, що створює правову невизначеність або можливість свавільного втручання у права і свободи особи, несумісне із принципом верховенства права».

Реалізуючи критерій легітимної мети, держава зобов'язана доводити не лише відповідність втручання одній із цілей, передбачених у ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а й реальність, обґрунтованість і актуальність потреби в досягненні цієї мети. Стандарт легітимної мети має бути імплементований у національне законодавство як обов'язковий орієнтир для обґрунтування будь-якого обмеження права на свободу вираження поглядів, зокрема шляхом законодавчого закріплення вичерпного переліку допустимих підстав для втручання.

Будь-яке обмеження права на свободу вираження політичних поглядів повинно відповідати нагальній суспільній потребі (*pressing social need*), а застосовувані заходи – бути пропорційними та виправданими у світлі поставленої мети.

Критерій пропорційності або демократичної необхідності вимагає оцінки пропорційності обмеження: чи було воно справді потрібне в конкретному демократичному контексті, чи відповідало ступеню суспільного ризику, чи були наявні альтернативні, менш обмежувальні засоби досягнення цілі. У межах цього стандарту важливо впровадити в законодавство України модель національного тесту пропорційності, яка включає п'ять ключових елементів оцінки необхідності втручання: (1) *характер висловлювання (факт або оцінка)*; (2) *ступінь суспільної значущості теми*; (3) *публічний статус осіб, яких воно стосується*; (4) *форма вираження (журналістське розслідування, художній засіб, сатира тощо)*; (5) *наявність менш обмежувальних альтернатив, що дозволяють досягнення мети без порушення прав*.

У межах цього підходу правомірною стає нормативна фіксація стандарту демократичної необхідності, який передбачатиме обов'язкову процедуру

оцінки втручання на предмет відповідності вимогам пропорційності, адекватності та виправданості.

В українському правовому полі відсутня комплексна нормативна конструкція, яка б інтегрувала ключові критерії допустимості обмеження прав людини, зокрема в контексті права на свободу вираження політичних поглядів. Така фрагментарність нормативного регулювання не відповідає сучасним викликам демократичного розвитку та потребам ефективного захисту свободи політичного висловлювання, що має особливу цінність у демократичному суспільстві.

З огляду на це, доцільно на нормативному рівні закріпити цілісну систему правових стандартів, яку слід застосовувати при оцінці правомірності обмеження свободи вираження політичних поглядів. Запропонована модель базується як на універсальних критеріях, закріплених у ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (законність, легітимна мета, пропорційність), так і на додаткових спеціалізованих стандартах, що відображають специфіку політичного дискурсу як об'єкта особливої правової охорони. Зокрема, обґрунтовано необхідність нормативного впровадження таких взаємопов'язаних правових стандартів: *стандарт нормативної визначеності (законності)* – забезпечення правової ясності, доступності та передбачуваності норм; *стандарт легітимної мети* – наявність у втручання лише чітко визначеної у законодавстві та обов'язкових міжнародно-правових нормах мети; *стандарт пропорційності (демократичної необхідності)* – відповідність втручання нагальній суспільній потребі та його пропорційність поставленій меті; *стандарт підвищеної терпимості публічних осіб до критики* – визнання підвищеного рівня толерантності до критики з боку суб'єктів, що беруть участь у публічному політичному дискурсі; *стандарт чітких критеріїв балансу між свободою слова та захистом репутації* – обов'язкова оцінка національним судом суспільної важливості теми висловлювання, статусу особи та характеру висловлювань; *стандарт інституційного захисту*

журналістики і громадських діячів – забезпечення особливих гарантій для журналістів, активістів і засобів масової інформації як інструментів демократичного контролю. Ці стандарти становитимуть системну основу, на яку має орієнтуватися національний законодавець та правозастосовна практика при вирішенні питань, пов'язаних із допустимістю обмежень права на свободу вираження політичних поглядів в умовах демократичного суспільства та сучасних безпекових викликів. Крім цього, видається доцільним проведення освітніх курсів про природу, значення та види таких стандартів у контексті реалізації права на свободу вирішення політичних поглядів, насамперед, для суддів і правоохоронців, а також громадськості, журналістів, активістів чи правозахисників, що уможливить підвищення правової обізнаності громадян щодо своїх прав та можливостей їх захисту. У комплексі зазначені заходи сприятимуть зміцненню гарантій свободи політичного вираження та створенню ефективних механізмів захисту громадян від необґрунтованих обмежень, що відповідає демократичним стандартам і міжнародним зобов'язанням держави.

Правове регулювання обмеження права на свободу вираження політичних поглядів в Україні має бути переглянуте з урахуванням зазначених загальноприйнятих і спеціальних стандартів. Їх впровадження в національне законодавство та судову практику є передумовою побудови ефективної моделі захисту політичної свободи в умовах конституційного правопорядку і демократичного суспільства. Запропонована у дослідженні системна інтеграція триєдиної моделі оцінки правомірності втручання, розширена за рахунок функціональних стандартів, становить концептуальне ядро сучасної доктрини охорони свободи вираження політичних поглядів у правовій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альбрехт П.-А. Забута свобода : Принципи кримінального права в європейській дискусії про безпеку ; пер. з нім. Одеса : Астропринт, 2006. 160 с.
2. Байталюк З. Свобода вираження політичних поглядів в інформаційну епоху: новітні виклики та загрози. *Міжнародне та національне право в епоху цифрових технологій: перспективи, виклики та загрози* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернівці, 16 березня 2023 р.). Чернівці, 2023. С. 30–40.
3. Байталюк З. В. Антиномічна природа політичної свободи: деякі аспекти реалізації права на свободу вираження політичних поглядів та переконань. *Наукові записки*. Серія Право. 2024. Вип. 16. С. 286–291.
4. Байталюк З. В. Держава і політичні партії в політичній системі суспільства. *Проблеми правотворчості очима науковців* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 9 лютого 2010 р.). Тернопіль: Юридична лінія, 2010. С. 32–33.
5. Байталюк З. В. Історія виникнення та розвитку політичних партій в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. Вип. 402. 2007. С. 56–60.
6. Байталюк З. В. Логічне та критичне мислення як гарантія неупередженого вираження політичних поглядів та переконань. *Евристично-правовий потенціал філософсько-освітніх ідей представників Львівсько-Варшавської школи (1895-1993 рр.) та Віденського гуртка (1922 р.)* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27 жовтня 2022 р.). Львів : БОНА, 2022. С. 146–149.
7. Байталюк З. В. Обмеження права на свободу вираження поглядів як умова демократії та розвинутого політичного суспільства. *Гідність* –

основа прав людини : матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Чернівці, 8 грудня 2022 р. Чернівці, 2022. С. 75–80.

8. Байталюк З. В. Основні етапи та особливості інституалізації політичних партій в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. Вип. 474. 2008. С. 56–60.
9. Байталюк З. В. Право на свободу вираження політичних поглядів як фундаментальна основа демократичного суспільства. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 9. С. 5–11.
10. Байталюк З. В. Право на свободу вираження політичних поглядів: проблемні аспекти визначення сутнісних характеристик та дефініції. *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 325–331.
11. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів як демократична основа і підґрунтя існування та нормального розвитку правової держави в умовах глобальних викликів та загроз ХХІ століття. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Гельветика, 2022. Т. 1. С. 41–43.
12. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів як важлива основа і опора демократії у сучасному світі. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6–7 квіт. 2022 р.). Київ : КНУКіМ, 2022. С. 86–91.
13. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів: обмеження в умовах воєнного стану. *The 63th International scientific and practical conference «Humanity and Science»* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Warsaw, January 4-5, 2024). Warsaw : Myśl Naukowa, 2024. Р. 6–11.

14. Барабаш Ю. Г., Бориславська О. М., Венгер В. М., Козюбра М. І., Лисенко О. М., Мелешевич А. А. Конституційне право : підручник. Київ : Ваіте, 2021. 528 с.
15. Барбер Б. Сильна демократія : політика учасницького типу. Демократія : онтологія / упорядник О. В. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 254–262.
16. Барнич К. І. Реалізація конституційного права на свободи думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук зі спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород, 2020. 22с.
17. Барнич К. І. Реалізація права на свободу вираження : досвід окремих європейських країн. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2 (23). Том 2. 2018. С. 31–34.
18. Бенедек В., Катteman М. Свобода вираження поглядів та Інтернет. Страсбург : Видавництво Ради Європи, 2013. 200 с.
19. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. *Судово-юридична газета*. 2020. 21 жовтня. URL : bit.ly/2IPqO65
20. Берназюк Я. О. Форми участі інститутів громадянського суспільства у нормотворчому процесі. *Конституційно-правові аналітичні студії*. Київ. 2017. С. 43–51.
21. Бисага Ю. М., Ю. Ю. Бисага, Д. М. Белов та ін. Конституційне право України : навчальний посібник. Ужгород : Ліра, 2007. 370 с.
22. Біла-Кисельова А. А. Свобода вираження поглядів у контексті інтернет-журналістики за міжнародним правом. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2021. № 1. С. 308–311.
23. Білецький А. В. Поняття громадськості як суб'єкта запобігання корупційній злочинності та правові засади її запобіжної діяльності. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 31. С. 204–218.

24. Білий В. І., Михальчук В. М. Основні напрями забезпечення національної безпеки держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 17. С. 92–98.
25. Білоусов Є., Кахнова М. Застосування статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. № 4. 2021. С. 276–282.
26. Бліхар М. М. Свобода вираження політичних поглядів: суспільно-політичний та адміністративно-правовий виміри. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2022. Вип. 69. С. 224–228.
27. Брановицький В. В. Розмежування юридичних категорій «громадяни», «громадськість», «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства» у контексті визначення суб'єктів адміністративно-правових відносин. *Наше українське право*. 2023. № 3. С. 68–75.
28. Братасюк М., Росоляк О. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 1 (13). С. 11–17.
29. Бредлі Е., Дженіс М., Кей Р. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / пер.з англ. Київ : АртЕк, 1997. 583 с.
30. Букіна Т. В., Лазарева А. О., Губа М. І. Громадські слухання як форма взаємодії влади та громадськості: теоретичні аспекти. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 4. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2043>
31. Бурмагін О. О., Опришко Л. В., Опришко Д. І. Свобода слова в умовах збройного конфлікту. Огляд практики Європейського суду з прав людини. Київ : ГО «Платформа прав людини», 2019. 112 с.

32. Вдовичин І. Я. Реалізація свободи особи в Стародавній Греції (політико-правові ідеї і державно-правові механізми). *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 419–430.
33. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укладач і головний редактор В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь: ВТФ Перун, 2001. 1440 с.
34. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86--му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року), на основі коментарів, що їх надали: П. В.Дайк, Г. Галлер, Дж. Джоуел, К. Туорі. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
35. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики: монографія / за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Видавництво Європейського університету, 2010. 536 с.
36. Використання міжнародних виборчих стандартів : посібник Ради Європи для громадських організацій. Проєкт Рамкової програми співробітництва Ради Європи та Європейського Союзу «Реформування виборчого законодавства та практики, розвиток регіональної співпраці з виборчих питань». Київ : ФОП Клименко Ю.Я., 2017. 124 с.
37. Виноградова Н. Захист основних політичних прав і свобод людини і громадянина в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні. *Публічне адміністрування, теорія та практика*. 2015. Вип. 1 (13). URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2015_1_3;
38. Віхляєв М. Ю. Напрями вдосконалення нормативно-правового регулювання громадських слухань як форми громадського контролю, що здійснюється громадськими об'єднаннями. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Запоріжжя*. 2013. № 7. С. 123–126.
39. Волощук О. Т. Відповідальність рф за агресію та інші міжнародні злочини проти України в контексті проблеми виконання рішень міжнародних судів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 2. С. 126–130.

40. Воробець Х. М. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: досвід європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 249–254.
41. Галіпчак В. Д. Безпека інформаційного простору України в умовах російської агресії на сучасному етапі: основні завдання та виклики. *Регіональні студії*. 2023. № 34. С. 81–85.
42. Гвоздев В. М. Проблема й поняття свободи преси: сутність, зміст, структура: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004. 20 с.
43. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. Київ; Дух і Літера, 2000. 606 с.
44. Головатий М. Діалог між владою і суспільством – важлива засада формування української державності. *Політичний менеджмент*. 2011. № 5. С. 19–24.
45. Головатий С. П. Верховенство права юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти. Підсумковий аналіз: матеріали Міжнародної конференції «Верховенство права: питання теорії та практики». *Українське право*. 2006. № 1 (19). С. 85–90.
46. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2009. 44 с.
47. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. Видання третє. Київ : Фенікс, 2006. 192 с.
48. Гончаренко О. М., Лисицин Е. М., Вагапов В. Б. Поняття національної безпеки в контексті національних інтересів України. *Наука і оборона*. 2002. № 1. С. 18–24.
49. Горєлова В. Ю. Журналістська свобода слова і суспільна мораль: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник публічного і приватного права*. 2020. Вип. 4. С. 3–7.

50. Грищук О. В. Право на свободу вираження поглядів: проблеми обмеження. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 7. С. 16–17.
51. Грищук О. В. До проблеми обмеження права на свободу вираження поглядів. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 2. С. 7–13.
52. Громадськість. Словник української мови. URL: <https://slovnkyk.ua/index.php?swrd=%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>
53. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Тернопіль, 2010. 392 с.
54. Гуйван П. Д. Вільне вираження поглядів у демократичному суспільстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія Юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 63–68.
55. Гуйван П. Д. Правова визначеність як елемент верховенства права. *Одеські юридичні читання : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 10–11 листопада 2017 р.) / за ред. Г.О. Ульянової; укладачі: О.В. Дикий, Ю.Д. Батан. Одеса : Гельветика, 2017. С. 204–208.*
56. Гураленко Н. А. Антиномічні концепти як джерело пізнання права. *Право і суспільство*. 2014. № 1–2. С. 3–6.
57. Гураленко Н. А. Суддівське правопізнання: праксеологічний вимір : монографія. Чернівці : Технодрук, 2013. 351 с.
58. Гусев В. І. Ідея свободи у філософії Дж. Локка. *Наукові записки*. Том 19. Філософські науки. 2001. С. 34–41.
59. Даес Е.-І. Свобода особистості в праві. Дослідження з питання про обов'язки особистості перед суспільством і обмеження прав і свобод людини за статтею 29 Загальної декларації прав людини ООН. Нью-Йорк, 1993. 386 с.

60. Дахно О. Ю. Територіальна цілісність держави як об'єкт національної безпеки. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Випуск 3/4 (27/28). 2015. С. 17–22.
61. Дахова І., Чуб О. Багатоаспектність принципу правової визначеності щодо сучасних конституційно-правових відносин. *Форум права*. 2017. № 4. С. 59–68.
62. Дворкін Р. Серйозний погляд на права; пер. з англ. А. Фролкін. Київ : Соломії Павличко «Основи», 2000. 520 с.
63. Дмитренко О. С. Громадська думка як чинник демократизації політичної культури в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Київ, 2010. 194 с.
64. Дмитрієва М. М. Правова визначеність : поняття і зміст. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія : Юридичні науки. Запоріжжя, Запорізький національний університет, 2020. С. 10–15.
65. Древаль Ю. Д. Співвідношення свободи та безпеки: від «чотирьох свобод» Ф. Рузвельта і до сьогодення. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доповідей X Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченій 27-й річниці створення Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Харків, 19 листоп. 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С. 59–61 .
66. Дудченко В. Метод розв'язання антиномій у праві. *Юридический вестник*. 2008. № 4. С. 4–9.
67. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук ; наук. кер. Козюбра М. І. ; М-во освіти і науки України, Ун-т економіки та права "КРОК". Київ : [б. в.], 2015. 214 с.
68. Загальна декларація прав людини прийнята і проголошена 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10. 12. 1948 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

69. Загальна теорія держави і права / за ред. проф. М. В. Цвіка, доц. В. Д. Ткаченка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2002. 432 с.
70. Загороднюк А. Конституційне право громадян на збори, мітинги, походи і демонстрації: питання теорії та практики: дис. ... доктора філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. Вінниця, 2021. 268 с.
71. Заєць О. П. Ідеї природного права у творчості Гуго Гроція. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Т. 200. Юридичні науки. С. 16–20.
72. Зайцев Ю. Утаємнення інформації – табу для журналіста? (Європейський аспект). *Законодавчий бюлетень*. 2001. № 2. С. 10–15.
73. Заморська Л. І., Гураленко Н. А. Обмеження прав людини і його основоположні принципи. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації* : колективна монографія / за заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів-Торунь : Ліга-Прес, 2020. С. 161–184.
74. Кадлубович Т. Основні канали впливу політичної комунікації на демократизацію владних відносин. *Наукові записки*. 2008. Вип. 40. С. 205–216.
75. Каращук К. Л. Правомірність обмеження прав людини: сучасні концепти тлумачення. *Права людини та публічне врядування* : збірник матеріалів IV Міжнародного правничого форуму (м. Чернівці, 21 травня 2021 р.). Чернівці : ЧНУ ім. Юрія Федьковича, 2021. С. 123–127.
76. Качур В. О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування цінностей європейської правової культури. *Порівняльно-аналітичне право*. № 5. 2015. С. 30–33.
77. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком : Проблема справедливості / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. К. : Юніверс, 2004. 496 с.
78. Керівні принципи щодо громадської участі у процесі прийняття політичних рішень: Асоціація міст України. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-civil-participation-in-political-decision-making/168076e135>

79. Кисельов С. О. Проблема свободи у спадщині Платона. *Наукові записки*. Серія : Політичні науки. Том 82. 2008. С. 14–18.
80. Коваленко І. Свобода преси та демократія. *Вісник Книжкової палати*. 2021. № 9. С. 26–30.
81. Коваль А. Еволюція прав людини та значення Великої хартії вольностей для життя сучасного суспільства. *Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку* : матеріали Міжнародної історико-правової конференції, присвяченої до 800-річчя Великої хартії Вольностей (м. Коблеве, 17–20 вересня 2015 р.). Київ; Херсон : Грінь Д, 2015. С. 44–51.
82. Ковальчук О. М. Цінності права в лібертарно-юридичній концепції. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 102–107.
83. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52 сесії (м. Венеція, 18–19 жовтня 2002 р.). URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev2-cor-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev2-cor-ukr)
84. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 року № 8073 X зі відповідними змінами та доповненнями (Редакція станом на 14. 06. 2025). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
85. Козюбра М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України. *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. Харків: Право, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. С. 148–173.
86. Козюбра М. І. Верховенство права, права людини і місцеве самоврядування. *НаУКМА*. 2017. Т. 200. Юридичні науки. С. 67–71.

87. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА*. 2007. Т. 64. Серія : Юридичні науки. С. 3–9.
88. Конституція України : науково-практичний коментар ; ред. В. Я Тацій, Ю. П. Битяк, Ю., Грошевой та ін. Харків : Право; Київ : Ін Юре, 2003. 808 с.
89. Конституція України від 28. 06. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
90. Котенко Т. В. Становлення прав і свобод людини у вченнях філософів Стародавньої Греції та Риму. *Альманах права*. 2020. Випуск 11. С. 127–133.
91. Кохан А. І. Державна комунікативна політика – механізм ефективної діяльності інституту публічної влади в Україні. *Вісник НАДУ «Державне управління: теорія та практика»*. 2011. № 1. С. 2–8.
92. Кресіна І. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права. *Право України*. 2021. № 3. С. 22–30.
93. Курко М. Н. Забезпечення прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Європейські перспективи*. № 10. 2014. С. 5–9.
94. Кучер С. А. Реалізація права на свободу слова та вільне вираження поглядів в Україні. *Art and Science*. 2021. Vol. 5. Р. 13–28.
95. Кушнерик Т. У Білорусі пенсіонерка отримала тюремний термін за критику чиновників. *Главком*. 15 лютого 2022 р. URL : <https://glavcom.ua/world/observe/u-bilorusi-pensionerka-otrimala-tyuremniy-termin-za-kritiku-chinovnikiv-821947.html>
96. Ларін Є. О. Конституційно-правові засади реалізації права на інформацію в Україні: дис. канд...юрид. наук. зі спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2020. 238 с.

97. Ларченко М. Усталена демокраія: межі демократичної терпимості (світовий та український досвід). *Український часопис конституційного права*. 2021. Вип. 2. С. 16 – 27.
98. Левицька М. Б. Теоретико-правові аспекти забезпечення національної безпеки органами внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ. 2002. 17 с.
99. Лисик В., Мельник А. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: міжнародно-правовий аспект. *Вісник Львівського університету*. Серія : Міжнародні відносини. 2017. Вип. 42. С. 180–191.
100. Литвиненко О. Вітальне слово. Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27 червня 2019 р.). Київ : ВАІТЕ, 2019. 378 с.
101. Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки : підручник. Київ : КНТ, 2009. 631 с.
102. Лок Дж. Два трактати про правління / пер. з англ. П. Содомора. Київ : Наш формат, 2020. 312 с.
103. Лотюк О. С. Конституційні засади обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 2. С. 9–15.
104. Луспеник Д. Д. Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства : співвідношення із принципом законності. *Право України*. 2017. № 8. С. 9-20.
105. Лутковська В., Кушнір І., Лук'яненко Ж., Крикливенко Б. Міжнародні стандарти прав людини. *Журналістика*. Київ : Український інститут з прав людини, 2019. 145 с.
106. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. 226 с.

107. Маркович Х. М. Національна безпека України: понятійно-категоріальне осмислення. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія юридична. 2023. Вип. 38. С. 10–15.
108. Марченко О. В. Філософія права: навч. посібник. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2015. 304 с.
109. Матвєєва Ю. І. Правова визначеність: pro et contra. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2018. Т. 1. С. 29–32.
110. Мельник А. Свобода й обмеження вираження поглядів в умовах глобалізації та становлення інформаційного суспільства. URL : http://filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk03/articles/37.pdf
111. Мельник Р. С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. Київ, 2015. 168 с.
112. Міжнародне право : словник-довідник ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. Харків : Юрайт, 2014. 408 с.
113. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16. 12. 1966 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
114. Міжнародні стандарти забезпечення свободи вираження поглядів. Збірник публікацій Артиклю 19 / за ред. Т. Шевченка, Т. Олексіюк. Київ : Фенікс. 2008. 224 с.
115. Міл Джон Стюарт. Про свободу : Есе / пер. з англ. Київ : Основи, 2001. 463 с.
116. Мінченко О. В. Захист репутації та свобода вираження поглядів у практиці Європейського суду з прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1(21). С. 99–104.
117. Мінченко О. В. Особливості сучасної інтерпретації категорії «законність». *Держава і право*. Серія : Юридичні і політичні науки. 2012. Вип. 56. С. 45–50.
118. Мова ворожнечі: які висловлювання не можна поширювати в ЗМІ? Центр демократії та верховенства права. September 19, 2017. URL :

<https://cedem.org.ua/consultations/mova-vorozhnechi-yaki-vyslovlyuvannya-ne-mozhna-poshyryuvaty-v-zmi/>

119. Московець В. І. Громадськість як інститут громадянського суспільства. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 37–43.
120. Нагнічук О. І. Обмеження реалізації права на свободу вираження поглядів та умови їх застосування відповідно до ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Наукові записки*. Серія : Юридичні науки. 2014. Т. 155. С. 31–35.
121. Нагнічук О. І. Свобода вираження політичних поглядів у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Наукові записки*. Серія : Юридичні науки. 2013. Т. 144–145. С. 64–67.
122. Надутий А. В. Територіальна єдність, цілісність і недоторканність: до питання про співвідношення понять. *Право і безпека*. 2016. № 1 (60). С. 29–34.
123. Нестеренко О. Інформація в Україні: право на доступ : монографія. Харків : Акта, 2012. 306 с.
124. Олексіюк Т., Дзюба О., Скрипник С., Попов І., Загородський А. Свобода вираження поглядів. Міжнародні стандарти, практика Європейського суду з прав людини і національне законодавство України в умовах воєнного стану. Огляд правових підходів. Київ : УНЦПД, 2022. 25 с.
125. Ольхова Т. О. Загальнотеоретичні підходи до контрольної-наглядової функції держави. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 163–169.
126. Оніщенко Н. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін. *Віче*. 2012. № 12. С. 2–4.
127. Павликівський В. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні : монографія. Харків : Панов, 2016. 488 с.

128. Панкратова В. Право на свободу слова: теоретико-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 81–84.
129. Пейн Т. Права людини: монографія / пер. з англ. І. Савчак. Львів : Літопис, 2000. 283 с.
130. Пилипишин П. Філософсько-правова інтерпретація індивідуалізму у філософії Монтеск'є та Вольтера. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3–4(75–76). С. 337–345.
131. Погребняк С. Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної соціальної правової держави. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2008. Т. 21 (60). № 2. С. 74–81.
132. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків : Право, 2008. 238 с.
133. Погребняк С. П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 15 вересня 2012 р.)*. Одеса : Фенікс, 2012. С. 294–310.
134. Подорожна Т. С., Котуха О. С. Реалізація принципу правової визначеності крізь призму захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Юридичні науки. № 10. 2021. С. 72–80.
135. Полях Н. А. Право на свободу вираження поглядів при формуванні нового Верховного Суду. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2018. № 33. С. 78–81.
136. Популярна юридична енциклопедія / відп. ред. О. В. Лавринович; наук. ред. В. Ф. Погорілко. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
137. Постанова Верховного Суду України від 31.05.2023 р., справа № 757/45522/20-ц.

URL:

<http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=111460166&red=100003af521aa60ba41dec333421006b0927db&d=5>

138. Права людини та мас-медіа в Україні. Частина 2 : Збірник конспектів лекцій / за ред. І. Виртосу, К. Шендеровського. Київ: Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. 328 с.
139. Приймак А. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2010. Т. 103 : Юридичні науки. С. 53–55.
140. Приліпко С. Нормативно-правові засади інформаційної відкритості та комунікаційної взаємодії органів публічної влади з громадськістю. *Науковий вісник: Державне управління*. № 4(6). 2020. С. 232–251.
141. Принцип верховенства права: проблеми теорії і практики: монографія / ред. П. М. Рабінович. Львів : Сполом, 2016. 200 с.
142. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13. 01. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. № 32. Ст. 314. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
143. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» : Постанова Кабінету Міністрів України № 996 від 03.11.2010 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>
144. Про звернення громадян : Закон України від 02. 10. 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 47. Ст. 256. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>
145. Про інформацію : Закон України від 02. 10. 1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 48. Ст. 650. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
146. Про національну безпеку України : Закон України від 21. 06. 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

147. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12. 05. 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
148. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24. 08. 2023 р. № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-IX#Text>
149. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17. 07. 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.05.2025).
150. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану» від 19.03.2022 р. : Указ Президента України від 18. 03. 2022 р. URL : https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5295.html?utm_source=chatgpt.com
151. Проценко О. Право та гарантії свободи думки і слова масової інформації. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 4. С. 156–160.
152. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України. Підсумковий аналіз: матеріали міжнародної конференції «Верховенство права: питання теорії та практики». *Українське право*. 2006. № 1 (19). С. 210–220.
153. Рада Європи. Європейський суд з прав людини. Рішення у тринадцяти справах проти Туреччини. URL : https://ips.ligazakon.net/document/SO1490?ed=1999_07_08
154. Рачинська О. А. Сучасні підходи в організації комунікативної взаємодії у сфері публічного управління. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2019. № 2. URL : http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2019/3.pdf
155. Рекомендація CM/Rec(2018)4 Комітету міністрів державам-членам щодо участі громадян у місцевому публічному житті, прийнята Комітетом

міністрів від 21 березня 2018 року на 1311-му засіданні заступників міністрів. URL : <https://rm.coe.int/recommendation-cmrec-2018-4-participation-of-citizens-ukr/168097ed39>

156. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» (Заява № 20372/11) від 11 квітня 2013 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945#Text
157. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Володимир Поліщук та Світлана Поліщук проти України» (Заява № 12451/04) від 20 березня 2004 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_822#Text
158. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Газета «Україна-центр» проти України» (Заява N 16695/04) від 15. 07. 2010 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_594#Text
159. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Жвавий проти України» (Заява № 6781/13) від 20. 09. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i16#Text
160. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Карпюк та інші проти України» (Заяви № 30582/04 і 32152/04) від 06. 10. 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b10#Text
161. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лещенко проти України» (Заяви № 14220/13 та № 72601/13) від 21. 01. 2021 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f70#Text
162. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії» (Lingens v. Austria, заява № 9815/82) від 8 липня 1986 р. URL : <https://cedem.org.ua/library/sprava-lingens-proty-avstriyi/>
163. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ляшко проти України» (Заява № 21040/02) від 10. 08. 2006 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_275#Text

164. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мюллер та інші проти Швейцарії» (Müller and Others v. Switzerland, заява № 10737/84) від 24. 05. 1988 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57487>
165. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ноймайстер проти Австрії» (Заява № 1936/63) від 27. 06. 1968 р. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Sprava_Noymayster_proti_Avstriyi_27.06.68.pdf
166. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пентікайнен проти Фінляндії» (Pentikäinen v. Finland, заява № 22009/93) від 20. 10. 2015 р. URL : <https://cedem.org.ua/library/12522/>
167. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Прагер і Обершлік проти Австрії» (Prager and Oberschlick v. Austria, заява 15974/90) від 21. 12. 1989 р. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/SO3353>
168. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Раймондо проти Італії» (Заява № 12954/87) від 22. 02. 1994 р. URL : [file:///C:/Users/User/Downloads/CASE%20OF%20RAIMONDO%20v.%20ITALY%20-%20\[Ukrainian%20Translation\].pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/CASE%20OF%20RAIMONDO%20v.%20ITALY%20-%20[Ukrainian%20Translation].pdf)
169. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Салов проти України» (Заява N 65518/01) від 06. 09. 2005 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428
170. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» (Sunday Times v. United Kingdom) від 26. 03. 1979 р. URL : <https://cedem.org.ua/library/sprava-sandi-tajms-proti-spoluchenogo-korolivstva-2/>
171. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Санчес проти Франції» (Sanchez v. France, Заява № 45581/15) від 02. 09. 2021 р. URL : <https://rm.coe.int/affaire-sanchez-c-france-uk-/1680a4df76>
172. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серков проти України» (Заява № 39766/05) від 07. 07. 2011 р. URL :

https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/s_t_%201%20protokol/SERKOV.pdf

173. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Стомахін проти Росії» (Stomakhin v. Russia) від 09. 05. 2018 р. URL : <https://cedem.org.ua/library/stomahin-proty-rosiyi-stomakhin-v-russia/>
174. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «ТОВ "Інститут економічних реформ" проти України» (Заява № 61561/08) від 02. 06. 2016 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c54#Text
175. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Швидка проти України» (Заява № 17888/12) від 30. 10. 2014 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a40#Text
176. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пантелеєнко проти України» (Заява № 11901/02) від 29. 06. 2006 р. URL : [URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_274#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_274#Text)
177. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2001. 822 с.
178. Романенко Є. М. Комунікативна взаємодія органів державної влади та громадськості: сутність та особливості налагодження. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. № 2 (21). С. 190–199.
179. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права ; пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
180. Самохвалов В. В. Поняття, аспекти та сфери прояву законності. *Законність: теоретико-правові проблеми дослідження і впровадження* : монографія ; за ред. О. В. Зайчук, С. В. Бобровик. Київ : Юстиніан, 2004. С. 11–29.
181. Свобода вираження поглядів. Міжнародні стандарти, практика Європейського суду з прав людини і національне законодавство України в умовах воєнного стану. Огляд правових підходів. Серія : Свобода слова і національна безпека. Київ : УНЦПД, 2022. 25 с.

182. Селіванов А. О. Закон і правові межі регулювання суспільних відносин. *Новий шлях до права* : колективна монографія ; за ред. А. О. Селіванова. Київ : Логос, 2021. С. 38–48.
183. Серьогіна С. Г. Форма правління: питання конституційно-правові теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2011. 765 с.
184. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Свобода вираження поглядів у практиці міжнародних правозахисних органів. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3. 2023. С. 549–551.
185. Слінько Т. М. Свобода вираження поглядів як гарантія належного функціонування демократії. *Конституція України в контексті сучасних конституційних парадигм*. Х Тодиківські читання : збірник тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 27–28 жовтня 2017 р.). Харків, 2017. С. 85–87.
186. Слінько Т. М., Середюк В. В. Свобода вираження поглядів у рішеннях Європейського суду з прав людини та загальні критерії її обмеження. *Форум права*. 2009. № 3. С. 580–585.
187. Словник української мови: Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL : <http://sum.in.ua/>
188. Смокович М. І. Принцип правової визначеності в адміністративному судочинстві: окремі теоретичні засади та практичне застосування. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : Гельветика, 2020. Вип. 88. С. 116–127.
189. Соснін О. Розуміння сутності національної безпеки: світоглядно-понятійні й науково-теоретичні засади (частина 1). URL : <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/rozuminnyasutnosti-natsionalnoyi-bezpeky-svitoglyadno-ponyatijni-j-naukovo-teoretychni-zasadychastyna-1/>
190. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації : монографія. Київ : Логос, 2011. 416 с.

191. Строган А. Ю. Право громадянина на свободу слова та думки в національних та міжнародних нормативно-правових актах: порівняльний аналіз. *Економіка та держава*. 2008. № 6. С. 91–93.
192. Сухорольський П. Міжнародні стандарти забезпечення свободи вираження поглядів в умовах утвердження концепції позитивних обов'язків держави. *Український часопис міжнародного права*. 2015. № 1. С. 146–155.
193. Сучасна правова енциклопедія ; за заг. ред. О.В. Зайчука. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 408 с.
194. Терещенко О. Війна Росії проти України: спростовуємо 30 фейків окупантів. *24 канал*. 17 березня 2022 р. URL : https://24tv.ua/viyna-rosiyi-proti-ukrayini-sprostovuyemo-feyki-okupantiv-onovlyuyetsya_n1889316
195. Тітко Е. Стандарти та розуміння права на свободу вираження поглядів на теренах України. *Часопис Київського університету права*. 2011. Вип. 4. С. 393–398.
196. Ткачук В. Інформаційний вплив на політичну свідомість в умовах глобалізації. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 1. URL : <https://social-science.uu.edu.ua/article/411>
197. У Малайзії ухвалили закон, який вводить кримінальну відповідальність за фейкові новини. *Інформаційне агентство УНІАН*. 3 квітня 2018 року. URL : <https://www.unian.ua/world/10066088-u-malayziji-uhvalili-zakon-yakiy-vvodit-kriminalnu-vidpovidalnist-za-feykovi-novini-video.html>
198. Філіпчук Л. Мистецтво та свобода вираження поглядів у часи конфлікту в Україні. URL : https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-01/FH_Ukr-PB_02-Art-and-Freedom-of-Expression_Ukr-v2.pdf
199. Хила І. Ю. Конституційно-правові обмеження особистих прав і свобод людини: Україна та зарубіжний досвід : дис. ... доктора філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. Ужгород, 2021. 180 с.
200. Циппеліус Р. Філософія права : підручник ; пер. з нім. Київ : ТанDEM, 2000. 300 с.

201. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 371–376.
202. Чижов Д. А. Національна безпека як елемент системи забезпечення прав і свобод людини та громадянина. *Держава та регіони*. Серія : Право. 2021. № 4 (74). С. 96–101.
203. Шаповал В. Д. Особливості обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 115–118.
204. Шаповал В. М. Верховенство права: міфи і реалії пострадянського праворозуміння. Підсумковий аналіз: матеріали міжнародної конференції «Верховенство права: питання теорії та практики». *Українське право*. 2006. № 1 (19). С. 30–32.
205. Шаптала Н. Вітальне слово. Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27 червня 2019 р.) . Київ: ВАІТЕ, 2019. С. 9–16.
206. Шевчук С. В. Значення загально-правового принципу пропорційності для визначення конституційності обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1 (20). С. 69–77.
207. Шкода В. В. Вступ до правової філософії. Харків : Фоліо, 1997. 223 с.
208. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права ; пер. з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов ; відп. ред. О. Сироїд. Київ : К.І.С., 2009. 552 с.
209. Штефан А. Якість законодавства у сфері авторського права і суміжних прав з позиції принципу правової визначеності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2023. № 6. С. 13–22.

210. Юридична енциклопедія: в 6 т. / від. ред. Ю. С. Шемшученко. Т. 1 : А–Г. Київ : Українська енциклопедія, 1998. 672 с.
211. Яковлев Д. В. Політичні дебати як засіб раціоналізації політичної взаємодії . *Актуальні проблеми політики*. Вип. 40. Одеса, 2011. URL : <file:///C:/Users/User/Downloads/1074-Текст%20статті-3825-1-10-20210514.pdf>
212. Ярмол Л. В. Поняття, значення, види поглядів та уявлень людини (теоретико-правове дослідження). *Держава та регіони*. Серія : Право. 2017. № 4 (58). С. 8–14.
213. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 813. С. 181–184.
214. Baitalyuk Z. Restriction of freedom of expression of political views in martial law. *Ерліхівський журнал*. 2023. Вип. 7. С. 5–10.
215. Baitalyuk Z. Role of freedom of expression of political views and beliefs in the functioning of a democratic political. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 10. С. 10–14.
216. Bill of Rights 1689. URL : <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/revolution/collections1/collections-glorious-revolution/billofrights/>
217. Cassirer Et. *Philosophie der symbolischen Formen*. Berlin: Bruno Cassirer Verlag, 1923. 316 s. S. 112–115.
218. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice, 1945. URL : <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210562249/read>
219. Cottier T., Ehandi R., Leal-Arcas R., Liechti R., Payosova T., Sieber-Gasser C. The Principle of Proportionality in International Law. *SSRN Electronic Journal*. 2012 (38). P. 31–34.

220. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. Conseil constitutionnel. URL : <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>
221. Die Lehre Von Dem Richtigen Rechte (1902) (English and German Edition) by Rudolf Stammler. Kessinger Publishing, 2009. 658 s.
222. Duguit L. Law in the Modern State. Translated by Frida and Harold Laski (Classic Reprint). Hardpress Publishing, 2013. 306 p.
223. Dworkin R. Law's Empire. Harvard University Press, 1986. 484 p.
224. Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. 392 p.
225. Encyclopedia Britannica. URL : <https://www.britannica.com/search?query=%22proportionality%22>
226. European Court of Human Rights. Case of A. v. Norway from April 9, 2009 (Application № 28070/06). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92137>
227. European Court of Human Rights. Case of Castells v. Spain (Application № 11798/85). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57772%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57772%22]})
228. European Court of Human Rights. Case of Delfi AS v. Estonia. (Application no. 64569/09). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-155105%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-155105%22]})
229. European Court of Human Rights. Case of Feret v. Belgium from from Jullie 16, 2009 (Application № 15615/07). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-93626"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
230. European Court of Human Rights. Case of Handyside v. the United Kingdom (Application № 5493/72). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/ES015131>
231. European Court of Human Rights. Case of Oberschlick v. Austria (Application № 11662/85). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:\[%22001-57716%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:[%22001-57716%22]})

232. European Court of Human Rights. Case of Perinçek v. Switzerland (Application № 27510/08).URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-158235%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-158235%22]})
233. European Court of Human Rights. Case of the Sunday Times v. the United Kingdom (Application № 6538/74). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-57584%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-57584%22]})
234. European Court of Human Rights. Case of Vogt v. Germany (Application № 17851/91). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58012%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58012%22]})
235. European Court of Human Rights. Case of Wingrove v. the United Kingdom (Application № 17419/90). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-58080%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58080%22]})
236. European Court of Human Rights. Case of Zana v. Turkey (Application № 69/1996/688/880). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:\[%22001-58115%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:[%22001-58115%22]})
237. European Court of Human Rights. Case of Malone v. the United Kingdom. (Application № 8691/79).URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-57533%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-57533%22]})
238. European Court of Human Rights. Case of Fuentes Bobo v. Spain (App no 39293/98). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:\[%22001-162542%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:[%22001-162542%22]})
239. European Court of Human Rights. Case of Janowski v. Poland (Application № 25716/94). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58909%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58909%22]})
240. European Court of Human Rights. Case of Jersild v. Denmark (Application № 15890/89). URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57891#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57891%22%5D%7D>
241. European Court of Human Rights. Case of Mouvement Raëlien Suisse v. Switzerland. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-112165%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-112165%22]})

242. European Court of Human Rights. Case of Nilsen and Johnsen v. Norway (Application № 23118/93). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58364%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58364%22]})
243. European Court of Human Rights. Case of Sürek v. Turkey (No. 3) (Application № 24735/94). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58281%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58281%22]})
244. European Court of Human Rights. Case of Şener v. Turkey (Application no. 26680/95). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58753%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58753%22]})
245. European Court of Human Rights. Case of De Haes and Gijssels v. Belgium (Application № 19983/92). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:\[%22001-58015%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:[%22001-58015%22]})
246. European Court of Human Rights. Case of De Wilde, Ooms and Versyp («Vagrancy») v. Belgium (Application № 2832/66, № 2835/66, № 2899/66). URL : <https://www.yagunov.in.ua/wp-content/uploads/2022/08/DE-WILDE-OOMS-AND-VERSY-P-V.-BELGIUM-%E2%80%94-Translation-by-Dmytro-Yagunov.pdf>
247. European Court of Human Rights. Case of Glass v. The United Kingdom (Application no. 61827/00). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-61663%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61663%22]})
248. European Court of Human Rights. Case of Kokkinakis v. Greece (Application no. 14307/88). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57827%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57827%22]})
249. Fuller L. The Morality of Law. Second edition. Yale University Press, 1969. 272 p.
250. Griller S. The Lisbon Treaty : EU constitutionalism without a constitutional treaty? / S.Griller, Z. Jacques. Wien: Springer, 2008. 383 s.
251. Habermas J. Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Frankfurt am Main : Hermann Luchterhand Verlag, 1962. 391 s.

252. Hayek F. A. The Road to Serfdom. London and New York. University of Chicago Press, 2006. 170 p.
253. Kelsen H. Pure Theory of Law. Translation from the Second (Revised and Enlarged) German Edition by Max Knight. The Lawbook Exchange, LTD. Printed in the United States of America. Clark, New Jersey, 2005. 356 p.
254. Macovei M. Freedom of Expression. A guide to the implementation of Article 10 of the European Convention on Human Rights. 2nd edition. 2004. *Human Rights Handbook*. № 2. 66 p.
255. Madison J., Hamilton A., Jay J. Federalist Papers. Skyhorse Publishing Company, Incorporated, 2019. 528 p.
256. Montesquieu: *The Spirit of Law*, trans. Philip Stewart, 2018. URL : <http://montesquieu.ens-lyon.fr/spip.php?rubrique186>
257. President Franklin Roosevelt's Annual Message (Four Freedoms) to Congress (1941). URL : <https://www.archives.gov/milestone-documents/president-franklin-roosevelts-annual-message-to-congress>
258. Recommendation CM/Rec(2018)4 of the Committee of Ministers to member States on the participation of citizens in local public life. URL : <https://rm.coe.int/16807954c3>
259. Robertson R. Habermas and the English Public Sphere Reconsidered. *Varia*. 2020. URL : <https://journals.openedition.org/jihi/991?lang=en>
260. Rule of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11-12 March 2016). URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-ad\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-ad(2016)007-e)
261. Schauer F. Free speech: a philosophical inquiry. Cambridge university press, 1982. *The American Journal of Jurisprudence*. Vol. 29. Issue 1. 1984. P. 223–228.
262. Spencer H. The Principles of Ethics. Liberty Fund; 2nd. Printing edition, 1978. 1135 p.
263. The Law of War and Peace in three books (1625) by Hugo Grotius. Translated into English by Francis W. Kelsey (1925) with the collaboration of Arthur E.

- R. Boak, Henry A. Sanders, Jesse S. Reeves and Herbert F. Wright Spelling has been modernized. This electronic edition. Copyright 2003, 2005 Lonang Institute. 579 p. URL : <https://lonang.com/wp-content/download/Grotius-LawOfWarAndPeace.pdf>
264. Tridimas T(akis). The General Principles of EU Law. 2nd ed. Oxford University Press, 2007. 591 p.
265. Using international election standards: Programmatic Cooperation Framework for Armenia, Azerbaijan, Georgia, Republic of Moldova, Ukraine and Belarus. Київ : ФОП Клименко, 124 с.
266. Voloshchuk O., Balynska O. Three-criterion model for the legitimate restriction of the right to freedom of political expression in armed conflict: international standards and national practice. *Ерліхівський журнал*. 2025. Вип. 12. С. 63–68.
267. Wiche newspaper. Basic principles of freedom of speech and the press in the light of the European Convention on Human Right. URL : <https://veche.kiev.ua/journal/3152/>
268. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley : University of California Press, 1978. 1469 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації:**

**Наукові праці у виданнях, включених до переліку
наукових фахових видань України:**

1. Baitalyuk Z. Role of freedom of expression of political views and beliefs in the functioning of a democratic political. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 10. С. 10–14.
2. Байталюк З. В. Право на свободу вираження політичних поглядів як фундаментальна основа демократичного суспільства. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 9. С. 5–11.
3. Байталюк З. В. Антиномічна природа політичної свободи: деякі аспекти реалізації права на свободу вираження політичних поглядів та переконань. *Наукові записки*. Серія Право. 2024. Вип. 16. С. 286–291.
Baitalyuk Z. Role of freedom of expression of political views and beliefs in the functioning of a democratic political. *Ерліхівський журнал*. 2024. Вип. 10. С. 10–14.
4. Байталюк З. В. Право на свободу вираження політичних поглядів: проблемні аспекти визначення сутнісних характеристик та дефініції. *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 325–331.
5. Baitalyuk Z. Restriction of freedom of expression of political views in martial law. *Ерліхівський журнал*. 2023. Вип. 7. С. 5–10.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Байталюк З. В. Держава і політичні партії в політичній системі суспільства. *Проблеми правотворчості очима науковців* : матеріали

- Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 9 лютого 2010 р.). Тернопіль: Юридична лінія, 2010. С. 32–33.
7. Байталюк З. В. Логічне та критичне мислення як гарантія неупередженого вираження політичних поглядів та переконань. *Евристично-правовий потенціал філософсько-освітніх ідей представників Львівсько-Варшавської школи (1895-1993 рр.) та Віденського гуртка (1922 р.)* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27 жовтня 2022 р.). Львів : БОНА, 2022. С. 146–149.
 8. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів як демократична основа і підґрунтя існування та нормального розвитку правової держави в умовах глобальних викликів та загроз ХХІ століття. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Гельветика, 2022. Т. 1. С. 41–43.
 9. Байталюк З. В. Свобода вираження політичних поглядів як важлива основа і опора демократії у сучасному світі. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6–7 квіт. 2022 р.). Київ : КНУКіМ, 2022. С. 86–91.
 10. Байталюк З. В. Обмеження права на свободу вираження поглядів як умова демократії та розвинутого політичного суспільства. *Гідність – основа прав людини* : матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Чернівці, 8 грудня 2022 р. Чернівці, 2022. С. 75–80.
 11. Байталюк З. Свобода вираження політичних поглядів в інформаційну епоху: новітні виклики та загрози. *Міжнародне та національне право в епоху цифрових технологій: перспективи, виклики та загрози* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернівці, 16 березня 2023 р.). Чернівці, 2023. С. 30–40.

12. Байталюк З.В. Свобода вираження політичних поглядів: обмеження в умовах воєнного стану. *The 63th International scientific and practical conference «Humanity and Science»* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Warsaw, January 4-5, 2024). Warsaw : Myśl Naukowa, 2024. Р. 6–11.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Байталюк З. В. Основні етапи та особливості інституалізації політичних партій в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. Вип. 474. 2008. С. 56–60.
14. Байталюк З. В. Історія виникнення та розвитку політичних партій в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. Вип. 402. 2007. С. 56–60.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Міжнародна науково-практична конференція «*Проблеми правотворчості очима науковців*» (м. Тернопіль, 9 лютого 2010 р.), форма участі – очна з публікацією тез.
2. Міжнародна науково-практична конференція «Евристично-правовий потенціал філософсько-освітніх ідей представників Львівсько-Варшавської школи (1895-1993 рр.) та Віденського гуртка (1922 р.)» (м. Львів, 27 жовтня 2022 р.), форма участі – дистанційна з публікацією тез.
3. Міжнародна науково-практична конференція «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI+ століття», форма участі – дистанційна з публікацією тез.
4. Міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин», форма участі – дистанційна з публікацією тез.
5. Всеукраїнський круглий стіл «Свобода – основа прав людини» (м.

Чернівці, 9 грудня 2023 р.), форма участі – очна з публікацією тез.

6. Всеукраїнська науково-практична конференція «Міжнародне та національне право в епоху цифрових технологій: перспективи, виклики та загрози» (м. Чернівці, 16 березня 2023 р.), форма участі – дистанційна з публікацією тез.
7. Міжнародна науково-практична конференція «The 63th International scientific and practical conference «Humanity and Science» (Warsaw, January 4-5, 2024), форма участі – дистанційна з публікацією тез.